

2η Συνεδρίαση

Προεδρείο:
Ράγκου Πολυξένη, Τσέλος Χαράλαμπος

ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ - ΘΕΜΑΤΑ

Πάλλης Γεώργιος
«Υστεροβυζαντινό ανάγλυφο από το Δομοκό»

Κακαβάς Γεώργιος, Υφαντή Αλεξία, Κύρκος Νικόλαος
«Η εκκλησιαστική τέχνη στην περιοχή της Σπερχειάδας από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους έως την περίοδο του Μεσοπολέμου (1830 έως το 1940)»

Ευθυμίου Τάκης
«Το ξυλόγλυπτο τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου Φθιώτιδας»

Σακκάς Δημήτρης
Quo fata vocant*.
Η νεοκλασική επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή στην Αγία Παρασκευή Μεγάλης Βρύσης Λαμίας

Σταυρόπουλος Γεώργιος
«Το οικοσύστημα του Σπερχειού κατά το παρελθόν μέσα από περιηγητικά κείμενα»

Δημάκης Παναγιώτης
«Flora + Fauna στη χώρα της Ελάτειας»

Ερωτήσεις – απαντήσεις – απόψεις
επί των εισηγήσεων της 2ης Συνεδρίασης

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Γιώργος Πάλλης
αρχαιολόγος

ΘΕΜΑ

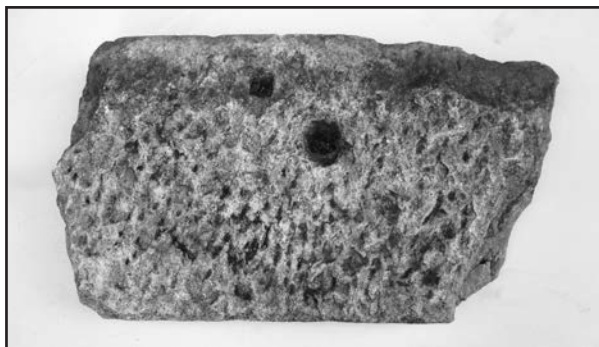
Υστεροβυζαντινό ανάγλυφο από το Δομοκό

Στις 23 Οκτωβρίου 2006, σε αυτοψία μας στο Δομοκό, ο αρχιτεχνίτης της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Παναγιώτης Τσαούσης εντόπισε στον περίβολο του ενοριακού ναού της Αγίας Παρασκευής μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος βυζαντινών χρόνων με ανάγλυφο διάκοσμο (εικ. 1). Η Εφορεία μερίμνησε για την περισυλλογή και τη μεταφορά του αντικειμένου στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, όπου εισήχθη με αρ.κατ. ΦΘ Λ 89. Αν και μεμονωμένο και αποσπασμένο από την αρχική του θέση, την οποία αγνοούμε, το εύρημα αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον από την άποψη της τέχνης του και αποτελεί μία ένδειξη για τη δραστηριότητα στην περιοχή του Δομοκού κατά την εποχή όπου χρονολογείται.

Πρόκειται για αρχιτεκτονικό μέλος λαξευμένο σε γκριζογάλανο μάρμαρο, σωζόμενο σε διαστάσεις 0,59 μ. μήκος, 0,11 μ. ύψος και 0,32 μ. πλάτος, με αποσπασμένα τα δύο άκρα του και ορισμένες αποκρούσεις στην περίμετρο. Η κύρια όψη του, που φέρει τον ανάγλυφο διάκοσμο, είναι λοξότμητη. Η ελαφρά επικλινής άνω πλευρά είναι αδρά επεξεργασμένη και φέρει δύο μικρούς τóρμους, έναν κυκλικό και έναν τετράγωνο (εικ. 2). Η οπίσθια όψη είναι επίσης λοξότμητη, αλλά

Εικ. 1. Ανάγλυφο από τον Δομοκό, πρόσθια όψη και κάτω πλευρά (Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, ΦΘ Λ 89).

Εικ. 2. Ανάγλυφο από τον Δομοκό, άνω πλευρά (Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, ΦΘ Λ 89).

*Εικ.3. Ανάγλυφο από τον Δομοκό, κάτω πλευρά
(Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, ΦΘ Α 89).*

χαμηλότερη από την κύρια και ακόσμητη. Η κάτω πλευρά έχει λαξευτεί αδρά αλλά πιο επιμελημένα σε σύγκριση με την επάνω, με επάλληλα λοξά, πυκνά κτυπήματα (εικ. 3).

Η ταύτιση της χρήσης του αντικειμένου είναι προβληματική. Η αδρή λάξευση της κάτω πλευράς παρου-

σιάζεται κυρίως σε κοσμήτες τοποθετημένους επάνω από ανώφλια θυρωμάτων· ωστόσο, η μορφή της λοξότμητης πίσω πλευράς δείχνει ότι αυτή θα ήταν ορατή και σε ετούτη την περίπτωση το μέλος θα ήταν μάλλον επιστύλιο τέμπλου. Προς τη δεύτερη εκδοχή συνηγορούν και οι δύο τόρμοι στην άνω πλευρά, που ίσως χρησίμευαν για την ανάρτηση κανδηλιών. Εάν όμως πρόκειται για επιστύλιο τέμπλου, η κάτω πλευρά του θα έπρεπε να ήταν λειασμένη ή και διακοσμημένη, αντί για την υπάρχουσα αδρή λάξευση. Το ζήτημα της αρχικής θέσης και χρήσης του γλυπτού παραμένει επομένως ανοικτό και για λόγους διευκόλυνσης θα αναφέρεται στο εξής ως κοσμήτης – θυρώματος ή τέμπλου.

Η κύρια όψη όπου αναπτύσσεται ο ανάγλυφος διάκοσμος, είναι όπως σημειώθηκε λοξότμητη και το ύψος της διακοσμημένης ζώνης ξεπερνά κατά

τι τα 0,12 μ. Τη ζώνη αυτή ορίζουν μία λεπτή κάθετη ακόσμητη ταινία κατά μήκος της επάνω πλευράς και μία λεπτότερη στην κάτω. Ο διάκοσμος αποτελείται από πλέγμα φυτικού βλαστού σε επαναλαμβανόμενους συνδυασμούς. Ο βλαστός είναι απλός ταινιωτός και ανά ίσα διαστήματα σχηματίζει κάθετα στοιχεία από δύο κομβούμενες ταινίες, που ορίζουν ορθογώνια διάχωρα, μέσα στα οποία διακλαδίζονται οι προεκτάσεις των πρώτων δημιουργώντας ένα είδος ριπιδίου, με μικρά φύλλα στον κορμό τους (εικ. 4). Ο διάκοσμος αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο και τα σημεία διασταύρωσης των επίπεδων ταινιών τονίζονται με βαθιές εγχαράξεις. Τα ενδιάμεσα κενά είναι αδρά λαξευμένα, ίσως για την ένθεση χρωματιστής κηρομαστίχης.

*Εικ. 4. Ανάγλυφο από τον Δομοκό,
λεπτομέρεια του διακόσμου
(Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, ΦΘ Α 89).*

Το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα, που θυμίζει αραβούργημα, εμφανίζεται στη συγκεκριμένη μορφή σε έργα γλυπτικής που χρονολογούνται κυρίως κατά τα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι. Στενή ομοιότητα παρουσιάζει με κοσμήτη εντοιχισμένο στην Επισκοπή του Άνω Βόλου¹. Παραλλαγές του ίδιου διακοσμητικού θέματος, κυρίως ως προς την ανάπτυξη του βλαστού, απαντούν σε ταινίες που κοσμούν γλυπτά της ίδιας περιόδου: σε ανάγλυφο (κοσμήτη;) εντοιχισμένο στο ναό της Επισκέψεως στη Μακρινίτσα του Πηλίου², σε πλάκα (θωράκιο;) εντοιχισμένη στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Συκάμνο της Αττικής³ και σε επιστύλιο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών⁴. Μία παραλλαγή του ίδιου θέματος βρίσκεται σε ομάδα ανάγλυφων σαρκοφάγων από την περιοχή του Πηλίου: στη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής, που χρονολογείται μεταξύ του 1274-1276⁵, και σε τμήματα σαρκοφάγου στη μονή Πέτρας στην Πορταριά⁶ και την Επισκοπή Βόλου⁷. Ως πολυπλοκότερη εκδοχή του θέματος μπορεί να θεωρηθεί το ανάγλυφο υπέρθυρο του καθολικού της μονής Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος, των αρχών του 14ου αι.⁸

Για την προέλευση του θέματος αυτού έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Ο G. Millet, αναφερόμενος στα ανάγλυφα του Πηλίου, εκτιμά ότι έχουν σελτζουκικές επιρροές (13ος αι.), επισημαίνει όμως και το σταθερό ενδιαφέρον της λεγόμενης ελλαδικής σχολής της βυζαντινής τέχνης για αραβικά θέματα, ήδη από τις αρχές του 11ου αι.⁹ Ο Α. Grabar θεωρεί

1. Π. Ανδρούδης, «Ο γλυπτός διάκοσμος της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΗ' (2007), 92, εικ. 9.

2. Γ. Α. Σωτηρίου, «Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος», *ΔΧΑΕ* περ. Β', τ. Γ' (1933) 79, εικ. 34.

3. Ι. Ν. Κουμανούδης, «Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ε' (1966-69), 82, πίν. 40α.

4. Σωτηρίου, ό.π., 78-79, εικ. 32.

5. Ν. J. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias (Thessalie)*, *BCH* 44 (1920), 195-196, fig. 8. G. C. Miles, *Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area*, *DOP* 18 (1964) 26, εικ. 53. Α. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècles)*, Paris 1976, 151. Θ. Παζαράς, «Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη. Μακεδονικά Παράρτημα* 5, Θεσσαλονίκη 1983, 353-364. Ο ίδιος, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 38-40, αρ. 45Α-Δ, εικ. 30β, 31, 32α-β.

6. Παζαράς, *Σαρκοφάγος Μαλιασηνής*, ό.π., 360, πίν. 5δ. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες*, ό.π., 40, αρ. 46Α, πίν. 34.

7. Α. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècles)*, Paris 1976, πίν. CXXXIa. Παζαράς, *Σαρκοφάγος Μαλιασηνής*, 360, πίν. 6α-β. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες*, 40, αρ. 46Β, πίν. 35α-β.

8. Σωτηρίου, ό.π., 79-80, εικ. 40.

9. G. Millet, *Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias (Thessalie)*, *BCH* 44 (1920) 212-214.

ότι τα πρότυπα προέρχονται από ισλαμικά υφάσματα, μέσω ιταλικών απομιμήσεων τους¹⁰. Η εισαγωγή θεμάτων που μιμούνται την αραβική γραφή στη βυζαντινή γλυπτική γίνεται ιδιαίτερα αισθητή από τον 10ο αι.¹¹, οπότε σημειώνεται μεγάλη διάδοσή τους γενικά στις διακοσμητικές τέχνες (στη μεταλλοτεχνία, την κεραμική, την υφαντική, αλλά και στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο των εξωτερικών όψεων κτηρίων). Τα λεγόμενα κουφικά ή ψευδοκουφικά μοτίβα, τα οποία αντιγράφουν ή μιμούνται χαρακτηρισ της πρώιμης αραβικής γραφής, εμφανίζονται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο σε πολύ μεγάλο αριθμό και ποικιλία, στο ναό της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά (μετά το 961), όπου χρησιμοποιούνται στα κεραμοπλαστικά κοσμήματα της τοιχοποιίας και στον ανάγλυφο διάκοσμο των εξωτερικών όψεων και στοιχείων του εσωτερικού¹². Η εμφάνισή τους στο μνημείο αυτό έχει συνδεθεί κατά μία άποψη με την οριστική νίκη του Βυζαντίου κατά των Αράβων, την οποία σηματοδότησε η ανακατάληψη της Κρήτης το έτος 961¹³. Δεν θα πρέπει όμως να αντιμετωπίζεται εκτός του πλαισίου των συνεχών πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων και ανταλλαγών μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων, κυρίως μέσω του εμπορίου, οι οποίες είχαν μακρά διάρκεια, παρά τις πολεμικές αναμετρήσεις. Τα κουφικά κοσμήματα γνώρισαν στη συνέχεια σημαντική διάδοση στη γλυπτική, με ποικίλες παραλλαγές. Κατά το β' μισό του 13ου αι. και ιδίως προς τα τέλη του σημειώθηκε μία αξιολογική ανανέωση της μορφής τους, μαζί με τη νέα τότε άνθηση της διακοσμητικής γλυπτικής, η οποία διήρκεσε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου, 14ου αι., για να σβήσει πλέον κατά τον 15ο.

Όπως ήδη αναφέραμε, το θέμα που χρησιμοποιείται στο ανάγλυφο του Δομοκού έχει ως βασικό του στοιχείο τα δύο κάθετα στελέχη που ορίζουν τους χώρους όπου αναπτύσσονται οι βλαστοί. Τα στελέχη αυτά είναι μια εξελιγμένη και έντονα σχηματοποιημένη εκδοχή κουφικού γράμματος, που εμφανίζεται στη διακοσμητική γλυπτική ήδη από τον 10ο αιώνα, στο ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά, και στην πορεία γνωρίζει διάφορες παραλλαγές. Ιδιαίτερη ποικιλία παρατηρείται στη σχεδίαση των ενδιάμεσων βλαστών. Η νέα απόδοση του θέματος από τα τέλη του 13ου αι., με τον στενό κύκλο της ενότητας των παραλλαγών που είδαμε παραπάνω, συνδέεται με τους παλαιότερους τύπους, αλλά παρουσιάζει

10. Grabar, ό.π., 152.

11. Miles, ό.π., 24-26, εικ. I, 36-53. Ν. Μπονόβας – Α. Τζιτζιμπάση (επ.), *Βυζάντιο & Άραβες, Κατάλογος έκθεσης* (Οκτώβριος 2011-Ιανουάριος 2012), Θεσσαλονίκη 2011, 146-172.

12. Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 18-21, 100-102, 111-114, εικ. 7-8, 11-14, 100, 165-170, 182-183, 185.

13. Μπούρα, ό.π., 20-21.

ζει μια νέα τεχνοτροπική αντίληψη, η οποία διαδίδεται ιδιαίτερα στο χώρο της Θεσσαλίας και χαρακτηρίζεται από τη συμμετρία, τη μεγαλύτερη σαφήνεια του επαναλαμβανόμενου σχεδίου, τη χρήση ταινιών ίσου πάχους και την εκτέλεση σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Η αλλαγή αυτή υποκρύπτει ίσως μια ανανέωση των αραβικών μοτίβων με εισαγωγή νέων στοιχείων από την Ανατολή¹⁴ και σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διερευνηθεί ο ρόλος των Σελτζούκων ή και των Αράβων της Ανδαλουσίας, για τον οποίο κάνουν λόγο παλαιότεροι μελετητές.

Επανερχόμενοι στον κοσμήτη από τον Δομοκό, παρατηρούμε ότι το ανάγλυφο έχει εκτελεστεί στη λεγόμενη επιπεδόγλυφη τεχνική, που συνήθως συνδυάζεται με τη χρήση χρωματιστής κηρομαστίχης, η οποία συμπληρώνει το βάθος του διακόσμου, ζωντανεύοντας το τελικό αποτέλεσμα και αναδεικνύοντας το σχέδιο χάρη στην αντίθεση ανάμεσα στο μάρμαρο και το χρώμα της ένθετης ύλης ή τη σκιά, όπου δεν τοποθετείται τέτοια. Η τεχνική αυτή, που είναι γνωστή ήδη από την παλαιοχριστιανική και τη μεσοβυζαντινή περίοδο, γνωρίζει κατά τα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι. ιδιαίτερη διάδοση στη γλυπτική¹⁵. Εκτός από τα παραδείγματα που έχουν ήδη μνημονευθεί, έργα εκτελεσμένα σε αυτή την τεχνική, με πολλά κοινά στοιχεία και, κατα περίπτωση, ομοιότητες μεταξύ τους εντοπίζονται στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία (Πόρτα Παναγιά, Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας, Αγία Σοφία Αχρίδας, καθολικό μονής Χελανδαρίου). Ο Θεοχάρης Παζαράς, που έχει μελετήσει τη συγκεκριμένη ομάδα, θεωρεί ότι πρόκειται για έργα του ίδιου εργαστηρίου, η έδρα του οποίου εκτιμά ότι βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη¹⁶. Σύγχρονα δείγματα της ίδιας τεχνικής εντοπίζονται πάντως και στην Κωνσταντινούπολη, σε γλυπτά από τη Νότια Εκκλησία του καθολικού της Μονής του Λιβός (Fenari Isa Camii), κτίσμα της αυτοκρατορίας Θεοδώρας, χήρας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, που χρονολογείται μεταξύ του 1282 και του 1304¹⁷.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω στοιχεία, το ανάγλυφο από τον Δομοκό μπορεί με βάση την τέχνη και την τεχνική του να χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αι. και αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα γλυπτικής της περιόδου αυτής, με αραβικές επιδράσεις αφομοιωμένες στην

14. Miles, ό.π., 25. Grabar, ό.π., 152.

15. Παζαράς, Σαρκοφάγος Μαλιασινής, ό.π., 362.

16. Th. Pazaras, "Reliefs of a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of the 13th and the beginning of the 14th century", *L' Art de Thessalonique et des pays Balcaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 159-182. Θ.Ν. Παζαράς, «Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο», στο *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2002, 476-479, εικ. 17-32.

17. Th. Macridy, The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi, *DOP* 18 (1964) 268, εικ. 62-63. Grabar, ό.π., 127-129, αρ. 128, πίν. CIVc, CV.

τεχνοτροπία της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Καλλιτεχνικά εντάσσεται σύμφωνα με τις περισσότερες ενδείξεις στην παραγωγή της γειτονικής Μαγνησίας, όπου άκμασε η διακοσμητική γλυπτική από το β' μισό του 13ου αι., με τη δραστηριοποίηση συνεργείων ικανών μαρμαράδων, στους οποίους οφείλουμε σημαντικά γλυπτά, όπως η σαρκοφάγος της Άννας Μαλιασηνής. Προσγράφεται επίσης στην αναγνωρίσιμη και ομοιογενή ενότητα των έργων υστεροβυζαντινής γλυπτικής που έχουν εκτελεστεί στην επιπεδόγλυφη τεχνική, η ευρεία διάδοση της οποίας στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία έχει πιθανώς ως αφετηρία τη Θεσσαλονίκη, μείζον καλλιτεχνικό κέντρο της περιόδου.

Εκτός από τα παραπάνω, ο εξεταζόμενος κοσμήτης αποτελεί ένα τεκμήριο για την οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα στον υστεροβυζαντινό Δομοκό –είναι μάλιστα, απ' όσο γνωρίζουμε, το πρώτο γνωστό δείγμα βυζαντινής γλυπτικής από την περιοχή του. Την εποχή κατά την οποία φιλοτεχνήθηκε το έργο αυτό, ο Δομοκός αποτελούσε έναν οχυρωμένο οικισμό με στρατηγική σημασία, λόγω της καίριας θέσης του επάνω στην είσοδο του κεντρικού οδικού περάσματος από τη Θεσσαλία προς τη νότια Ελλάδα, μέσα από τον ορεινό όγκο της Όθρυς, και παρέμενε επίσης έδρα της επισκοπής Θαυμακού¹⁸. Το 1204 κυριεύθηκε από τους Φράγκους της Δ' Σταυροφορίας, για να περιέλθει σχετικά σύντομα, το 1218, στην επικράτεια του ανεξάρτητου βυζαντινού κράτους της Ηπείρου και κατόπιν, το 1267/8, στο κρατίδιο της Μεγάλης Βλαχίας. Μετά το 1275, ο οικισμός πέρασε ως προίκα στην κυριαρχία του γαλλικού δουκάτου των Αθηνών, μέχρι την κατάκτησή του από τους Καταλανούς το 1309. Από την άποψη των ιστορικών δεδομένων, η ανέγερση και διακόσμηση με μαρμάρινα γλυπτά ενός νέου ναού στο Δομοκό ή η ανανέωση του ανάγλυφου διακόσμου μιας ήδη υπάρχουσας εκκλησίας, θα ήταν προσφορότερο να γίνει στο β' ή το γ' τέταρτο του 13ου αι. –σε αυτή την περίπτωση, η χρονολόγηση του αναγλύφου μας θα μπορούσε να τοποθετηθεί προς το τέλος αυτού του διαστήματος.

18. Α.Π. Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τον 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν. Διατριβή επί διδασκαλία*, εν Αθήναις 1974, 111, 174. J. Koder-Fr. Hild, *Tabula Imperii Byzantini, Hellas und Thessalia*, Wien 1976, 148-149. P. Magdalino, *The History of Thessaly (1266-1393)*, Unpublished Ph.D. Thesis, Oxford 1976, 71 και σποραδικά.

ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ

Δρ Κακαβάς Γεώργιος - αρχαιολόγος/ιστορικός της Τέχνης
Υφαντή Αλεξία - αρχαιολόγος
Κύρκος Νικόλαος - σχεδιαστής/ ερευνητής

ΘΕΜΑ

***Η εκκλησιαστική τέχνη στην περιοχή της Σπερχειάδας
από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους έως την περίοδο του
Μεσοπολέμου (1830 έως το 1940) ****

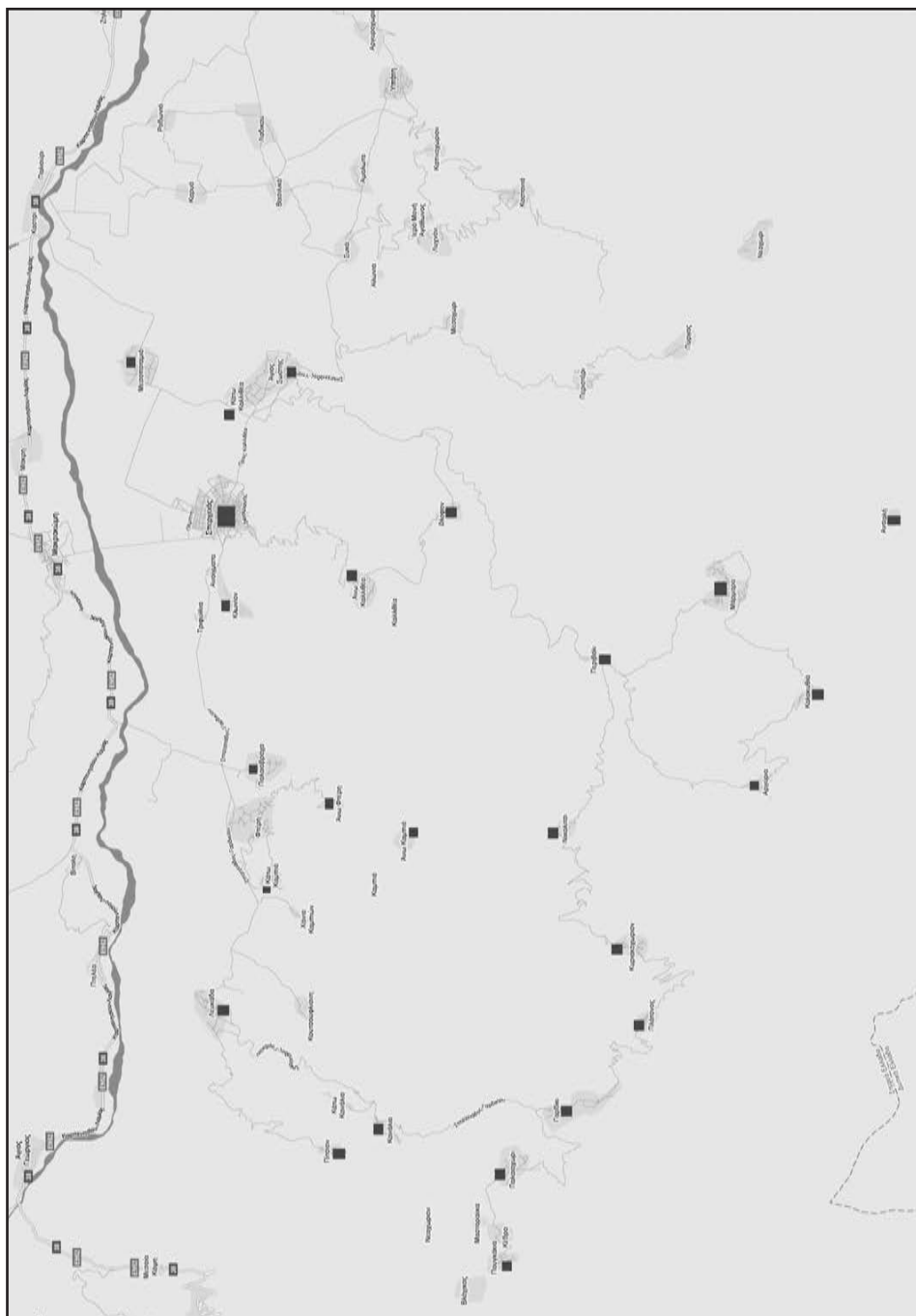
Ηανάγκη για συνεχή εμπλουτισμό των υπηρεσιακών αρχείων και συστηματική καταγραφή των μνημείων, που υπάγονται στην αρμοδιότητα της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, οδήγησε την άνοιξη του 2009 στη συνεργασία της με το Δήμο Σπερχειάδας για την καταγραφή και ηλεκτρονική καταχώρηση των ναών της περιοχής¹. Τα αποτελέσματα της έρευνας καταγράφονται συνοπτικά στην παρούσα δημοσίευση και αφορούν στην εξέταση των σημαντικότερων ναών που ανεγέρθηκαν εντός των οικισμών και στην ύπαιθρο, από τη σύσταση του Νεοελληνικού κράτους μέχρι το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μια ταραχώδη ιστορική περίοδο, με καθοριστικά γεγονότα που αναδιαμόρφωσαν και εκσυγχρόνισαν ταχύτατα τις κοινωνικοοικονομικές δομές της χώρας, μορφοποιώντας παράλληλα και την πολιτιστική της ταυτότητα.

Ο τέως Καποδιστριακός Δήμος της Σπερχειάδας, που περιελάμβανε 22 δημοτικά διαμερίσματα και 13 οικισμούς, εκτεινόταν μέχρι το δυτικό πέρας της κοιλάδας του Σπερχειού ποταμού², ο οποίος αποτελούσε και το

* Η εργασία αναδημοσιεύτηκε από τα Πρακτικά του Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης που διοργάνωσε η Θεολογική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 26-27 Νοεμβρίου 2010 (Πρακτικά, Αθήνα 2012, 505-538).

1. Πολλοί είναι αυτοί που με διαφορετικό τρόπο ο καθένας βοήθησαν στην υλοποίηση της επίπονης και απαιτητικής αυτής έρευνας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον φίλτατο κ. Αθανάσιο Μαγουλιά, δημοτικό σύμβουλο και εμπνευστή της έρευνας, στον τότε δήμαρχο Σπερχειάδας κ. Νικόλαο Τζιβελέκα, στους πάντα πρόθυμους δημοτικούς υπαλλήλους κ.κ. Νικόλαο Γκόγια, Παναγιώτη Καραγεώργο, Μαρία Μίχου, Ηλία Μπίτο, Κωνσταντίνο Παπακωνσταντίνου, Κωνσταντίνο Παπακώστα, Κωνσταντίνα Τουρλάκη και Νικόλαο Τυραϊδή, στους εφημέριους των εκκλησιών που επισκεφθήκαμε, καθώς και στους επιτρόπους που μας καλοδέχθηκαν. Από το προσωπικό της 24ης Ε.Β.Α. ευχαριστούμε για την πολύτιμη συνεισφορά τους τον ιστορικό Θεωδωρή Δημητρόπουλο, την αρχιτέκτονα Χριστίνα Βασιλοπούλου και τον πολιτικό μηχανικό Κωνσταντίνο Λέλη. Για παραχώρηση συγκριτικού υλικού, ευχαριστίες οφείλονται στην προϊσταμένη της 19ης Ε.Β.Α. Κρυσταλλία Μαντζανά και την αρχιτέκτονα Στυλιανή Λαφαζάνη.

2. Δ. Καπνιάς, *Η κοιλάδα του Σπερχειού στο χωροχρόνο*, Πάτρα 2000, 54-59, 62.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής της Σπερχειάδας.

βόρειο όριό του (**Ειχ. 1**). Οι παραπόταμοί του Ίναχος³ και Ρουσιανίτης τον όριζαν ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα, και η οροσειρά των Βαρδουσιών νότια. Στο μέσο περίπου αυτής της περιοχής υψώνεται το όρος Γουλινάς, ανάμεσα στις οροσειρές Οίτη, Οξύα, Τυμφρηστό και Βαρδούσια. Από την πληθώρα των ιστορικών αναφορών⁴, το σημαντικό αριθμό των αρχαιολογικών χώρων και τοπωνυμίων και τα ελάχιστα ανασκαφικά δεδομένα⁵, μαρτυρείται η αδιάλειπτη κατοίκηση του ευρύτερου χώρου της Σπερχειάδας, που οφείλει την ονομασία της στην αρχαία πόλη των Αινιάνων Σπέρχεια ή Σπερχειαί, τουλάχιστον από τη μυκηναϊκή περίοδο έως και τους νεότερους χρόνους. Πολλοί οικισμοί αναπτύχθηκαν την περίοδο της τουρκοκρατίας, είτε κοντά σε παλαιότερους ερειπωμένους, όπως το Γαρδίκι, το Μούστροβο (Περιβόλι), η Σέλιανη (Μάρμαρα), το

3. Αλλιώς Βίστριτζα, Ξηριάς ή Ελλάς.

4. Για την ιστορία της περιοχής, βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce. Avec cartes, vues et figures. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée* IV, Paris 1826, 68-70. Ι. Βορτσέλας, *Φθιώτις, η προς Νότον της Όθρους, ήτοι απάνθισμα ιστορικών και γεωγραφικών ειδήσεων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις 1907, 90-91, 482-486. Τρ. Παπαναγιώτου, *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδας*, Αθήνα 1971, 233-238. Ι.Γ. Γιαννόπουλος, *Η Διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Εν Αθήναις 1971, 102-105. Τρ. Παπαναγιώτου, *Η Φθιώτις στο '21*, Αθήνα 1971, 23-33. Α. Λάμπου, *Ιστορία Φτέρης Φθιώτιδας*, Αθήνα 1973, σποραδικά. Γ. Σκούρας, «Η μάχη της Σέλιανης», *Φθιωτικά Χρονικά* 8 (Λαμία 1987), 89-92. Κ. Φλώρου, *Η Επαρχία Φθιώτιδας*, Λαμία 1988, 172-200. Ι.Α. Καραχρήστος, «Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της Φθιώτιδας κατά την ύστερη τουρκοκρατία», *Φθιωτικά Χρονικά* 13 (Λαμία 1992), 36-56. Κ. Καλέντζου-Τεργιλιάμη, *Μεσοποταμία (Χαλίλη) Φθιώτιδας*, Λαμία 1995, 7-46, 60-97. Β. Κ. Κανέλλος, *Η Σπερχειάδα. Ιστορική, κοινωνική και οικονομική μελέτη*, Σπερχειάδα 1997, 11-66. Δ. Καλτσάς, *Πουγκάκια το χωριό μου*, Λαμία 2003, σποραδικά. Κ. Τριανταφύλλου, *Τα Καμπιά. Αφιέρωμα*, Αθήνα 2003. Ν. Παπανικολάου, *Αργύρια. Ένα όμορφο χωριό της Δυτικής Φθιώτιδας*, Λαμία 2005, 115-117. Β. Σταμοκώστας, *Ελλάδα πατρίδα μου, Φτέρη χωριό μου*, Αθήνα 2005, 12-130. Β.Κ. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς και τα χωριά του. Ιστορικό και λαογραφικό οδοιπορικό στο Δήμο Σπερχειάδας*, Σπερχειάδα 2006, 25-100.

5. Για την αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή, βλ. Υ. Βέκνιγνον, *La vallée du Spercheios des origines au IV siècle. Études d'Archéologie et de Topographie*, Paris 1937, 263 κ. εξ., 307, 344. Φ. Δακορώνια, *Μάρμαρα. Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία των τύμβων*, Αθήνα 1987, 9, 95-96. Π.Α. Πάντος, «Αρχαιολογικά ευρήματα από την ΝΔ Αινίδα. Περιβόλι Φθιώτιδος: Πρώτη Παρουσίαση» στο: *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη (Βόλος 1987). Πρακτικά*, Αθήνα 1992, 414-421. Μ.Φ. Παπακωνσταντίνου, «Η κοιλάδα του Σπερχείου από τους αρχαίους στους ρωμαϊκούς χρόνους», στο: *Ημερίδα Σπερχειός 2000 + στο πλαίσιο του κοινοτικού προγράμματος LIFE (4 Μαΐου 1995). Πρακτικά*, Αθήνα 1995, 41-42. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», στο: *Α' Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας (3-4 Νοεμβρίου 2001). Πρακτικά*, Λαμία 2002, 48-51, 63-64. Γ. Κακαβής - Π. Παπαγεωργίου, «Ανασκαφική έρευνα στο ναό Αγίου Παντελεήμονα Κλωνίου» στο: *2000-2010, Από το Ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 85.

Αγά⁶ (Σπερχειάδα) και το Παλαιόβραχον (Παλαιοβράχα), είτε μεταφερμένοι σε νέες θέσεις ή επεκτεινόμενοι από την εγκατάσταση ομάδων Ηπειρωτών, κυρίως Σουλιωτών, κατά την περίοδο των ανελήπτων διωγμών του Αλή πασά στο τέλος του 18ου αι., όπως το Κλωνί και η Φτέρη⁷. Μετά τη δημιουργία του Νεοελληνικού κράτους και μέχρι τον Εμφύλιο αποτέλεσαν ακμάζουσες πληθυσμιακά και οικονομικά κοινότητες αποτελούμενες κυρίως από γεωργούς και κτηνοτρόφους. Η περιοχή ήταν, μέχρι πρόσφατα, γεωγραφικά απομονωμένη εξαιτίας της καθυστέρησης στην ανάπτυξη του τοπικού οδικού δικτύου, ωστόσο μερικοί οικισμοί, όπως το Γαρδίκι, τα Πουγκακία ή τα Χάνια Καμπιών, υπήρξαν κομβικά σημεία στον έλεγχο των ορεινών διαβάσεων προς τη Ναυπακτία και την Ευρυτανία⁸. Τα ιστορικά ίχνη και η βαθιά θρησκευτική πίστη των κατοίκων αποτυπώθηκαν στο μεγάλο αριθμό ναών και ξωκκλησιών που ανήγειραν στα χωριά και σε επιλεγμένες θέσεις στην ύπαιθρο, εκεί όπου υπήρχαν ερειπωμένοι οικισμοί ή διαλυμένες μονές⁹. Αξίζει να αναφερθεί ότι αρκετά ξωκκλήσια της περιοχής κτίστηκαν ύστερα από κάποιο σχετικό όνειρο ή όραμα. Ο Ιωάννης Κουτσούκης του Θωμά, μετά από όνειρο ανεγείρει το 1914 το ξωκκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου στη θέση Βλάχικο Πουγκακίων μαζί με τα αδέρφια του Κωνσταντίνο, Δημήτριο Φίλιππο και Αθανάσιο, ενώ το 1918 πάλι μετά από όνειρο ανεγείρει μόνος του αυτή τη φορά το ξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στη θέση Ζηρέλια Πουγκακίων.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στους 23 μεγαλύτερους οικισμούς της Σπερχειάδας, όπου και καταγράφηκαν 95 ναοί από τους οποίους σχολιάζονται οι σπουδαιότεροι. Διαπιστώθηκε ότι αυτοί, σχεδόν στο σύνολό τους, έχουν δεχτεί μεταγενέστερες διαδοχικές ακαλαίσθητες επεμβάσεις και κακότεχνες προσθήκες, που επιβαρύνουν τη λιτή όψη τους, ενώ δεν σώζεται κανένας ναός προγενέστερος του 1830, εξαιτίας ιστορικών συγκυριών και έντονων γεωλογικών φαινομένων, κυρίως σεισμών και κατολισθήσεων. Ο επικρατέστερος αρχιτεκτονικός τύπος για τους ναούς

6. Σημαίνει «το χωριό του Αγά», αφού ήταν μέχρι την Απελευθέρωση η έδρα του Τούρκου Αγά της περιοχής.

7. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 74-76. Κανέλλος, *Ο Γουλιμάς*, 50, 63. Ενδεικτικά στοιχεία της εγκατάστασης Σουλιωτών προσφύγων στο Κλωνί παραμένουν τοπωνύμια (Κιάφα) και οικογενειακά επίθετα (Φαρμάκης, Δημούλας).

8. Σταμοκώστας, *ό.π.*, 32, 317. *ό.π.*, 44, 46, 61.

9. Δ. Θ. Νάτσιος, «Ενορίες και Εφημέριοι της Επισκοπής Ζητουνίου κατά το 1834», *Φθιωτικά Χρονικά* 3 (Λαμία 1982), 124-132. Θ.Α. Λαϊνός, «Τα Φθιωτικά Μοναστήρια μέσα από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους», *Φθιωτικά Χρονικά* 5 (Λαμία 1984), 13-15, 21, 26-27. Δ.Θ. Νάτσιος, «Φθιωτική Βιβλιογραφία Α' (Εκκλησιαστική – Μοναστηριακή) 1778-1983», *Φθιωτικά Χρονικά* 5 (Λαμία 1984), 41-57. Θ. Σιμόπουλος, *Παλαιοχριστιανικά, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία Φθιώτιδας*, Θεσσαλονίκη 1985, 268-314, 437-469.

του 19ου αι. είναι η τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική¹⁰, με 10 παραδείγματα στην εξεταζόμενη περιοχή. Σε αυτόν ανήκουν οι προγενέστεροι χρονικά ναοί, όπως ο Άγιος Γεώργιος (1843) στην Άνω Φτέρη¹¹ (**Εικ. 2**), η Κοίμηση της Θεοτόκου (1851) στην Κολοκυθιά και ο Άγιος Αθανάσιος (1852) στο Αιγυπτοχώρι ή Γυφτοχώρι (Άνω Καλλιθέα)¹² (**Εικ. 3**), αλλά και αρκετοί από αυτούς που ανεγείρονται μεταξύ του τέλους του 19ου και του α' μισού του 20ου αι., όπως οι ναοί των Παμμεγίστων Ταξιαρχών (1878) στη Σέλιανη¹³, του Αγίου Νικολάου στη Χομίργιαννη (Ανατολή), του Γενέσιου της Θεοτόκου στο Μούστροβο¹⁴, του Αγίου Γεωργίου στην Κάτω Καλλιθέα, της Αγίας Παρασκευής στο Παλαιοχώρι¹⁵ και του νέου Αγίου Νικολάου (τέλη 19ου αι.) στο Αγιά¹⁶ (**Εικ. 4**), ο οποίος δεν ξανακτίστηκε μετά την πυρπόλησή του, στις 18 Ιουνίου 1944, από τα γερμανικά στρατεύματα και αποτελεί σήμερα ιστορικό διατηρητέο μνημείο¹⁷ της ναζιστικής θηριωδίας που υπέστη η μαρτυρική πόλη της Σπερχειάδας¹⁸.

Στις αρχές του 20ου αι. μεγάλη διάδοση, κυρίως στους κοινοτικούς ναούς, γνωρίζει η τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με περιγράμμα ελεύθερου σταυρού, με 18 καταγεγραμμένα παραδείγματα. Πρόκειται για έναν αρχιτεκτονικό τύπο αγαπητό στην περιοχή, ο οποίος συμβάλλει στη μερι-

10. Για την ελλαδική ναοδομία της εποχής, βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, Αθήνα 1984, 60, 93-97, 140-143. Γ. Πουλημένος, *Η Ελλαδική ναοδομία την περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1997, σποραδικά. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 267-268, 274. Θ.Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση VI (1453-1850)*, Αθήνα 2002, 83-110 (με αναλυτική βιβλιογραφία). Γ. Πουλημένος, *Από τον χριστιανικό Παρθενώνα στον Λύσανδρο Κανταντζόγλου*, Αθήνα 2006, 133 κ. εξ.

11. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 442.

12. Σιμόπουλος, *ό.π.*, 469.

13. Σιμόπουλος, *ό.π.*, 459.

14. Σιμόπουλος, *ό.π.*, 450.

15. Σιμόπουλος, *ό.π.*, 454.

16. Ο Σιμόπουλος δέχεται εσφαλμένα ως έτος ανέγερσης του ναού το 1908 (Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδας*, 446-447). Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού και η επιγραφή του κωδωνοστασίου «1903» λειτουργούν ως *terminus ante quem* και τοποθετούν την ανέγερση του ναού στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. Τα σχέδια της αποτύπωσης του νέου Αγίου Νικολάου Σπερχειάδας προέρχονται από τη μελέτη αποκατάστασης που εκπονήθηκε από την καθηγήτρια του Ε.Μ.Π. κα Αικατερίνη Κρεμέζη και τους αναστηλωτές κ.κ. Δημήτριο Γιαννούλη και Αποστόλη Καμπούρη.

17. Πρόκειται για κηρυγμένο ιστορικό μνημείο του κράτους (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/ΚΗΡ/20260/ 580/26.07.2000 - Φ.Ε.Κ. 1080/Β/31.08.2000).

18. Στις 18-6-1944 οι Γερμανοί σε μία από τις πολλαπλές επιδρομές τους στη Σπερχειάδα έκαψαν για τρίτη φορά 489 οικίες, ανατίναξαν δύο εκκλησίες και το Γυμνάσιο και σκότωσαν δεκάδες άμαχους (Κανέλλος, *Σπερχειάδα*, 55. Ο ίδιος, *Ο Γουλινάς*, 34, εικ. στη σ. 39).

κή αύξηση του κτιριακού όγκου και επιτείνει την εντύπωση της επιβλητικότητας των ναών. Εδώ ξεχωρίζουν οι ναοί του Αγίου Νικολάου του Νέου του εν Βουνένους στην Μπρούφλιανη (Δίλοφο) (1889)¹⁹, του Αγίου Νικολάου στα Αργύρια (1911)²⁰ (**Εικ. 5**), του Αγίου Αθανασίου (1912) στο Γαρδίκι²¹, του κάτω Αϊ-Νικόλα στη Χαλίλη (Μεσοποταμία) (**Εικ. 6**), του Αγίου Παντελεήμονα (1929) στο Κλωνί, του Αγίου Νικολάου στο Κυριακοχώρι και στα Πουγκάκια (1939)²² (**Εικ. 7**). Ο ίδιος τύπος επαναλαμβάνεται και σε μονόκλιτους ναούς, με τέσσερα καταγεγραμμένα παραδείγματα, όπως ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (1891) στο πρώην κτήμα Μηνογιάννη στις Λευκάδες (Λευκάδα)²³ (**Εικ. 8**) και των Αγίων Αποστόλων στο Πίτσι (1902). Στην περιοχή εντοπίζεται μία μόνο ξυλόστεγη βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος, ο ναός του Αγίου Νικολάου (1860) στη Χαλίλη²⁴. Στην περιοχή απαντούν επίσης δύο παραδείγματα τρουλλαίων βασιλικών, οι ναοί της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Παλαιοβράχα (1875)²⁵ (**Εικ. 9**) και στα Πουγκάκια (1895)²⁶ (**Εικ. 10**).

Ο συνηθέστερος τύπος για τους μικρούς κοινοτικούς ή ιδιωτικούς ναούς κυρίως στην ύπαιθρο είναι ο μονόχωρος, σε πολλές περιπτώσεις δρομικός, ναός. Από τους 38 και πλέον ναούς και ξωκκλήσια του τύπου αυτού που καταγράφηκαν, αναφέρονται ενδεικτικά ο Άγιος Νικόλαος ο Νέος ο εν Βουνένους (1844) στη Στάγια (Πλάτανος)²⁷, ο Άγιος Ιωάννης (1868) στα Μάρμαρα (**Εικ. 11**) και η Κοίμηση της Θεοτόκου (1880) στο Νικολίτσι²⁸.

Τέλος απαντάται μόνο μία περίπτωση «αγιορειτικού» ή αθωνικού τύπου με τις χαρακτηριστικές πλάγιες κόγχες-χορούς, αυτή στο νέο καθολικό της μονής του Αϊ-Λια στο Παλαιοχώρι²⁹, που ξαναχτίστηκε το 1937,

19. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 439.

20. Παπανικολάου, *Αργύρια*, 115-117.

21. Σιμόπουλος, *ό.π.*, 437.

22. Θ.Ν. Καραγιάννης, «Ναοί των Πουγκακίων», *Φθιωτικά Χρονικά* 6 (Λαμία 1985), 90-94. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 448.

23. Σιμόπουλος, *ό.π.*, 462.

24. Καλέντζου-Τεργλίμη, *Μεσοποταμία (Χαλίλη)*, 72-85.

25. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 553. Τα σχέδια της αποτύπωσης της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Παλαιοβράχα παραχωρήθηκαν από το Αρχείο Συλλογής Αρχιτεκτονικών Μελετών της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π.

26. Καραγιάννης, «Ναοί των Πουγκακίων», 94-98. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 448.

27. Ελ. Ρήγας, «Το άγνωστο μοναστήρι της Στάγιας - και η Στάγια», *Στερεά Ελλάς* 372 (Ιούνιος 2000), 17/197-19/199. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 140. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 130-131, εικ. στη σ. 131.

28. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 453.

29. Ι.Δ. Παπαναγιώτου, *Ο Αϊ-Λιας του Παλαιοχωρίου*, Αθήνα 1978, 149, 156. Λαϊνάς, «Τα Φθιωτικά Μοναστήρια», 14, 21, 26. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 268-314, 454. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 138-139. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 128-129, εικ. στη σ. 128. Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες μεταβυζαντινές μονές της περιοχής που

δυτικότερα της θέσης του αρχικού (**Εικ. 12**). Η παλαιά μονή διαλύθηκε το 1835 με νόμο της Αντιβασιλείας, όπως συνέβη με το μετόχι του Αϊ-Λια, την Παναγία Ρούσιανη (Γενέσιο της Θεοτόκου) στα Κανάλια, που ξαναχτίστηκε το 1935³⁰ και με άλλες πέντε μονές από τις εννιά συνολικά του Φθιωτικού χώρου. Οι ιστορικές πηγές αναφέρουν και άλλες μονές στην ευρύτερη περιοχή³¹, που αποτέλεσαν καταφύγιο κατατρεγμένων από την τουρκική θηριωδία πληθυσμών, κυρίως Ηπειρωτών και κλεφτών, και διαλύθηκαν πριν την Επανάσταση του 1821, όπως του Αγίου Νικολάου του Νέου στη Στάγια³², του Αγίου Γεωργίου στην Άνω Φτέρη³³ και του Αγίου Παντελεήμονα στο Κλωνί³⁴. Μάλιστα, σε πρόσφατη ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο του τελευταίου ήρθαν στο φως σημαντικά λείψανα του παλαιού καθολικού και ερείπια κελιών³⁵.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η τοιχοδομία των ναών είναι επιμελημένη και εμφανής, όπως στον Άγιο Νικόλαο το Νέο Μπρούφλιανης (1889) (**Εικ. 13**) ή στον Άγιο Αθανάσιο Γαρδικίου (1912), ενώ σε άλλες καλύπτεται από παχύ μεταγενέστερο επίχρισμα, όπως στην Κοίμηση Παλαιοβράχας (1875) και στον παλαιό Άγιο Νικόλαο στο Αγά (1836), ο οποίος ήταν μέχρι το 1927 ο κοιμητηριακός ναός του παλαιού νεκροταφείου της πόλης³⁶. Τα υλικά δομής προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή, και είναι ασβεστόλιθος, σαπολίθι (ψαμμίτης), ενίοτε πωρόλιθος και

κατείχε σημαντική κτηματική περιουσία, πολλά εκκλησιαστικά κειμήλια και ιερά λείψανα. Πυρπολήθηκε από τους Τούρκους το 1794. Από το κατεστραμμένο καθολικό διατηρείται *in situ*, ως ιερό προσκυνηματικό κειμήλιο, η αγία Τράπεζα.

30. Λαϊνάς, Τα Φθιωτικά Μοναστήρια, 13, 21. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 139-140. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 129-130, εικ. στη σ. 130.

31. Λαϊνάς, *ό.π.*, 13-15, 21, 26-27. Νάτσιος, «Φθιωτική Βιβλιογραφία» Α', 41-57. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 71, 74-76.

32. Το καθολικό του 1844, που είχε ανεγερθεί στη θέση βυζαντινού ναού, ανακαινίστηκε στα 1906 (Ρήγας, «Το άγνωστο μοναστήρι της Στάγιας» 17/197-19/199. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 140. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 130-131, εικ. στη σ. 131). Ο Σιμόπουλος, (*Μνημεία Φθιώτιδος*, 450) φαίνεται να αγνοεί τη σχετική παράδοση για ύπαρξη βυζαντινής πιθανώς μονής στη θέση του Αγίου Νικολάου στη Στάγια.

33. Το καθολικό του 1843, που είχε ανεγερθεί στη θέση βυζαντινού ναού, ανακαινίστηκε στα 1915 (Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 137-138. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 133, εικ. στη σ. 133).

34. Το παλαιό καθολικό του 1566, που είχε ανεγερθεί στη θέση βυζαντινού ναού, κάηκε από τους Τούρκους στα 1823 και η μονή έπαψε να λειτουργεί το 1827 (Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 467. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 132-133, εικ. στη σ. 132). Στην ίδια θέση ανεγέρθηκε στα 1929 ξωκκλήσι.

35. Η ανασκαφή έγινε το καλοκαίρι του 2010, στο πλαίσιο εργασιών ανάδειξης του περιβάλλοντα χώρου του ναού, από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της 24ης ΕΒΑ Παναγιώτα Παπαγεωργίου με την εποπτεία του προϊσταμένου Δρ Γεωργίου Κακαβά, βλ. Κακαβάς - Παπαγεωργίου, «Ανασκαφική έρευνα στο ναό Αγίου Παντελεήμονα Κλωνίου», 85.

36. Το 1927 το νεκροταφείο μεταφέρθηκε στην Αγία Παρασκευή Σπερχειάδας και ως νέος κοιμητηριακός ναός χρησιμοποιείται εφεξής αυτός της Αγίας Παρασκευής (1920).

άλλα κατάλληλα για λάξευση πετρώματα. Η χρήση μαρμάρου σπανίζει ή απουσιάζει. Καταγράφηκαν μαρμάρια *spolia* στις λιθοδομές της Αγίας Σοφίας στη θέση Κορομπίλι Χομίργιαννης (1901) (**Εικ. 14**) και του Αγίου Παντελεήμονα στο Κλωνί (1929)³⁷ (**Εικ. 15**), προερχόμενα από παλαιότερους ναούς³⁸. Σε ναούς που ανεγέρθηκαν ή δέχτηκαν επεμβάσεις μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο πρώην κτήμα Μηνογιάννη στη Λευκάδα (1891)³⁹ ή το Γενέσιο της Θεοτόκου στο Μούστροβο (1935), χαρακτηριστική είναι η σύνδεση των γωνιολιθων με μεταλλικά άγκιστρα, στις ακμές των τοίχων και στα περιθυρώματα. Οι εξωτερικές επιφάνειες των κογχών του ιερού είναι συνηθέστερα ημκυκλικές (**Εικ. 16**) ή πολυγωνικές και σε πολλές περιπτώσεις διαμορφώνονται με τυφλά αφιδώματα, όπως στον Άγιο Αθανάσιο (1852) στο Γυφτοχώρι (**Εικ. 17**), στον Άγιο Νικόλαο στη Χαλίλη (1860), στον Άγιο Νικόλαο το Νέο στην Μπρούφλιανη (1889), στον Άγιο Νικόλαο στο Κυριακοχώρι, στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στη Λευκάδα (1891) και στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (1931) στη Στάγια. Με σχετική συμμετρία ανοίγονται στις μακριές πλευρές των ναών τοξωτά, μονόλοβα, δίλοβα ή τρίλοβα παράθυρα και σπανιότερα ορθογώνια. Κυκλικοί φεγγίτες και παράθυρα διανοίγονται στις στενές πλευρές των ναών, συχνά πάνω από τις ασπίδες και τις εισόδους.

Οι ναοί είναι κατά κανόνα ξυλόστεγοι με ενιαία δικλινή στέγη, μη ορατή εσωτερικά. Ως χαρακτηριστικό μορφολογικό γνώρισμα παραμένει, τουλάχιστον στους προ του 1915 ναούς, η απότμηση της κορυφής της στέγης στις στενές τους όψεις, η καλούμενη *σκούφια* (**Εικ. 18**). Οι απολήξεις των στεγών στις κεραίες των ναών με περίγραμμα ελεύθερου σταυρού, άλλοτε φέρουν *σκούφια* και άλλοτε αέτωμα, όπως στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο Λευκάδας και στον Άγιο Νικόλαο Πουγκακίων. Οι παλαιότε-

37. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 466. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 132-133.

38. Στην τοιχοδομία του Αγίου Παντελεήμονα Κλωνίου χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (σπόνδυλοι στο βόρειο τοίχο, περιθύρωμα της θυρίδας του ιερού, πλάκα επάνω από το άνοιγμα της κόγχης). Εντοιχισμένο σε παράθυρο βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου πεσσίσκου, πιθανώς μεσοβυζαντινών χρόνων, το οποίο μεταφέρθηκε για φύλαξη και συντήρηση στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στην Υπάτη μαζί με δύο μαρμάρια επίγραμμα από τον περίβολο του ναού, ενώ στην τοιχοποιία της Αγίας Σοφίας Χομίργιαννης καταγράφηκαν μαρμάρινοι σταθμοί στο παράθυρο του ιερού, τεμάχια μαρμάρου, πώρινων λιθοπλίνθων, οπποπλίνθων και κεραμίδων σε δεύτερη χρήση. Στην περίπτωση του Αγίου Παντελεήμονα Κλωνίου, η επιμελημένη εργασία των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, σπάνια σε άλλα μνημεία της περιοχής, σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά ευρήματα, επιβεβαιώνουν καταρχήν την παράδοση ότι ο ναός καταλαμβάνει τη θέση βυζαντινής μονής.

39. Κανέλλος, *Σπερχειάδα*, 19. Ο ίδιος, *Ο Γουλινάς*, 104. Το κτήμα της Λευκάδας περιήλθε ως προικίο στον Λεωνίδα Μηνογιάννη, τέταρτο γιο του γραμματέα του τελευταίου Αγά της Σπερχειάδας, αγωνιστή και για πολλά χρόνια δήμαρχο Τυμφρηστού, Νικόλαο Μηνογιάννη.

ροι ναοί καλύπτονταν με σχιστόπλακες, που αντικαταστάθηκαν στη συνέχεια με κεραμίδια ή τσίγκο, με εξαίρεση τους ναούς του Προφήτη Ηλία στο Κυριακοχώρι (1916) και στο Παλαιοχώρι (1937), οι οποίοι παραμένουν καλυμμένοι με πλάκες. Χαρακτηριστική είναι η απουσία εξωτερικών στοών στις βασιλικές. Σε μία μόνο περίπτωση μαρτυρείται η ύπαρξη εξωτερικών στοών με λίθινους πεσσούς, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Φτέρη πριν από την ανακαίνισή του το 1915⁴⁰.

Τα περισσότερα κωδωνοστάσια των ναών είναι σχετικά πρόσφατες κατασκευές. Από τα παλαιότερα αξίζει να αναφερθούν το κωδωνοστάσιο του Αγίου Αθανασίου (1860) στο Γυφτοχώρι, που αποτελεί καθ' ύψος προέκταση του δυτικού τοίχου και τα πυργοειδή κωδωνοστάσια του Αγίου Νικολάου (1860) στη Χαλίλη⁴¹, της Κοίμησης (1898) στην Παλαιοβράχα, του νέου Αγίου Νικολάου (1903) στο Αγά (**Εικ. 19**), της Αγίας Τριάδας (1923-1924) στη Φτέρη⁴² και του Αγίου Νικολάου (1933) στην Μπρούφλιανη.

Η ύπαρξη γυναικωνίτη στο δυτικό τμήμα των μεγαλύτερων βασιλικών ήταν σχεδόν γενικευμένη, αν και αρκετοί από αυτούς αφαιρέθηκαν μετά το 1950. Αντιπροσωπευτικοί γυναικωνίτες από τους εναπομείναντες απαντώνται στην Κοίμηση Κολοκυθιάς (1851) και Παλαιοβράχας (1875), στον Άγιο Νικόλαο στο Κυριακοχώρι, στον Άγιο Νικόλαο το Νέο στην Μπρούφλιανη (1889) και στον Άγιο Αθανάσιο Γαρδικίου (1912). Μόνο δύο από τα αρχικά λιθόστρωτα δάπεδα σώζονται *in situ*, αυτά της Αγίας Παρασκευής στην Παλαιοβράχα και του νέου Αγίου Νικολάου στο Αγά, που ποικίλλονται με ομφάλια στο μεσαίο κλίτος. Ο εσωτερικός χώρος των βασιλικών διαιρείται με πεσσοστοιχίες ή κιονοστοιχίες με μεγάλα φέροντα τόξα. Στους ναούς του πρώτου μισού του 19ου αι. οι κύριες εισοδοί έχουν μνημειακή μορφή με μονολιθικά υπέρθυρα και παραστάδες, που φέρουν βάσεις και επίκρανα. Σε άλλες περιπτώσεις τα περιθυρώματα αποτελούνται από μεμονωμένους λαξευτούς λίθους και τοξωτά ή ευθύγραμμα υπέρθυρα.

Πολλοί ναοί φέρουν ανάγλυφες ή εγχάρακτες χρονολογίες και κτητορικές επιγραφές, όπως ο Άγιος Γεώργιος Άνω Φτέρης (1843)⁴³, η Κοίμηση Κολοκυθιάς (1851), ο Άγιος Αθανάσιος Γυφτοχωρίου (1852) (**Εικ. 20**), ο Άγιος Νικόλαος Χαλίλης (1860)⁴⁴, η Κοίμηση Παλαιοβράχας (1875), ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Λευκάδας (1891), η Κοίμηση Πουγκακίων (1895)⁴⁵, η Αγία Παρασκευή Γαρδικίου (1898) (**Εικ. 21**), η Αγία Παρα-

40. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 292.

41. Καλέντζου-Τεργλιάμη, *Μεσοποταμία (Χαλίλη)*, 72-85.

42. Σταμοκώστας, *ό.π.*, 307-308.

43. Σταμοκώστας, *ό.π.*, 289-293.

44. Καλέντζου-Τεργλιάμη, *ό.π.*, 72-85.

45. Καραγιάννης, «Ναοί των Πουγκακίων», 90-98. Σιμόπουλος, *Μνημεία Φθιώτιδος*, 448.

σκευή (1906) και ο Άγιος Νικόλαος Αργυρίων (1911)⁴⁶, ο Άγιος Παντελεήμονας Κλωνίου (1929).

Στην εξωτερική όψη αρκετών ναών εντοπίζονται ενσωματωμένα σε διαφορετικά σημεία της τοιχοποιίας, συνήθως στα υπέρθυρα της κύριας εισόδου, στις γωνίες του κτιρίου ή πάνω από την κόγχη του ιερού, λιθανάγλυφες πλάκες⁴⁷. Τεκμηριώθηκε η συνήθεια της δεύτερης ή επαναλαμβανόμενης χρήσης των λιθανάγλυφων του αρχικού ναού στον αμέσως νεότερο. Τέτοια περίπτωση αποτελεί ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στα Καμπιά, ο οποίος ανεγέρθηκε μετά το 1950 στη θέση του αρχικού ναού του 1897. Καταγράφηκαν δώδεκα λιθανάγλυφα με ποικιλία θρησκευτικών θεμάτων, όπως αναθηματική επιγραφή του 1897, μορφές του Χριστού, της Παναγίας, του Προδρόμου, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, το άγιο Δισκοπότηρο, σταυροί, αγγελικές μορφές και μία σπάνια περίπτωση μοτίβου για την περιοχή, ήλιος πλαισιωμένος από δύο ρόδακες. Επίσης, όταν αναδιαμορφώθηκε το λίθινο πεζούλι στον αύλειο χώρο του Αγίου Δημητρίου Φτέρης⁴⁸, βρέθηκαν και εντοιχίστηκαν πάλι σε αυτό τρία λιθανάγλυφα από το ναό του 1897, που απεικονίζουν το Χριστό, τη Σταύρωση και την κομμένη κεφαλή του Προδρόμου σε πινάκιο. Στον περίβολο του κοιμητηρίου στη Φτέρη υπάρχει εντοιχισμένη λιθανάγλυφη κτητορική πλάκα (1902)⁴⁹, που απεικονίζει την κεφαλή του Προδρόμου πλαισιωμένη από τους δύο αρχαγγέλους. Στον Άγιο Νικόλαο Χαλίλης (1860) διακρίνονται δύο εντοιχισμένα λιθανάγλυφα⁵⁰, το πρώτο με τον άγιο Γεώργιο στη ΝΑ γωνία και το δεύτερο με δεόμενη μορφή στην αψίδα του ιερού. Πλούσιας θεματογραφίας είναι τα δώδεκα εντοιχισμένα λιθανάγλυφα στους Ταξιάρχες Σέλιανης (1878)⁵¹, που απεικονίζουν ανθρώπινη κεφαλή, φουστανελοφόρο με γιαταγάνι, δύο παραστάσεις των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (**Εικ. 22**), η μία με χρονο-

46. Παπανικολάου, *Αργύρια*, 115-116.

47. Ν. Κύρκος, «Η λαϊκή παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τα λιθανάγλυφα της Δυτικής Φθιώτιδας», *Πυρφόρος* 24 (Μάιος - Ιούνιος 1996), 61.

48. Σταμοκόστας, *Φτέρη*, 299-302, εικ. στη σ. 300. Το 1876 ανεγέρθηκε ο ναός στη θέση ξωκκλησιού, από το συνεργείο του μάστορα Ρεγγίνα. Κατεδαφίστηκε και ξανακτίστηκε μετά τις φθορές που υπέστη από τους σεισμούς του 1951. Το κωδωνοστάσιο ανεγέρθηκε μετάξυ 1927-1931 από τους τεχνίτες Γιάννη Φακούρα και Βαγγέλη Σακελλάρη από τη Φτέρη, Τσιρώνη και Κωνσταντίνο από την Παλαιοβράχα.

49. Σταμοκόστας, *ό.π.*, 309.

50. Καλέντζου-Τεργιάμη, *Μεσοποταμία (Χαλίλη)*, 81. Της ίδιας, «Τα λιθανάγλυφα του Ι. Ναού Αγίου Νικολάου Μεσοποταμίας (Χαλίλη) Φθιώτιδος» *Φθιωτικά Χρονικά* 23 (Λαμία 2002), 79-85.

51. Ν. Δημητράκοπούλου-Σκυλογιάννη, «Τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους στη Συλλογή γλυπτών του Βυζαντινού Μουσείου. Μία προσέγγιση στη μαρμαρογλυπτική του Αιγαίου κατά το 18ο αιώνα», στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη. Πρακτικά*, Αθήνα 2004, 220-223 (με αναλυτική βιβλιογραφία για το ανθρωπόμορφο ή ζώομορφο προσώπιο στους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους).

λογία 1842, ανθοδοχείο, μορφές ζώων (πουλί που ραμφίζει φίδι), κυπαρίσσια και ρόδακες (**Εικ. 23**). Στον Άγιο Νικόλαο το Νέο Μπρούφλιανης (1889) καταγράφηκαν εννέα λιθανάγλυφα με μορφές αρχαγγέλων τοποθετημένα ανά τρία στην τρίπλευρη κόγχη του ιερού. Εντυπωσιακή είναι η ολόσωμη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ που βρίσκεται στη ΒΔ γωνία του ναού (**Εικ. 24**). Τέλος, τα περιθυρώματα της βόρειας εισόδου του ίδιου ναού κοσμούνται με λαϊκότερες συνθέσεις, όπως αγγεία από τα οποία εκφύονται βλαστοί και κληματίδες, πτηνό που ραμφίζει, ρόδακες και χερουβείμ. Ανάλογος διάκοσμος με επιμελέστερη κατεργασία απαντά στα περιθυρώματα της Κοίμησης Θεοτόκου στην Παλαιοβρόχα (1875), στο νότιο υπέρθυρο της οποίας απαντούν κτητορική επιγραφή, δάφνινα μετάλλια με το Χριστό Μεγάλο Αρχιερέα και σταυρό, ο άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος και τετραμελής στρατιωτική ομάδα, υποβαστάζουσα τα στοιχεία της χρονολογίας 1875 (**Εικ. 25**). Παρόμοιος γλυπτός διάκοσμος σώζεται και στο αντίστοιχο υπέρθυρο της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Πουγκάκια (1895).

Τα λαϊκά εκκλησιαστικά λιθανάγλυφα της περιοχής διασώζουν προσφιλή και καθιερωμένα θέματα, που είναι κοινά αυτή την εποχή στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας⁵². Το θεματολόγιο περιλαμβάνει κυρίως σταυρούς, μορφές αγγέλων και αγίων, φυτικά και άνθινα μοτίβα⁵³, αλλά και θέματα από το ζωικό βασίλειο⁵⁴ (**Εικ. 26**). Ο φυτικός διάκοσμος έχει κυρίως διακοσμητικό χαρακτήρα, ενώ οι υπόλοιπες θεματικές ομάδες εμπεριέχουν τους συμβολισμούς των λαϊκών αντιλήψεων της εποχής και αποκτούν αποτρεπτικό και φυλακτικό χαρακτήρα⁵⁵. Τα χαρακτηριστικά των μορφών αποδίδονται σχηματοποιημένα και ενίοτε μόνο με το περίγραμμα τους. Αν και η τεχνική στα περισσότερα από τα παραδείγματα είναι λαϊκότερη, σε αρκετές περιπτώσεις είναι

52. Γενικά για τη λιθογλυπτική, βλ. Α.Ε. Φλωράκης, *Η λαϊκή Λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα 1979. Α. Πετρονώτης, «Λιθανάγλυφα θυρώματα εκκλησιών Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις», *Ανθρωπολογικά* 3 (1982), 41-63. Α. Γουργιώτη, *Λιθανάγλυφα και μάστοροι της πέτρας στη Δυτική Θεσσαλία*, Αθήνα 2001. Δ. Α. Λιάκος, «Περί της Μεταβυζαντινής Γλυπτικής του Θεσσαλικού Χώρου», στο: *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2 (Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006). Πρακτικά, Τόμος Ι: Θεσσαλία*, 2009, 657-658, σημ. 6 (όπου αναλυτική βιβλιογραφία). Για τις κατηγορίες των θεμάτων της μεταβυζαντινής γλυπτικής, την καταγωγή και το συμβολισμό τους, βλ. Π.Π. Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, *Λιθανάγλυφα κοσμικών και ταφικών μνημείων της Μάνης, περίοδοι 1780/1800-1930* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 1999, 31-35, 161, 165, 307-308, 318. Δ. Λιάκος, *Τα λιθανάγλυφα του Αγίου Όρους* (αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000, 1-4, 97-132 (με αναλυτική βιβλιογραφία).

53. Λιάκος, *Λιθανάγλυφα Αγίου Όρους*, 123.

54. Λιάκος, *Μεταβυζαντινή Γλυπτική Θεσσαλικού Χώρου*, 661.

55. Κ.Γ. Κορρέ, *Η ανθρώπινη κεφαλή. Θέμα αποτρεπτικό στην Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1978. Δημητράκοπούλου-Σκυλογιάννη, Τμήμα μαρμαρίνου αρχιτεκτονικού μέλους, 220-223. Λιάκος, *ό.π.*, 662.

αξιοπρόσεκτη η προσεγμένη εκτέλεση των λεπτομερειών. Η θεματογραφία και η τεχνική των λιθανάγλυφων της Σπερχειάδας προσιδιάζει σε αυτές των λιθοξόων από τη βορειοδυτική ηπειρωτική Ελλάδα, από την οποία προέρχονται τα σημαντικότερα ισνάφια την εποχή αυτή⁵⁶. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αγίου Αθανασίου στο Γαρδίκι, όπου οι ηλικιωμένοι κάτοικοι μνημονεύουν ότι το 1912 φημισμένοι μάστορες από το Μαυρίλο Φθιώτιδας έκτισαν το ναό με λίθους μεταφερόμενους από το Κρίκελλο Ευρυτανίας. Η απόδοση, ωστόσο, των λιθαναγλύφων της περιοχής σε συγκεκριμένους λιθοξόους ή συνεργεία απαιτεί περαιτέρω επισταμένη έρευνα, καταγραφή και ταξινόμηση του άγνωστου υλικού αυτής της περιόδου από τον ευρύτερο Φθιωτικό χώρο⁵⁷.

Στους περισσότερους ναούς της περιοχής τα τέμπλα είναι απλά ξύλινα, με λίγα διακοσμητικά στοιχεία και συνήθως έχουν αντικαταστήσει παλαιότερα⁵⁸. Στους μεγαλύτερους και σπουδαιότερους ενοριακούς ναούς της περιοχής φιλοτεγήθηκαν ξυλόγλυπτα τέμπλα⁵⁹, από τα οποία ελάχιστα είναι ενυπόγραφα. Το σημαντικότερο παράδειγμα ενυπόγραφου τέμπλου βρίσκεται στην Κοίμηση Θεοτόκου Παλαιοβράχας (**Εικ. 27**), στο επιστύλιο του οποίου υπογράφει ο Μετσοβίτης ταγιαδός Γιώργης Μηλιώτης ή Μέρανος ή Μπαλτζόςης, και ο γιος του Νικόλαος, με έτος

56. Π.Μ. Μυλωνάς, «Η Μονή Δολιανών ή Κρασιάς στην Πίνδο», *Τρικαλινά* 2 (1982), 103, 105, 107, εικ. 12-16. Λιάκος, *ό.π.*, 659, 664. Του ίδιου, *Λιθανάγλυφα Αγίου Όρους*, 127-132.

57. Ονομαστός στην περιοχή της Σπερχειάδας είναι ο λιθοξόος Γρηγόρης Κοντοδήμος από το Νικολίτσι, που εργάστηκε στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα μεταξύ άλλων στον Άγιο Νικόλαο Χαλίλης και στην Κοίμηση της Θεοτόκου Νικολιτσίου. Την ίδια εποχή έδρασαν με τα συνεργεία τους ο αρχιμάστορας Γεώργιος Ζούμπος από τη Γραμμένη Οξυά, που έχτισε τον Άγιο Δημήτριο Κυριακοχωρίου και τον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο Στάγιας, καθώς και ο Ιωάννης Ευθυμίου από την Κάψη, που έχτισε το 1930 τον Άγιο Αθανάσιο Καναλίων.

58. Για την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, βλ. Κ.Α. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1982, σποραδικά. Δ.Γ. Καλούσιος, «Μετσοβίτες ξυλογλύπτες στο νομό Τρικάλων (18ος, 19ος και 20ος αιώνας)» στο: *Α΄ Συνέδριο Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο 28-30 Ιουνίου 1991)*. *Πρακτικά*, Αθήνα 1993, 217-290. Τρ. Παπαζήσης, «Μετσοβίτες ταγιαδός» στο: *Β΄ Συνέδριο Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο 9-11 Σεπτεμβρίου 1994, Εξωραϊστικός Σύλλογος Μετσόβου)*. *Πρακτικά*, Αθήνα 1997, 41-154. Τρ.Α. Σιούλης, *Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των εκκλησιών στον Ηπειρωτικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και οι τεχνίτες του ξύλου (Διδακτορική διατριβή)*, Ιωάννινα 2002 (όπου και αναλυτική βιβλιογραφία).

59. Θ.Ν. Καραγιάννης, «Η Λαϊκή Ξυλογλυπτική στα Πουγκάκια Φθιώτιδας», *Γαρδικιώτικα Χρονικά* 23, Γενάρης 1982, 12-15. Θ.Μ. Προβατάκης, «Ένα άγνωστο λαϊκό ξυλόγλυπτο τέμπλο στο Ροβολιारी Φθιώτιδας», στο: *Α΄ Συνέδριο Φθιωτικών Ερευνών. Γλώσσα-ιστορία-λαογραφία (Λουτρά Υπάτης, 27-29 Απριλίου 1990)*. *Πρακτικά*, Λαμία 1993, 183-194. Τ. Ευθυμίου – Θ. Κολιόπουλος, *Το ξυλόγλυπτο τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου*, Λαμία 2008. Τ. Ευθυμίου, *Το ξυλόγλυπτο τέμπλο Αγίου Νικολάου Ζιώφης*, Λαμία 2009. Δ.Θ. Νάτσιος, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παναγίας Δέσποινας – Λαμίας. (18ος αιω.)», *Φθιωτικά Χρονικά* 32 (Λαμία 2011), 87-94.

περαίωσης το 1892⁶⁰. Οι ίδιοι φιλοτέχνησαν το κιβώριο της αγίας τράπεζας, το δεσποτικό θρόνο (**Εικ. 28**) και τον άμβωνα. Ο ξυλογλύπτης Στυλιανός Υφαντής από τη Μεγάλη Κάψη υπογράφει στα 1930 και 1931 το τέμπλο και τον δεσποτικό θρόνο του Αγίου Νικολάου Αργυριών. Άλλα σημαντικά, λαϊκότροπα, ανυπόγραφα ξυλόγλυπτα τέμπλα απαντούν στην Κοίμηση της Θεοτόκου Κολοκυθιάς (1851), όπου βρίσκονται και δύο ξυλόγλυπτοι κηροστάτες από το ξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία Κολοκυθιάς (1903), στον Άγιο Αθανάσιο Γυφτοχωρίου (1852), στον Άγιο Νικόλαο Χαλίλης (1860), στον Άγιο Νικόλαο το Νέο Μπρούφλιανης (1889), στον Άγιο Νικόλαο Κυριακοχωρίου, στην Κοίμηση της Θεοτόκου Γόργιανης (1860), Νικολιτσίου (1880) και Πουγκακίων (1895)⁶¹. Το πρόσφατα επιχρωματισμένο τέμπλο στους Αγίους Αποστόλους Πιτσίου (1902) προέρχεται από τον Άγιο Νικόλαο Λευκάδας. Στα παραδείγματα αυτά ο φυτικός διάκοσμος αποδίδεται με χαμηλό ανάγλυφο και εμπλουτίζεται με ανθρωπίνες και ζωόμορφες παραστάσεις. Αρκετά τέμπλα έχουν δεχτεί, δυστυχώς, ακαλαίσθητες επεμβάσεις με ασύμβατες χρωματικές επικαλύψεις, οι οποίες αλλοιώνουν ανεπανόρθωτα τη μορφή των έργων και συντελούν στην περαιτέρω φθορά τους, με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα το τέμπλο στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κολοκυθιά.

Οι ελάχιστοι άμβωνες που σώθηκαν από το πνεύμα «εξωραϊσμού» των ναών έχουν τη μορφή υπερυψωμένου πολυγωνικού εξώστη με κωνική οξυκόρυφη βάση και συνήθως μαζί με τους δεσποτικούς θρόνους και τα προσκνητήρια φιλοτεχνούνται από το ίδιο συνεργείο, όπως καταγράφεται στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Παλαιοβράχα (1892) και στα Πουγκακία (1895)⁶², στον Άγιο Νικόλαο Κυριακοχωρίου, στον Άγιο Αθανάσιο στα Κανάλια και στο Γαρδίκι (1912).

Στο εσωτερικό αρκετών ναών διατηρούνται οι αρχικές ξύλινες πολύχρωμες οροφές, διακοσμημένες με γεωμετρικά σχήματα από πηγάκια ή φατνώματα και ένθετα ξύλινα ή ζωγραφισμένα διακοσμητικά ανθέμια και σταυρούς, όπως στον Άγιο Νικόλαο Αργυριών, στον Άγιο Νικόλαο το Νέο Μπρούφλιανης ή στην Κοίμηση Κολοκυθιάς. Στον Άγιο Νικόλαο

60. Ο Γ. Πλατάρης (*Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871-1943*, Αθήνα 1972, σποραδικά) αναφέρεται στη δράση του ξυλογλύπτη Δημήτριου Μέρανου και του πατέρα του, Γιώργη Μέρανου ή Μηλιώτη ή Μπαλτζόη. Επίσης καταγράφει τις περιοχές, στις οποίες φιλοτέχνησαν ξυλόγλυπτα τέμπλα ο Ανάστασης Μούσκου ή Μόσχος με την οικογενειακή κομπανία των Γκιώνηδων, όπως στο Δομοκό το 1875, στο Πουρνάρι ή Πρινάρι στη συνέχεια, στο Καλεράρι, στην Πλόση, στη Χομίργιαννη και στο Καστρί το 1879, στο Ροβολάρι το 1882, στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στην Γιαντζιού, στην Υπάτη το 1886, στη Σελίτζιανη το 1887 και στους Κορυσχάδες το 1889. Μαζί τους ήταν και ο γιος του Γιώργη Μέρανου, Νικόλαος.

61. Καραγιάννης, «Λαϊκή Ξυλογλυπτική στα Πουγκακία», 12-15.

62. Καραγιάννης, *ό.π.*, 12-15.

Αργυρίων (1911) διαμορφώνεται ψευδοτρούλος στο μέσο της οροφής του μεσαίου κλίτους με τη μορφή του Παντοκράτορα, κατασκευασμένος από την οικογενειακή κομπανία των Βλαχαιών, μαραγκών από τη Γραμμένη Οξυά⁶³.

Στην περιοχή της Σπερχειάδας χαρακτηριστική είναι η απουσία τοιχογραφιών στους ναούς, προφανώς εξαιτίας της δυσκολίας ερηνισμού χρημάτων για την εκτέλεσή τους. Εξαιρέση αποτελούν τέσσερις μόνο ναοί, οι οποίοι φέρουν αποσπασματικά τοιχογραφίες της εποχής που εξετάζουμε. Στην κόγχη της πρόθεσης του Αγίου Αθανασίου Γυφτοχωρίου (1852) απεικονίζεται η Αποκαθήλωση του Χριστού με τη Θεοτόκο, τη Μαρία τη Μαγδαληνή, τον Θεολόγο και τον Λογγίνο. Στην κόγχη της πρόθεσης του Αγίου Νικολάου Χαλίλης (1860) απεικονίζεται επίσης η Αποκαθήλωση. Στον τρούλο και στην κόγχη του Ιερού στην Κοίμηση Παλαιοβράχας (1875) παριστάνονται αντίστοιχα, με άτεχνη επιζωγράφηση, ο Παντοκράτορας, οι Προφήτες και οι τέσσερις Ευαγγελιστές, η Πλατυτέρα, η Κοινωνία των Αποστόλων και οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Τέλος στον τρούλο της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Πουγκάκια (1895) απεικονίζεται ο Παντοκράτορας στο θόλο, ολόσωμοι Προφήτες στο τύμπανο και οι τέσσερις Ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα (**Εικ. 29**). Φαίνεται πως και η ορεινή περιοχή της Σπερχειάδας εντάσσεται στο γενικότερο οικονομικό κλίμα της εποχής, που δεν ευνοεί την παραγγελία πολυδάπανων τοιχογραφημένων συνόλων από το θρησκευόμενο, αλλά με πενιχρές οικονομικές δυνατότητες, εκκλησιαστικό ποίμνιο της εποχής.

Αντίθετα, αυξημένη είναι η παραγωγή των φορητών εικόνων, η δαπάνη των οποίων ήταν περισσότερο προσιτή στα περιορισμένα οικονομικά των κατοίκων της περιοχής. Καταγράφηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός φορητών εικόνων σε όλους σχεδόν τους ναούς της περιοχής, πολλές από τις οποίες αποτελούν ενυπόγραφα έργα, γνωστών αγιογράφων που εργάστηκαν στον ευρύτερο χώρο της Φθιώτιδας και της Ευρυτανίας⁶⁴. Τα περισσότερα έργα, όπως συνηθίζεται στην εποχή αυτή, φέρουν εκτός από

63. Β.Κ. Κανέλλος, *Γραμμένη Οξυά (Σιτίστα). Ιστορία-Λαογραφία*, Λαμία 2009, 101.

64. Γενικά για την αγιογραφία στη Φθιώτιδα βλ. Π.Ι. Βασιλείου, «Ανηγέρθη ο πάνσεππος και ιερός ούτος ναός...», *Φθιώτις* 4 (1958), 22. Ι.Κ. Λαθύρης, «Ο ταπεινός αγιογράφος της τουρκοκρατίας», *Φθιωτική Σκέψη* 3-4 (Μάιος-Αύγουστος 1979), 183-185. Αιμ. Οθρνώτης, «Φθιωτική Αγιογραφία», *Φθιωτικά Χρονικά* 1 (Λαμία 1980), 74-78. Γ. Λαθύρης, «Λησμονημένοι λαϊκοί αγιογράφοι. (Συμβολή στην ιστορία της Φθιωτικής Αγιογραφίας)», *Φθιωτικά Χρονικά* 2 (Λαμία 1981), 140-141. Αλ. Κάιλας, «Αγιογράφοι της Φθιώτιδας, από τον 17ο αι. μέχρι σήμερα» *Φθιωτικός Λόγος* 1 (Δεκέμβριος 1991), 19-25. Ν. Γραΐκος, «Ο ζωγραφικός χώρος στην ελληνική εκκλησιαστική ζωγραφική (19ος - αρχές 20ου αι.)· στοιχείο συνέχειας ή ασυνέχειας της παράδοσης;», στο: *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Β' Αμφιθ. Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008). Πρακτικά*, Αθήνα 2009, 268-269.

την υπογραφή του καλλιτέχνη και τη χρονολογία εκτέλεσής τους. Στις περιπτώσεις που οι δεσποτικές εικόνες κάποιου ναού αποτελούν δημιούργημα του ίδιου καλλιτέχνη, υπογραφή φέρουν άλλοτε όλες, άλλοτε δύο ή τρεις και συχνά μόνο η μία.

Διασώζονται τα ονόματα είκοσι τουλάχιστον επώνυμων αγιογράφων. Ανάμεσα στους παλαιότερους ξεχωρίζουν ο Κωνσταντίνος που ζωγραφίζει στα 1838 δύο εικόνες στον Άγιο Αθανάσιο Γαρδικίου⁶⁵ και ο Γεώργιος Δ. Ζωγράφος που υπογράφει στα 1854 τη μεγάλη εικόνα με την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άγιο Αθανάσιο Γυφτοχωρίου⁶⁶. Σημαντικό και μεγάλο έργο άφησαν ο Ιωάννης Αναγνώστης Ζωγράφος από τα Γρεβενά ή Γρεβενίτης και οι γιοι του Αναστάσιος και Δημήτριος⁶⁷. Η οικογένεια Γρεβενίτη δραστηριοποιήθηκε αρχικά στη Φθιώτιδα και την Ευρυτανία, όπου πατέρας και γιοι εκτέλεσαν πλήθος παραγγελιών για ναούς της περιοχής, όπως για την Αγία Τριάδα, το μητροπολιτικό ναό του Καρπενησιού⁶⁸, ενώ στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν στα Πουγκάκια. Το εργαστήριό τους ήταν παραγωγικότατο και τα υπογεγραμμένα έργα τους στην περιοχή καλύπτουν την περίοδο από το 1855 έως και το 1913⁶⁹ (**Εικ. 30**). Ακολουθούν με σειρά ενυπόγραφων έργων σε ναούς της ευρύτερης

65. Στην εικόνα με τους Τρεις Ιεράρχες σώζεται επιγραφή με την υπογραφή του: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ 1838 ΧΕΙ[Ρ] ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ενώ στην πάριση εικόνα με τον προφήτη Ηλία και τον άγιο Θεόδωρο μόνο η χρονολογία: 1838.

66. Δέηση του δούλου του θεού Καλινίκου ιερομονάχου εκ κόμης Γυφτοχόρι 1854 // διά χειρός Γεωργίου Δ. Ζωγράφου.

67. Οθρυώτης, «Φθιωτική Αγιογραφία», 75. Κάιλας, «Αγιογράφοι της Φθιώτιδας», 21-22. Γραϊκός, «Ζωγραφικός χώρος», 268.

68. Ο Ιωάννης Γρεβενίτης υπογράφει στην Αγία Τριάδα τις δεσποτικές εικόνες του 1843, τις εικόνες Δωδεκαόρθου και την εικόνα των Τριών Ιεραρχών του 1855, τη δεσποτική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα από την παλαιά εκκλησία της Παναγίας του 1862 και τις τοιχογραφίες του 1866, ενώ οι γιοι του τις νεώτερες τοιχογραφίες των 1895 και 1896 (Π.Ι. Βασιλείου, *Η εκκλησία Αγ. Τριάδα του Καρπενησιού*, Αθήνα 1962, 60-66, εικ. 37, 40-41, 43, 46-48, 51). Ενυπόγραφα έργα του Ιωάννη βρίσκονται στην Αγία Παρασκευή Δομνανών του 1859 (Π.Ι. Βασιλείου, *Η Παναγία Δομνανίτισσα*, Αθήνα 1959, 10) και στην Αγία Παρασκευή Κομποτάδων των 1888 και 1889 (Λαθούρης, «Λαϊκοί αγιογράφοι», 141).

69. Ο Ιωάννης υπογράφει στα 1855 στον Άγιο Νικόλαο Πουγκακίων τις δεσποτικές εικόνες με τον Παντοκράτορα: ΕΓΕΝΕΤΟ 1855 ΙΟΥΝΙΟΥ 25 Δια χειρός Αναγνώστου Ι. Ζ. Γρεβενών // ΕΖΩΓΡΑΦΙΣΘΕΙ Δια ΒΟΗΘΗΑΤΩΝ ευσεβών Χριστιανών της χώρας Π.Κ. και τους Τρεις Ιεράρχες: 1855. χειρός Ιω. Ζ. Γρεβενών ιωννήου 27. Ο Αναστάσιος υπογράφει στα 1861 στον Άγιο Νικόλαο Χαλκίης τη δεσποτική εικόνα με τον άγιο Νικόλαο και σκηνές του βίου του: Εγένετο Δαπάνη, των συνδρομητών του χωριού Χαλκίης, 1861 // Διά χειρός Αναγνώστου Ζωγράφου και Αναστασίου εκ Γρεβενών, στα 1869 στο ξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου Μπρούφλιανης την εικόνα με τον άγιο Γεώργιο: Γεώργιος Γεραντώνη 1869. Α. Ζωγράφος εκ Γρεβενών, στα 1875 στον Άγιο Αθανάσιο Καναλιών την εικόνα προσκυνηταρίου με τον άγιο Αθανάσιο: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΣΗΛΕΒΙΣΤΑΣ // απριλίον 10 1875 Δια χειρός Αναστ. Ιω.

περιοχής της Σπερχειάδας ο Δημήτριος Ιωάννου Ζωγραφίδης (μνεία 1872)⁷⁰, ο Νικόλαος Δημητρίου Σαρρής ή Παππα-Νικόλαος Σαρρής από το Νεοχώρι Τυμφρηστού (μνείες 1876 και 1891)⁷¹ (**Εικ. 31**), ο Γρηγόριος Κοιρανίτης, ιερομόναχος από τη Σκόπελο (μνεία 1880)⁷², ο Αποστόλης Κυρίτζης (μνεία 1877)⁷³, ο Χ. Μάθος από την Ήπειρο (μνεία 1893)⁷⁴, ο αυτοδίδακτος αγιογράφος Βασίλης Μπακογιάννης από τη Φτέρη (μνείες 1903, 1904 και 1906)⁷⁵ (**Εικ. 32**), ο Αθανάσιος Αποστολίδης ο Μακεδόνας

Ζωγράφου, στα 1878 στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο Στάγιας την εικόνα με τον άγιο Χαράλαμπο: *Κατηξιώθης, Χαράλαμπε, εκ ξίφους και λαμπρότητος και χαράς των Μαρτύρων // 1878 Σεπτεμβρίου 2 εκ χειρός Αναστ. Ιω. Ζωγράφου*, στα 1881 στο ξωκκλήσι της Κοίμησης της Θεοτόκου Νικολιτσίου τη δεσποτική εικόνα με τον Πρόδρομο: *ΔΑΠΑΝΗ του Ιω. Α. ΖΗΣΙΜΟΥ την 5 Νοεμβρίου 1881: και δια χειρός Α.Ι. Ζωγράφου*, στα 1882 στον ενοριακό ναό της Αγίας Παρασκευής Σπερχειάδας την εικόνα με την Κοίμηση της Θεοτόκου, που προέρχεται από το παλαιό ξωκκλήσι της Κοίμησης της Θεοτόκου Γόργιανης: *Διά χειρός Αναστασίου Ιω(άννου) / Ζωγράφου εκ Γρεβαινών // [Δαπ]άνη Α[π]οστόλη / [...].ιάκη και εις μνημό(συνον) / Ιουνίου 12. 1882*, στα 1888 στον Άγιο Νικόλαο Μπρούφλιανης την εικόνα προσκυνηταρίου με τον άγιο Νικόλαο: *ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗ Γεωρ. Ευστ. ΓΕΡΑΝΤΩΝΙΣ. / Έργον Αναστασίου Ιω. Ζωγράφου την 15 Απριλίου 1888*, τέλος στα 1894 ο Αναστάσιος υπογράφει μαζί με τον Δημήτριο στον Άγιο Αθανάσιο Γαρδικίου την εικόνα με τον άγιο Δημήτριο: *Άπασα η εργασία της ζωγραφικής χρωματισμού και χρυσωμάτων εγένετο δια χειρός / Αδελφών Αναστ. και Δημ. Γρεβενίτου 1894 Οκτωβρίου 8. Ο Δημήτριος υπογράφει στα 1898 μεγάλη δεσποτική εικόνα με τον Πρόδρομο, που φυλάσσεται σήμερα στο ξωκκλήσι του Αγίου Πνεύματος Λευκάδας: Διά Δαπάνης Ιω. Γ. [...].σα 1898 Φεβρουαρίου 8 // Έργον Δημ. Ιω Γρεβενών*, στα 1902 στον Άγιο Νικόλαο Χαλλίας την εικόνα με τον άγιο Γεώργιο: *Έργον Δ.Ι. Γρεβενίτου 1902*, στα 1904 στην Κοίμηση της Θεοτόκου Πουγκακίων τη δεσποτική εικόνα με τους αγίους Χαράλαμπο και Τρύφωνα: *1904 Ιουνίου 10 Έργον Δ. Ι. Γρεβενίτου*, τέλος στα 1913 στον Άγιο Αθανάσιο Καναλίων την παράσταση με τον ένθρονο Χριστό Παντοκράτορα του δεσποτικού θρόνου: *Εν Αγιάννη τη 22 Απριλίου 1913. Έργον Δ.Ι. Γρεβενίτου*.

70. Υπογράφει στα 1872 στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο Στάγιας τις δεσποτικές εικόνες με τον Πρόδρομο: *Δέησις του δούλου του θεού Ευσταθίου Κωνσταντίνου Πουγγάκι τη 7 Αυγούστου 1872 δια χειρός Δ. Ι. Ζωγραφίδου και τον άγιο Νικόλαο: Δαπάνη των κατοίκων Στάγιας χειρ Δ.Ι. Ζωγραφίδης*.

71. Έδρασε κυρίως στην Ευρυτανία, αλλά έργα του σώζονται διάσπαρτα και σε ναούς της Φθιώτιδας (Οθρυώτης, «Φθιωτική Αγιογραφία», 76. Κάιλας, «Αγιογράφοι της Φθιώτιδας», 22). Υπογράφει στα 1876 στον Άγιο Αθανάσιο Γυφτοχωρίου την εικόνα με τον άγιο Αθανάσιο: *Δέησις του δούλου του θεού Κων / νος κουβέλι 1876 // Έργον Νικ Δ. Σαρρή και στα 1891 στον Άγιο Νικόλαο Μπρούφλιανης τις δεσποτικές εικόνες με τον άγιο Αθανάσιο: Δαπάνη Αθανασίου Β. Βαλατσού. Έργον Παπανικολάου Σαρρή 1891 και τον άγιο Σπυρίδωνα: Δαπάνη Σπυρίδωνος Γεραντώνη 1891 υπό Παππανικολάου Σαρρή*.

72. Στα 1880 υπογράφει στην Κοίμηση της Θεοτόκου Κολοκυθιάς την εικόνα με τον άγιο Αλέξανδρο: *Έργον Γρηγορίου ιερομονάχου Κοιρανίτου εκ Σκοπέλου 1880*.

73. Στα 1877 υπογράφει στον Άγιο Νικόλαο Κυριακχωρίου τη δεσποτική εικόνα με τον Παντοκράτορα: *1877 Ιουλίου 14 χειρ Αποστόλι --- Κυριτζή*. Έργο του είναι και η δεσποτική με τη Θεοτόκο Οδηγήτρια.

74. Στα 1893 υπογράφει στον Άγιο Νικόλαο Μπρούφλιανης τη δεσποτική εικόνα με τον άγιο Νικόλαο: *Έργον Χ. Μάθου ο εξ. Ηπείρου Φ(εβρουα)ρίου 29 1893*.

75. Υπογράφει έργα του στον Άγιο Βασίλειο Φτέρης, που ανέγειρε ο ίδιος στα 1903-1904, όπως την εικόνα με το Μυστικό Δείπνο: *Μπακογιάννης και στις θύρες της Πρόθε-*

από το Λέχοβο της Φλώρινας (μνείες 1906, 1914, 1918, 1921 και 1938)⁷⁶, ο Κομνάς Παπαγιαννάκος, κουνιάδος του Αποστολίδη (μνεία 1929)⁷⁷, ο Σίμων Δ. Σίμος από την Υπάτη (μνείες 1911 και 1912)⁷⁸ (**Εικ. 33**) και ο Γιώργος Σαραφιανός από τη Σιάτιστα (μνείες 1916 και 1926)⁷⁹. Σημαντική παραγωγή φορητών εικόνων σε τσίγκο, άφησε σε πολλούς ναούς της περιοχής ο γραμματοδιδάσκαλος, ιστορικός και αυτοδίδακτος αγιογράφος από τη Φτέρη, Γεώργιος Νικολάου Τσιούστας (1871-1956) (**Εικ. 34**)⁸⁰.

σης με τον αρχάγγελο Μιχαήλ και του Διακονικού με τον αρχάγγελο Γαβριήλ: *υπό Β. Μπακογιάννη 1906* (Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 305).

76. Έδρασε στη Φθιώτιδα μέχρι το 1926 και έργα του σώζονται διάσπαρτα σε εκκλησίες της περιοχής, όπως εικόνες στους Ταξιάρχες Μεξιατών και στον Άγιο Αθανάσιο Ομβριακής (Οθρυώτης, «Φθιωτική Αγιογραφία», 77) και τοιχογραφίες στην παλαιά εκκλησία του Αγίου Χαράλαμπος Ραχών (Κάιλας, «Αγιογράφοι της Φθιώτιδας», 23). Στα 1908 αγιογραφεί σε τσίγκο τις τρεις δεσποτικές εικόνες στην Αγία Παρασκευή Παλαιοβράχας και υπογράφει αυτήν με τη Θεοτόκο Οδηγήτρια: *Δαπάνη Νικολάου Φαλιά εις βοήθειαν αυτού. Έργον Αθ. Αποστολίδου εν Λαμία 1908*. Στα 1914 υπογράφει στους Αγίους Πάντες Γαρδικίου τη δεσποτική εικόνα με τους αγίους Πάντες: *Δαπάνη Κων. Γαρδικη ιατρού. Έργον Αποστολίδου εν Λαμία 1914*, στα 1918 εκτελεί το Δωδεκάορτο και τις δεσποτικές εικόνες στον Άγιο Αθανάσιο Γαρδικίου και υπογράφει αυτές με τον Προφήτη Ηλία: *Δαπάνη Αδελφών Ηλία Κων/νου και Νικολάου Γρηγ. Κόλλια. Έργον Αθ. Αποστολίδου Λαμία, τον αρχάγγελο Μιχαήλ: Εις μνήμην Κων. Βλαχάκη και Δημ. Τσαντζάλου Ανατίθην Ενφροσύνη Κωνστ. Βλαχάκη και Σοφία Δημ. Τσαντζάλου Έργον Αθ. Αποστολίδη και τους αγίους Σπυρίδωνα, Νικόλαο και Χαράλαμπο: ΔΑΠΑΝΗ ΚΩΝ. Δ. ΒΑΡΣΑΜΗ ΣΠΥΡ. Ν. ΤΣΙΤΣΙΜΠΑΚΟΥ Έργον Αθ. Αποστολίδη*, στα 1921 στο ξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου Πουγκακίων την εικόνα προσκνηταρίου με τον άγιο Γεώργιο: *ΔΑΠΑΝΗ ΜΑ-ΑΣ Δ. ΜΑΥΡΙΚΟΥ 1921. Έργον Αποστολίδου* και τέλος στα 1938 στον Άγιο Δημήτριο (Παλαιομερολογιτών) Πουγκακίων την εικόνα με τη Θεοτόκο Οδηγήτρια: *ΔΑΠΑΝΗ ΜΑΡΙΑΣ ΚΑΛΕΡΗ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ. Έργον Α. Αποστολίδου Αθήνα 1938*.

77. Στα 1929 ζωγραφίζει στους Αγίους Αποστόλους Πιτσιού τις δεσποτικές εικόνες και υπογράφει αυτήν με τον Παντοκράτορα: *ΔΑΠΑΝΗ ΑΝΔΡ. Π. ΚΑΛΤΣΑ 1929. ΕΡΓΟΝ Κ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗ* (Οθρυώτης, *ό.π.*, 77. Κάιλας, *ό.π.*, 23).

78. Υπογράφει στα 1911 στο ξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου Γυφτοχωρίου τις εικόνες με τον άγιο Νικόλαο: *Σίμος 1911*, τη Θεοτόκο: *Σ.Δ. Σίμος 1911*, τον Παντοκράτορα: *Σ.Δ. Σίμονος 1911*, τον Πρόδρομο: *Σ.Δ. Σίμος 1911*, τον άγιο Σεραφείμ: *Ο Άγιος Σεραφείμ των Αγράφων του Φαναρίου και Νεοχωρίου // Έργον Σίμ. Δ. Σίμον Εν Υπάτη τη 28 Οκτωβρίου 1911* και τον άγιο Δημήτριο: *Έργον Σίμωνος Δ. Σίμον 1911*, στα 1912 στους Ταξιάρχες Μαράρων την εικόνα προσκνηταρίου με τη Σύναξη των Αρχιστρατήγων: *Έργον Σίμωνος Δ. Σίμον. Εν Υπάτη τη 23 Ιουλίου 1912*. Για άλλα ενυπόγραφα έργα του, βλ. Οθρυώτης, *ό.π.*, 76. Κάιλας, *ό.π.*, 23.

79. Πρόκειται για αξιόλογο αγιογράφο, που σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών, εγκαταστάθηκε στη Στυλίδα και έδρασε κυρίως στη Λαμία, όπου δημιούργησε εργαστήρι ζωγραφικής και αγιογραφίας (Οθρυώτης, *ό.π.* 77-78. Κάιλας, *ό.π.* 23). Στα 1916 υπογράφει στο ξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου Κάτω Καλλιθέας την εικόνα με τον άγιο Νικόλαο: *Γ. Σαραφιανός, Λαμία 1916* και στον Άγιο Αθανάσιο Γαρδικίου την εικόνα με τους αγίους Θεοδώρους: *Δαπάνη Νικολάου Π. Παπανάγνου Γ. Σαραφιανός Λαμία 1916*. Δέκα χρόνια αργότερα υπογράφει στον Άγιο Νικόλαο Μπρούφλιανης τη δεσποτική εικόνα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ: *Γ. Σαραφιανός 1926*.

80. Έργα του αποθησαυρίζονται σε αρκετές εκκλησίες των ορεινών χωριών της περιοχής, όπως στο Κυριαχωρι, στο Νικολίτσι και στη Γραμμένη Οξυά (Οθρυώτης, *ό.π.*, 76. Κάιλας, *ό.π.*, 23-24. Σταμοκώστας, *Φτέρη*, 73-74). Ενυπόγραφο έργο του απο-

Μάλιστα, σε δεσποτική εικόνα με την αγία Τριάδα, στο ξωκκλήσι του Αγίου Πνεύματος στη θέση *Ινδριζή* Λευκάδας⁸¹, υπογράφει μαζί με την κόρη του Κωνσταντία⁸². Καταγράφηκε και μία περίπτωση χρυσοπλέκτη εικόνων, αυτή του Ιωάννη Α. Αναστασόπουλου από την Πέρα Χομίργιαννη (Ανατολή) (μνεία 1925)⁸³.

Πολλές δεσποτικές εικόνες και σχεδόν όλες οι εικόνες προσκνηταρίων κάθε ναού συνοδεύονται από αφιερωματικές επιγραφές ή δεήσεις μεμονωμένων ατόμων ή οικογενειών, αλλά και ομάδων. Στις δεήσεις των επιγραφών αναγνωρίζονται όλες οι γνωστές σπερχειαδίτικες οικογένειες και η συχνότητα των αφιερώσεων διασαφηνίζει με τον πλέον γλαφυρό τρόπο την κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση της περιοχής την εποχή αυτή⁸⁴. Συνάμα όμως, ανεξάρτητα από το αν, οι αφιερώσεις συνο-

τελεί η εικόνα προσκνηταρίου με τον Χριστό Παντοκράτορα σε τσίγκο σήμερα στο ξωκκλήσι του Προδρόμου Κάτω Καλλιθέας, άλλοτε στον ενοριακό ναό του Αγίου Γεωργίου: *Αφιέρωμα Βασιλείου Κυρ. Τσιούστα (αντί δραχμών) Γ.Ν.Τ. Ο Τσιούστας στην Κοίμηση της Θεοτόκου Παλαιοβράχας υπογράφει με σχόλια τις δεσποτικές εικόνες με τον Παντοκράτορα: Δαπάνη Κωνσταντίνου Δ. Γεωργίου. Γ.Ν. Τσιούστας 19-- και την Κοίμηση: Δαπάνη Γεωργίου Ράπη. Σύνθεσις και εικονογραφία υπό Γ.Ν. Τσιούστα. Εν Φτέρη 1921. Επιτρέπεται φωτογράφισης ή οιαδήποτε αντιγραφή της πρωτοτυπίας του παρόντος σχεδίου, μόνον κατόπιν εγγράφου αδείας του εκπονήσαντος υπογεγραμμένου. Γ.Ν. Τσιούστας. Δικό του σχόλιο σώζεται και στην εικόνα προσκνηταρίου με την Κοίμηση της Θεοτόκου στον ενοριακό ναό της Κοίμησης Νικολιτσίου: Με μίαν μόνην εικόνα / την παρούσαν δύναται / να γίνη λειτουργία / Απαγορεύεται η αντιγραφή. // Δαπάνη Δημητρίου Τ. Καϊδαντζή. Ο Γεώργιος Τσιούστας έγραψε βιβλίο για την ιστορία της Φτέρης το 1893, που ξανάγραψε το 1950, μετά την καταστροφή των χειρογράφων του στην πυρπόληση της οικίας του από τους Γερμανούς το 1944.*

81. Το ξωκκλήσι του Αγίου Πνεύματος ανεγέρθηκε στο πρώτο μισό του 20ου αι. στη θέση παλαιότερου ναού μεγαλύτερων διαστάσεων, όπως προκύπτει από το μέγεθος των δεσποτικών εικόνων του 19ου αι. που φυλάσσονται συγκεντρωμένες στο εσωτερικό του. Επιπλέον το γεγονός ότι η θέση *Ινδριζή* απέχει περίπου 1-2 χλμ. δυτικά της θέσης *Κεραμίδι* στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού Νεοχωρακίου του τ. Δήμου Αγίου Γεωργίου, όπου εντοπίζεται επιφανειακή κεραμική, καθώς επίσης και η γειτνιάσή της, λίγο δυτικότερα, με τη θέση *Τουρκομνήματα* υποδεικνύουν την ύπαρξη στη γύρω περιοχή οικισμού μεταβυζαντινών χρόνων.

82. Η επιγραφή που συνοδεύει την εικόνα περικλείει ένα συγκινητικό πατριωτικό χαρακτήρα: *Εργασία Γ.Ν. Τσιούστα και Κωνσταντίας Γ. Τσιούστα. Εν Φτέρη κατά Φθινόπωρον 1943 και ετελείωσεν αρχάς Ιανουαρίου 1944 εν διωγμώ παρά των κατακτητών // Πατριωτική έμπνευσις εφαρμογής εκ του ιερού κατά Ιωάννην Ευαγγελίου.*

83. Ο Αναστασόπουλος στα 1925 στον Άγιο Νικόλαο Χομίργιαννης εκτελεί και υπογράφει τις εικόνες με τον προφήτη Ηλία: *Δαπάνη Ηλία Γ. Ανδρίτσου εγένετο υπό του χρυσοπλέκτου Ιωάν. Α. Αναστασόπουλου Π. Χομίργιαννη 11.7.1925 και την αγία Σοφία με τις τρεις θυγατέρες της: Η δαπάνη εκ του ταμείου «αγίας Σοφίας» έργον του χρυσοπλέκτου Ι. Α. Αναστασοπούλου Π. Χομίργιαννη 2.11.1925. Την ίδια χρονιά υπογράφει στο ξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία Μπρούφλιανης την εικόνα με τους προφήτες Ηλία και Ελισαίο: *Η δαπάνη Ιωάννου ιερέως εγένετο υπό του χρυσοπλέκτου Ι. Α. Αναστασο[πού]λ[ου] Π. Χομίργια[νν]η 1925.4**

84. Μ.Δ. Πολυβίου, «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά το

δεύουν μεγάλες δεσποτικές ή προσκυνηματικές εικόνες σχετικά εύπορης χορηγίας είτε μικρού μεγέθους φορητές εικόνες ταπεινότερης χορηγίας, αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα, την ευσέβεια και την ακλόνητη πίστη των Σπερχειαδιτών. Κάποιες μάλιστα αφιερωματικές δεήσεις αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για ιστορικές ενθυμήσεις⁸⁵.

Τα πρώτα συμπεράσματα της έρευνας, αν και ενδεικτικά, φωτίζουν την εκκλησιαστική τέχνη της Σπερχειάδας από το 1830 έως το 1940. Την περίοδο αυτή, καταγράφεται μία δυναμική έκφραση του κοινοτικού εκκλησιαστικού πνεύματος στην ορεινή περιοχή της Σπερχειάδας, που αποτυπώνεται στην ανέγερση πολλών ναών στους πολυπληθέστερους οικισμούς (Παλαιοβράχα, Αγά, Γαρδίκι, Σέλιανη, Κυριακοχώρι) και στα περίχωρά τους. Η ανέγερση των ναών καλύπτεται πρώτιστα από εράνους και δωρεές, ενώ συνεισφέρουν και ελάχιστοι επώνυμοι χορηγοί. Από τους 95 ναούς που καταγράφηκαν 39 είναι ενοριακοί ή κοινοτικοί, 11 κοιμητηριακοί, 4 ανεγέρθηκαν στη θέση παλαιότερων, ένας είναι ιδιωτικός⁸⁶ και 40 ξωκκλήσια (**Εικ. 35**).

Η Σπερχειάδα εντάσσεται αρχιτεκτονικά στην ελλαδική σχολή, όπως αυτή απαντά στην Ευρυτανία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, και λόγω της θέσης της, δέχεται άμεσες επιρροές από τα γύρω αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα, τη Λαμία και το Καρπενήσι, ενώ ηπειρωτικές συντεχνίες στην αρχή και ντόπιες στη συνέχεια εργάζονται συχνά για την εκτέλεση των τοπικών έργων. Οι αρχιτεκτονικοί τύποι που εμφανίζονται κατά το 19ο και το πρώτο μισό του 20ου αι. είναι οι πλέον συνήθεις για την εποχή. Γίνεται φανερή προσπάθεια για ανάδειξη των εξωτερικών επιφανειών των ναών, με τη συμμετρική παράθεση των ανοιγμάτων, την παρουσία λιθανάγλυφων και την επιμελημένη κατασκευή των επί μέρους μορφολογικών στοιχείων. Συγχρόνως το εσωτερικό των ναών κοσμείται με ξυλόγλυπτα περίτεχνα ή λιτά τέμπλα (**Εικ. 36**), άμβωνες, αρχιερατικούς θρόνους, προσκυνητάρια και ποικίλλεται με πολύχρωμες ξύλινες οροφές, έργα φιλοτεχνημένα από επώνυμους και ανώνυμους, Μετσοβίτες αρχικά και ντόπιους στη συνέχεια μάστορες.

Οι ελάχιστες γραπτές μαρτυρίες, που υπάρχουν για τα ισνάφια των

18ο και 19ο αιώνα (1700-1881)», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση VI (1453-1850)*, Αθήνα 2002, 165-166.

85. Τρία αδέρφια δαπάνησαν για την κατασκευή της δεσποτικής εικόνας των Δώδεκα Αποστόλων στους Αγίους Αποστόλους Πιπίου και την αφιέρωσαν ως μνημόσυνο ψυχικής σωτηρίας της μητέρας τους και του αδελφού τους που φονεύθηκε στη μικρασιατική καταστροφή του 1922: ΔΑΠΑΝΗ ΠΑΝ. Κ. ΕΥΑΓΓ. ΚΩΝ. ΤΣΑΚΑ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΤΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓ. ΦΟΝΕΥΘΕΝΤΟΣ ΕΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ 1922.

86. Ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στο κτήμα Μηνογιάννη, πέρασε πρόσφατα στην κυριότητα του κ. Γεωργίου Κυρίση (Κανέλλος, *Σπερχειάδα*, 19. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 104).

κτιστών, λιθοξόων και ταγιαδόρων που εργάστηκαν την εποχή αυτή στην περιοχή⁸⁷, εμπλουτίζονται με τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα. Αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ιστορία της τοπικής αρχιτεκτονικής η ύπαρξη ακριβώς χρονολογημένων από επιγραφές ναών, έντεκα του 19ου και εννέα του πρώτου μισού του 20ου αι., οι οποίοι μπορούν ν' αποτελέσουν στοιχείο σύγκρισης για την έμμεση χρονολόγηση και των άλλων ναών της ευρύτερης περιοχής⁸⁸.

Την ίδια περίοδο πολλοί από τους ναούς που ανεγείρονται στις κωμοπόλεις, τα χωριά και την ύπαιθρο, κοσμούνται με φορητές εικόνες και σε τρεις μόνο περιπτώσεις με τοιχογραφίες, κυρίως από επώνυμους αγιογράφους, καταξιωμένους και σε άλλες πόλεις της περιοχής, τη Λαμία, το Καρπενήσι, τη Στυλίδα, το Δομοκό. Η παρουσία οικογενειακών ζωγραφικών εργαστηρίων, των Γρεβενιτών, αγιογράφων από τη Μακεδονία, την Ήπειρο ακόμη και τη Σκόπελο, αποδεικνύει για άλλη μία φορά ότι, μετά την Απελευθέρωση και πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αγιογράφοι από την αλύτρωτη ακόμη Ελλάδα, περιοδεύουν στην ελεύθερη Ρούμελη και το Μοριά για να διακονήσουν την ιερή τέχνη τους και να παράγουν έργα πίστης και δέησης για κοινότητες και μεμονωμένους πιστούς. Πολλοί από αυτούς αποφασίζουν να μείνουν μόνιμα στην περιοχή, όπως αποδεικνύεται από την απογραφή, ύστερα από διαταγή του Υπουργείου Εξωτερικών προς την Αστυνομική Διεύθυνση Φθιωτιδοφωκίδας, των διαμενοντών Δυτικομακεδόνων το 1910⁸⁹. Ανάμεσα στους απογραφέντες συμπεριλαμβάνεται και ο αγιογράφος Αθανάσιος Αποστολίδης⁹⁰ από το Λέχοβο της Φλώρινας, φημισμένο μαστοροχώρι⁹¹.

87. Καραγιάννης, «Λαϊκή Ξυλογλυπτική», στα Πουγκάκια 12-15. Ο Ευθυμίου αναφέρει ως ταγιαδόρο τον Ιωάννη Καραναστάση ή Ζωγράφο από την Ήπειρο, ο οποίος εργάστηκε στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Φθιώτιδας (Ευθυμίου, *Ξυλόγλυπτο τέμπλο Αγίου Νικολάου Ζιώψης*, 13-16). Ο Κανέλλος αναφέρει οικογένειες μαστόρων από τη Στίσιτα (Γραμμένη Οξυά), που εργάστηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Σπερχειάδας (Κανέλλος, *Γραμμένη Οξυά*, 100-103).

88. Αξιοπρόσεκτη είναι η διαδοχική ανέγερση των ναών Κοίμησης της Θεοτόκου Γόργιανης (1860), Αγίου Νικολάου Χαλίλης (1860), Αγίου Αθανασίου Αρχανίου (1861) και Αγίου Νικολάου Γραμμένης (1862). Η ομοιομορφία της τυπολογίας, κυρίως των τριών τελευταίων, υποδηλώνει την κατασκευή τους από το ίδιο, πιθανότατα ηπειρωτικό, συνεργείο.

89. Γ. Τουσίμης, «Εγκατάσταση και επαγγελματικές παραδοσιακές επιδόσεις Δυτικομακεδόνων στη Φθιώτιδα στις αρχές του αιώνα μας» στο: *Α' Συνέδριο Φθιωτικών Ερευνών. Γλώσσα - Ιστορία - Λαογραφία (Λουτρά Υπάτης 27-29 Απριλίου 1990)*. Πρακτικά, Λ. Υπάτης-Λαμίας 1993, 249-267.

90. Οθρυνώτης, «Φθιωτική Αγιογραφία», 77. Κάλας, «Αγιογράφοι της Φθιώτιδας», 23.

91. Το Λέχοβο παραμένει μέχρι τις μέρες μας ένα από τα λίγα μαστοροχώρια, όπου εδρεύει, από το 1914, το «*Εθνικό σωματείο οικοδόμων και λοιπών επαγγελματιών Λεχόβου. Ο Άγιος Παντελεήμων*», ένα από τα πρώτα δέκα συνδικαλιστικά όργανα που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα.

Δίπλα τους εξασκούν τη λίγη, μέτρια ή ικανή τέχνη τους ντόπιοι αγιογράφοι, αυτοδίδακτοι ή με μαθητεία, υπογράφοντας τα έργα τους και δηλώνοντας περήφανα την καταγωγή τους. Κάποιοι από αυτούς μάλιστα συνδέονται με δεσμούς αίματος, συγγένειας ή μαθητείας. Όλοι τους κινούνται στην περιφέρεια των καλλιτεχνικών ρευμάτων της εποχής τους που αρέσκονται στη φυσιοκρατική απόδοση των μορφών, χωρίς όμως κάποιοι να ξεκόβουν τελείως από την αυστηρότητα και το ήθος της μεταβυζαντινής αγιογραφίας. Στη μέτρια τέχνη τους είναι εμφανείς τόσο οι επιδράσεις, από τη ρωσική αγιογραφία της εποχής τους, όσο και τα σημάδια του δυτικότερου κλίματος της «ναζαρηνής» λεγόμενης σχολής⁹².

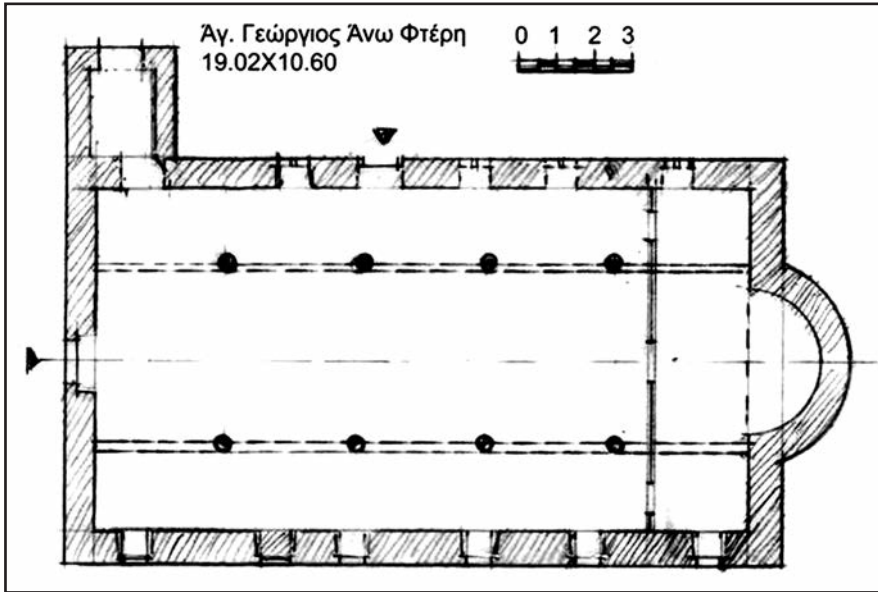
Μέσα από την έρευνα διαπιστώθηκε και η προτίμηση των πιστών της Σπερχειάδας στη λατρεία συγκεκριμένων θείων προσώπων. Από τους 95 ναούς, δεκαέξι είναι αφιερωμένοι στο Άγιο Νικόλαο, έντεκα στην Κοίμηση της Θεοτόκου, εννέα στον Προφήτη Ηλία, από οκτώ στην Αγία Παρασκευή και στον Άγιο Γεώργιο, πέντε στον Άγιο Αθανάσιο και από τέσσερις στους Αγίους Δημήτριο, Ιωάννη τον Πρόδρομο, Κωνσταντίνο και Αγία Τριάδα.

Στην παρούσα δημοσίευση επιχειρήθηκε να συστηματοποιηθούν τα πρώτα ενδεικτικά συμπεράσματα για την αρχιτεκτονική των ναών του 19ου αι. της ευρύτερης περιοχής της Σπερχειάδας, το ζωγραφικό και γλυπτό τους διάκοσμο, όπως διαμορφώθηκαν με βάση τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες⁹³, αλλά και σε συνάφεια με τις επιρροές που δέχτηκαν από άλλες, κυρίως όμορες, περιοχές του ελλαδικού χώρου, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, και από τα πλησιέστερα αστικά κέντρα, τη Λαμία και το Καρπενήσι. Η επιμελημένη κατασκευή των ναών και των ξωκκλησιών, ο μεγάλος αριθμός τους, καθώς και ο πλούτος των διατηρούμενων εκκλησιαστικών κειμηλίων στοιχειοθετούν μία σχετικά αξιόλογη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη στην περιοχή της Σπερχειάδας, που ευνόησε την κινητικότητα και τη δραστηριοποίηση -αν και στο πλαίσιο μιας συντηρητικής παραδοσιακής τεχνοτροπίας- πολλών τεχνιτών είτε από τον ηπειρωτικό χώρο είτε από τους πλησιέστερους οικισμούς. Η ολοκλήρωση της μελέτης του ήδη καταγεγραμμένου υλικού προϋποθέτει την επέκταση της έρευνας και σε εκκλησιαστικά κτίσματα της ίδιας περιόδου του ευρύτε-

92. Γενικά για το κίνημα των Ναζαρητών, βλ. Δ. Παπαστάμος, *Η επίδραση της ναζαρηνής σκέψης στη νεοελληνική εκκλησιαστική ζωγραφική*, Αθήνα 1977, 17 κ.εξ. Ευτ. Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Θρησκευτικά θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική (1900-1940)*, Θεσσαλονίκη 1984, 1-6. Ι.Β. Φυλίδης, *Ο αγιογράφος Κωνσταντίνος Φανέλλης και το έργο του*, Αθήνα 2005, 49-65. Μ. Δανιήλ - Σ. Ζύρμπα - Γ. Κακαβάς, «Η Εκκλησιαστική Τέχνη στη Σαλαμίνα, 1830-1940» στο: *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Β' Αμφιβ. Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008)*. Πρακτικά, Αθήνα 2009, 57.

93. Κανέλλος, *Ο Γουλινάς*, 113-119.

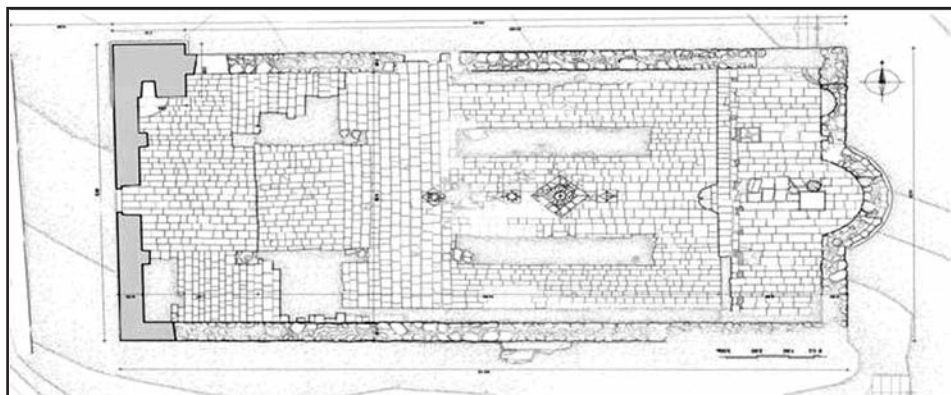
ρου φθιωτικού χώρου, προκειμένου να διερευνηθούν συστηματικά κύρια ζητήματα για την δραστηριότητα των τεχνιτών, τους παράγοντες και τις επιδράσεις που διαμόρφωσαν και καθόρισαν την εξέλιξη και την παγίωση της τεχνοτροπίας τους, έτσι ώστε να επιτευχθεί η συνολική θεώρηση της εκκλησιαστικής τέχνης των νεότερων χρόνων στη Φθιώτιδα.

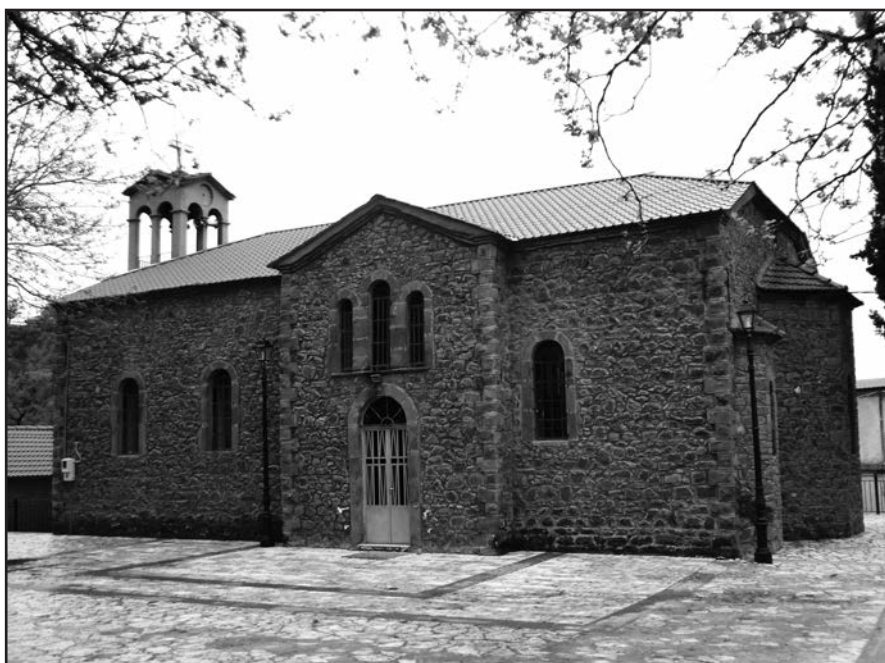
Εικ. 2. Άνω Φτέρη. Ναός Αγίου Γεωργίου (1843). Κάτοψη (Ν. Κύρκος).

Εικ. 3. Γυφτοχώρι (Άνω Καλλιθέα). Ναός Αγίου Αθανασίου (1852). Άποψη από τα νοτιοδυτικά.

*Εικ. 4. Αγιά (Σπερχειάδα). Ναός Αγίου Νικολάου (τέλη 19ου αι.).
Κάτοψη (Αικ. Κρεμέζη-Δ. Γιαννούλης-Απ. Καμπούρης).*

*Εικ. 5. Αργύρια. Ναός Αγίου Νικολάου (1911).
Άποψη από τα νοτιοανατολικά.*

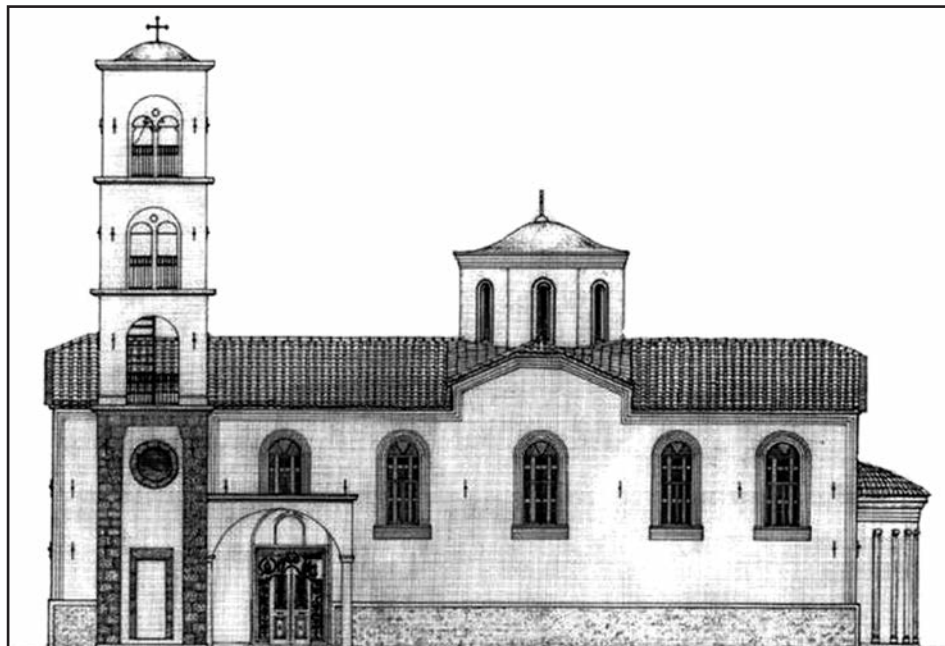
*Εικ. 6. Χαλίλη (Μεσοποταμία). Ναός Κάτω Αϊ Νικόλα (αρχές του 20ου αι.).
Άποψη από τα νοτιοανατολικά.*

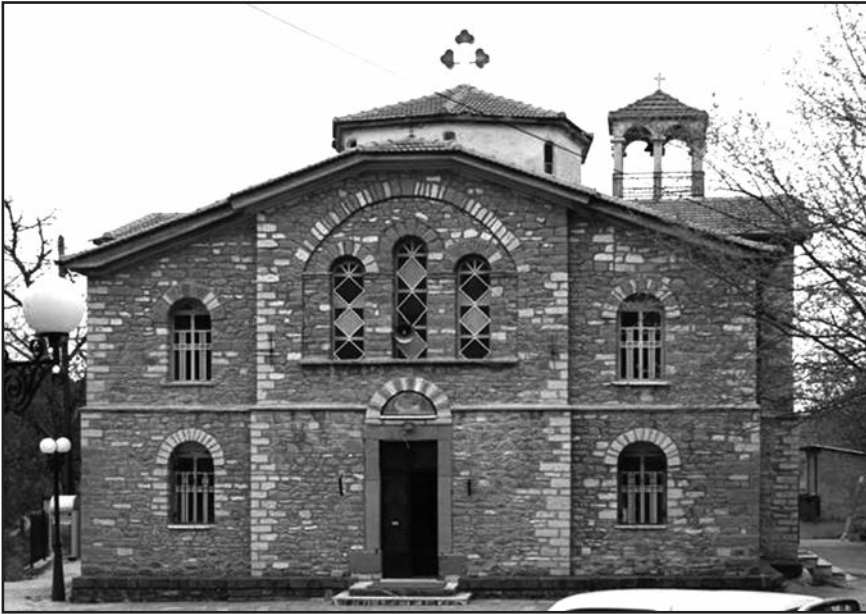
Εικ. 7. Πουγκάκια. Ναός Αγίου Νικολάου (1939). Άποψη από τα νότια.

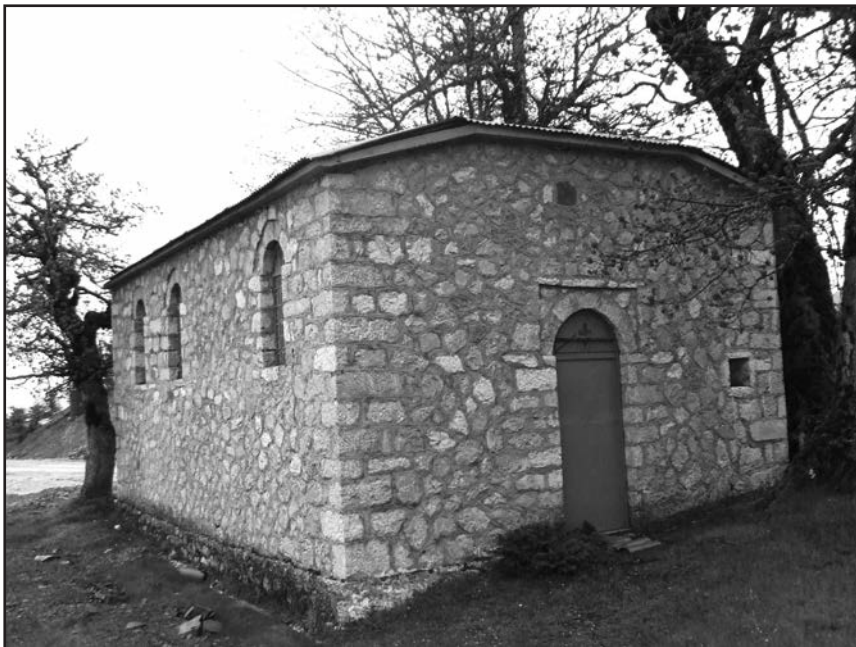
*Εικ. 8. Λευκάδα. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (1891).
Άποψη από τα νότια.*

*Εικ. 9. Παλαιοβρόαχα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου (1875).
Νότια Όψη (Α.Σ.Α.Μ.-Ε.Μ.Π.).*

*Εικ. 10. Πουγκάκια. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου (1895).
Άποψη από τα δυτικά.*

*Εικ. 11. Μάρμαρα. Ξωκκλήσι Αγίου Ιωάννη (1868).
Άποψη από τα βορειοδυτικά.*

*Εικ. 12. Παλαιοχώρι. Ναός Προφήτη Ηλία (1937).
Άποψη από τα νοτιοανατολικά.*

*Εικ. 13. Μπρούφλιανη (Δίλοφο). Ναός Αγίου Νικολάου
του Νέου του εν Βουνένις (1889). Άποψη από τα βόρεια.*

*Εικ. 14. Χομίργιαννη (Ανατολή). Ναός Αγίας Σοφίας (1901).
Άποψη από τα νοτιοανατολικά.*

*Εικ. 15. Κλονί. Ναός Αγίου Παντελεήμονα (1929). Μαρμάρινος
μεσοβυζαντινός πεσίσκος εντοιχισμένος σε παράθυρο του βόρειου τείχους.*

*Εικ. 16. Νικολίτσι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου (1880).
Η απίδα του ιερού.*

*Εικ. 17. Γυφτοχώρι (Άνω Καλλιθέα). Ναός Αγίου Αθανασίου (1852).
Η απίδα του ιερού.*

*Εικ. 18. Κλονί. Ναός Αγίου Παντελεήμονα (1929).
Άποψη από τα ανατολικά.*

*Εικ. 19. Αγά (Σπερχειάδα). Ναός Αγίου Νικολάου.
Άποψη του κωδωνοστασίου από ΒΑ (1903).*

*Εικ. 20. Γυφτοχώρι (Άνω Καλλιθέα). Ναός Αγίου Αθανασίου (1852).
Η κτητορική πλάκα στη δυτική πλευρά.*

*Εικ. 21. Γαρδίκι. Ναός Αγίας Παρασκευής (1898).
Η ανάγλυφη επιγραφή στο δυτικό υπέρθυρο.*

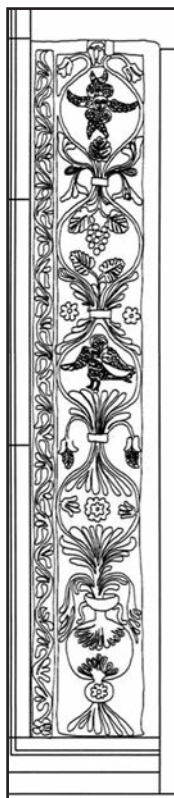
*Εικ. 22. Σέλιανη (Μάρμαρα). Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών (1878).
Λιθανάγλυφο των ισαποστόλων Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης.*

*Εικ. 23. Σέλιανη (Μάρμαρα). Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών (1878).
Λιθανάγλυφο με ρόδακα και κυπαρίσσια.*

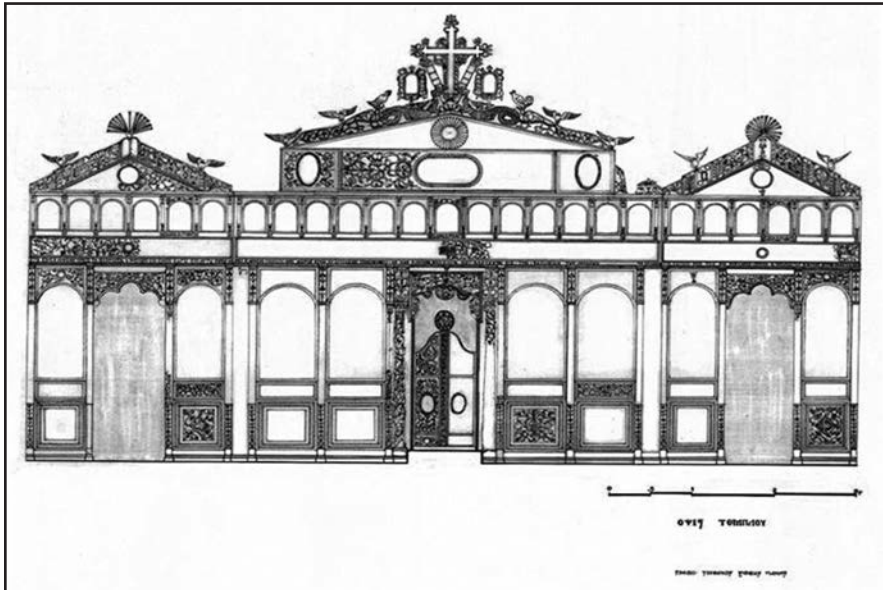
*Εικ. 24.
Μπρούφλιανη
(Δίλοφο).
Ναός Αγίου
Νικολάου
(1889).
Λιθανάγλυφο
του
Αρχ. Μιχαήλ
στη βορειοδυ-
τική γωνία
(Ν. Κύρκος).*

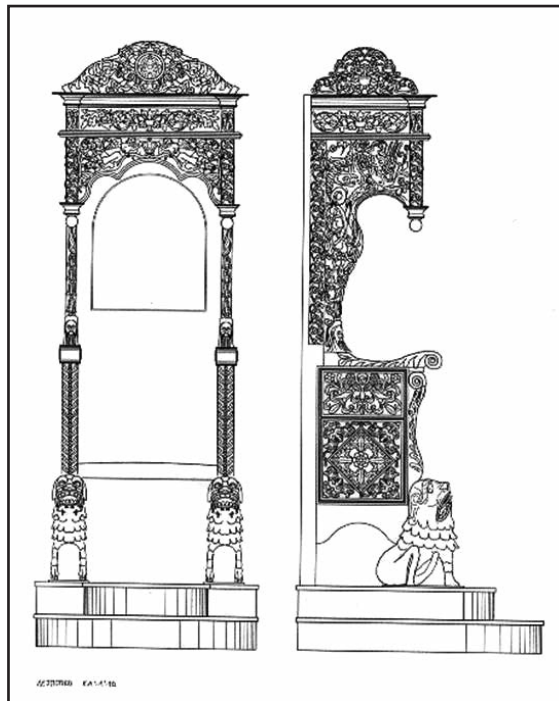
*Εικ. 25.
Παλιοβοράχα.
Ναός
Κοίμησης
Θεοτόκου
(1875).
Το νότιο
λιθανάγλυφο
περιθύρωμα.
(Α.Σ.Α.Μ.
-Ε.Μ.Π.).*

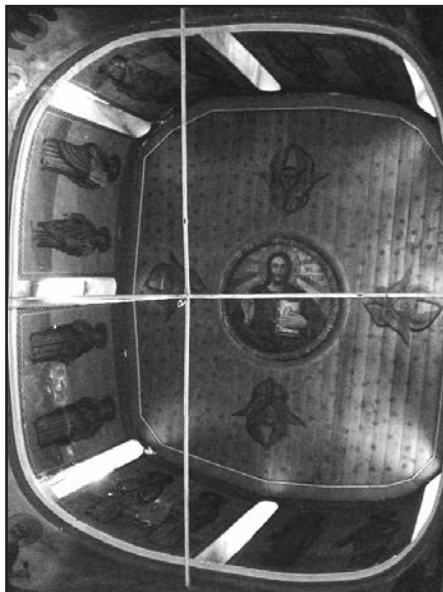
Εικ. 26. Άνω Φτέρη. Ναός Αγίου Γεωργίου (1843). Λιθανάγλυφο στο ΒΑ πεσσό της βόρεια θύρας με πτηνό να πατά σε κύκλο όπου εγγράφεται ρόδακας.

Εικ. 27. Παλαιοβρόαχα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου (1875). Τέμπλο. (Α.Σ.Α.Μ.-Ε.Μ.Π.).

Εικ. 28. Παλαιοβρόαχα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου (1875). Επιστολικός θρόνος. (Α.Σ.Α.Μ.-Ε.Μ.Π.).

*Εικ. 29. Πουγκάκια. Ναός Κοίμηση της Θεοτόκου (1895).
Τοιχογραφία στον τρούλο.*

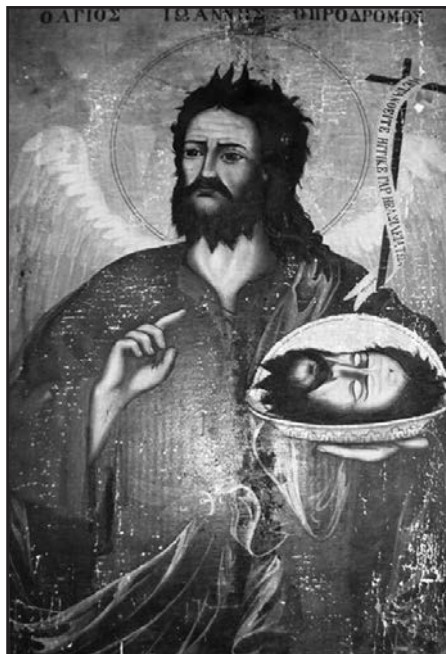
*Εικ. 30. Γυφτοχώρι (Άνω Καλλιθέα). Ναός Αγίου Αθανασίου (1852).
Άγιος Γεώργιος έφιππος, έργο του Ιωάννου Αναγνώστου Ζωγράφου
εκ Γρεβενών ή Γρεβενίτη, 1886.*

Εικ. 31. Μπρούφλιανη (Δίλοφο). Ναός Αγίου Νικολάου του Νέου του εν Βουνένοις (1889). Άγιος Αθανάσιος, έργο του Νικολάου Δ. Σαρρή ή Παπα-Νικόλα Σαρρή από το Νεοχώρι Τυμφρηστού, 1891.

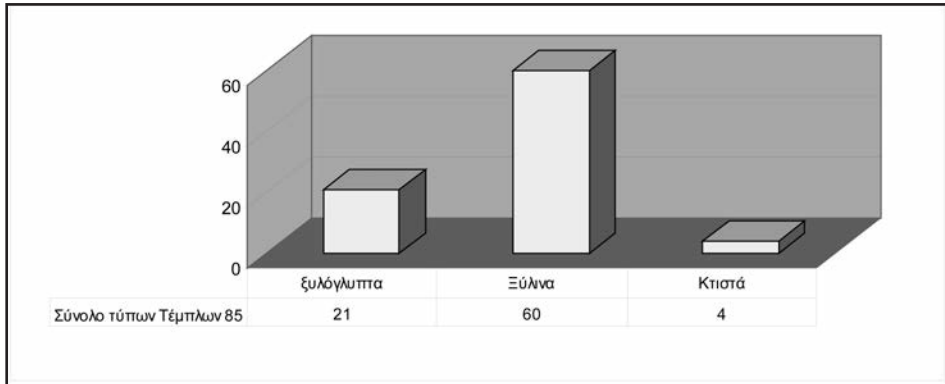
Εικ. 32. Φτέρη. Ναός Αγίου Βασιλείου (1903-1904). Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στη θύρα του διακονικού, έργο του Βασιλείου Μπακογιάννη από τη Φτέρη, 1906.

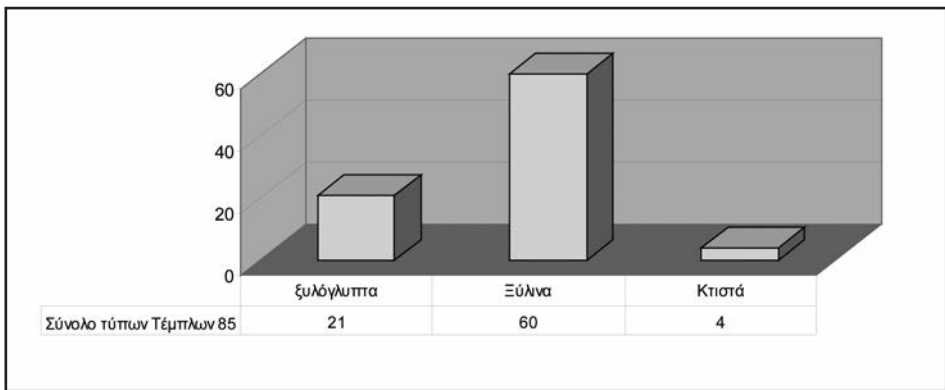
Εικ. 33. Γυφτοχώρι (Ανω Καλλιθέα). Ναός Αγίου Αθανασίου (1852). Ιωάννης ο Πρόδρομος, έργο του Σίμωνος Δ. Σίμον από την Υπάτη, 1911.

Εικ. 34. Γεώργιος Νικ. Τσιούσας (1871-1956). Αυτοδίδακτος αγιογράφος και ιστορικός από τη Φτέρη.

Εικ. 35. Κατανομή ναών περιοχής Σπερχειάδας.

Εικ. 36. Τύποι τέμπλων περιοχής Σπερχειάδας.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

• **Γεώργιος Κακάβας.** Γεννήθηκε στον Πειραιά. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου αποφοίτησε με «άριστα». Κατέχει επίσης πτυχίο με «άριστα» της Θεολογικής Σχολής του ίδιου Πανεπιστημίου.

Ως υπότροφος του κληροδοτήματος αριστούχων Σοφίας Σαριπόλου απέκτησε μεταπτυχιακό δίπλωμα (*Master of Art*) στην Ιστορία της Τέχνης από το *Courtauld Institute of Art* του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Από το ίδιο Πανεπιστήμιο απέκτησε επίσης διδακτορικό δίπλωμα (*PhD*) με επιβλέποντα καθηγητή τον διαπρεπή βυζαντινολόγο Prof. Robin Cormack και με θέμα τη ζωή και το έργο του Διονυσίου του εκ Φουρνά, συγγραφέα της περιώνυμης «Ερμηνείας της ζωγραφικής τέχνης».

Ύστερα από εξετάσεις εισήχθη πρώτος στην Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού και έχει εργαστεί ως επιμελητής στην 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στη 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ως προϊστάμενος στην 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα τη Λαμία και αρμοδιότητα τους νομούς Φθιώτιδας, Ευρυτανίας και Φωκίδας. Έχει λάβει μέρος σε πολλές πανεπιστημιακές ανασκαφές και έχει διεξάγει πλήθος σωστικών ανασκαφών στους νομούς Καστοριάς, Σαλαμίνας, Ευβοίας, Φθιώτιδας, Ευρυτανίας και Φωκίδας.

Υπήρξε ερευνητής της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό την εποπτεία του αείμνηστου βυζαντινολόγου Ακαδημαϊκού Μανόλη Χατζηδάκη, ειδικός μεταπτυχιακός υπότροφος στην έδρα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την εποπτεία του έγκριτου βυζαντινολόγου Ακαδημαϊκού Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλου, καθώς και επιστημονικός συνεργάτης της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών στο ερευνητικό πρόγραμμα «Βυζαντινό Χαρτί» (Βιβλιοθήκες Ιερών Μονών Αγίου Όρους) υπό την εποπτεία του αείμνηστου καθηγητή της Βυζαντινής Ιστορίας Νίκου Οικονομίδη.

Έχει λάβει μέρος με εισηγήσεις και ανακοινώσεις σε πλήθος τοπικών και διεθνών επιστημονικών συνεδρίων και έχει δημοσιεύσει πληθώρα άρθρων σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά για την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή ζωγραφική και τέχνη (νομίσματα, σφραγιδόλιθοι, χειρόγραφα, τοιχογραφίες, φορητές εικόνες, ψηφιδωτά, τέμπλα, μικροτεχνία), την ελληνιστική νομισματοκοπία, βυζαντινή οχυρωματική και τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική. Η διδακτορική του διατριβή έχει εκδοθεί το 2008 από τον ολλανδικό οίκο «Alexandros Press».

Έχει συμμετάσχει στην οργάνωση σημαντικών αρχαίων, βυζαντινών

και μεταβυζαντινών εκθέσεων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έχει επιμεληθεί την έκδοση πολλών από τους συνοδευτικούς καταλόγους και έχει συγγράψει αρχαιολογικούς οδηγούς και λήμματα για φορητές εικόνες, χειρόγραφα, νομίσματα, γλυπτά, κεραμικά, ιερατικά άμφια, εκκλησιαστικά αντικείμενα και χαλκογραφίες.

Έχει οργανώσει και συντονίζει τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα «Στον Κόσμο των Βυζαντινών Εικόνων» για τα σχολεία του νομού Καστοριάς (1994-1995) και «Το βασίλειο των ζώων στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας. Αετοί και λαγοί, παγώνια και φίδια, δελφίνια και γρύπες», για τα σχολεία του νομού Φθιώτιδας (2011-2012) και έχει συγγράψει και επιμεληθεί τα συνοδευτικά φυλλάδια.

Ως Αντιπρόεδρος και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνικού Τμήματος του *ICOMOS* (διεθνής οργανισμός υπό την αιγίδα της *UNESCO* για την προστασία των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων) έχει οργανώσει σεμινάρια και ημερίδες αφιερωμένες στην προστασία και αποκατάσταση μνημείων και αρχαιολογικών χώρων.

Έχει αναδειχθεί υπότροφος του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, του Σαριπολείου Κληροδοτήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και του Πανεπιστημίου του *Harvard*. Υπήρξε ερευνητής του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του *Dumbarton Oaks* της Ουάσιγκτον. Έχει ανακηρυχτεί Επίτιμος Δημότης του Δήμου Υπάτης.

Είναι μέλος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, της Ελληνικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών, της Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών, της *Society for the Promotion of Byzantine Studies*, της Διεθνούς Επιστημονικής Επιτροπής του *ICOMOS Cultural Routes*, της Διεθνούς Επιστημονικής Επιτροπής για τις τοιχογραφίες του *ICOMOS*, του Διοικητικού Συμβουλίου του εν Αθήναις Ιδρύματος Όρους Σινά, του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας, του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, του Συμβουλίου Μουσείων, του Β' Υπηρεσιακού Συμβουλίου του Υπουργείου Πολιτισμού, του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Κανελλοπούλου, των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης, της Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Το 2003 εξελέγη Αντιπρόσωπος των Νομισματικών Μουσείων Ευρώπης του Διεθνούς Οργανισμού *ICOMON*.

Από το Φεβρουάριο του 2012 κατέχει τη θέση του Διευθυντή στο Νομισματικό Μουσείο και από το Νοέμβριο του 2012 έχει ορισθεί Αναπληρωτής Διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

• **Αλεξία Υφαντή.** Κατάγεται από τον Άγιο Γεώργιο της Δυτικής Φθιώτιδας. Αποφοίτησε το 1994 από το τμήμα Ιστορίας–Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. με ειδίκευση στην Αρχαιολογία. Από το 1995 έως το 2002 εργάστηκε ως αρχαιολόγος για την ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και ακολούθως από το 2005 έως το 2011 για την 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

• **Νικόλαος Κύρκος.** Κατάγεται από τη Σπερχειάδα. Αποφοίτησε ως Εργοδηγός-Σχεδιαστής από τη Λαμακή Σχολή. Μεταξύ των ετών 1972-1976 εργάστηκε στον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων. Από το 1977 έως το 2006 ανήκε στο Ειδικό Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Μετά τη συνταξιοδότησή του ασχολείται με την έρευνα της λαϊκής αρχιτεκτονικής στη Φθιώτιδα.

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Ευθυμίου Τάκης
δάσκαλος - συγγραφέας

ΘΕΜΑ
*Το ξυλόγλυπτο τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου
Παλαιοκάστρου Φθιώτιδας*

*[Ένα σπάνιο
δείγμα λαϊκής
τέχνης &
Παράδοσης]*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Χωρίς αμφιβολία η λαϊκή ξυλογλυπτική διέγραψε σπουδαία **Χ**πορεία στον ελλαδικό χώρο και αποτελεί το ακριβότερο κομμάτι της λαϊκής παραδοσιακής μας τέχνης. Εκεί όμως που διέπρεψε σε μέγιστο βαθμό είναι στα εκκλησιαστικά είδη και κυρίως στα τέμπλα των εκκλησιών, όπου απέδωσε περίτρανα την καλλιτεχνική μέθη και την ευαισθησία των δημιουργών της.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου Φθιώτιδας, που φιλοτεχνήθηκε από τους Γ. και Ν. Μηλιώτου το 1879-1880, θεωρείται άψογο από καλλιτεχνικής άποψης και έμπνευσης και συγκαταλέγεται μεταξύ των σπουδαιότερων μεταβυζαντινών τέμπλων που διασώζονται στην πατρίδα μας.

Για τους Παλαιοκαστροίτες αλλά και για τους ταπεινούς προσκυνητές της ευρύτερης περιοχής αποτελεί μια τεράστια συναισθηματική αξία,

αφού κουβαλάει μαζί του τις ευχάριστες και δυσάρεστες στιγμές που βίωσαν οι πρόγονοί μας και αποτυπώθηκαν νοερά πάνω στο σκαλιστό ξύλο. Το εξαίρετο αυτό τέμπλο φεγγοβολεί μεγαλόπρεπα τον πολιτισμό των προπατόρων μας, που μόχθησαν πολύ για να το δημιουργήσουν και να το παραδώσουν άχραντο κι αμόλυντο στις νεότερες γενιές.

Επειδή το τέμπλο αυτό είναι βαρύτιμο θρησκευτικό και λαϊκό κειμήλιο, άγνωστο στο ευρύτερο κοινό, επιχείρησα ο ίδιος με την αμέριστη συμπαράσταση του Παλαιοκαστρίτη εκπαιδευτικού Κολιόπουλου Κ. Αθανασίου, το μικρό αυτό μελέτημα με σκοπό να γίνουν γνωστές κάποιες λιγότερο γνωστές πτυχές της ιστορίας του, αλλά και κάποιες λεπτομέρειές του που πιθανόν δεν προσέχει ο επισκέπτης - προσκυνητής του Ιερού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου.

1. Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Ο πετρόχτιστος ναός Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου.

Οι κάτοικοι του Παλαιοκάστρου, βαθιά θρησκευόμενοι, εκτός από τα πολλά ξωκλήσια, έχτισαν και αφιέρωσαν το σημερινό υπάρχοντα, κύριο ναό, που βρίσκεται στο κέντρο του χωριού, στην Κοίμηση της Θεοτόκου, που πανηγυρίζει το Δεκαπενταύγουστο. Παλιότερα η πανήγυρη αυτή πραγματοποιούνταν στις 6 Σεπτεμβρίου, επειδή το Δεκαπενταύγουστο γιορτάζουν και άλλα γειτονικά χωριά.

Ο ναός αυτός φέρεται να χτίστηκε μεταεπαναστατικά, πιθανόν το 1885, σύμφωνα με τις κτιτορικές επιγραφές, στη θέση ακριβώς που βρισκόταν ο Άγιος Χαράλαμπος, ο οποίος ήταν μικρός και δεν εξυπηρετούσε τους κατοίκους. Η εικόνα του Αγίου Χαράλαμπου σε σημερινό προσκυνητάρι, θυμίζει την παλιά ύπαρξή του. Ο Άγιος Χαράλαμπος διέθετε αξιόλογο τέμπλο του 1912, το οποίο μεταφέρθηκε στο ναό του Αγίου Δημητρίου.

Ο ναός είναι πετρόχτιστος, με ντόπια πελεκητή πέτρα και φέρει μεγάλα, στενόμακρα, ημικυκλικά παράθυρα. Το εσωτερικό του χωρίζεται σε τρία κλίτη από κίονες που κατασκευάστηκαν με πέτρινους δακτύλιους που εξωτερικά είναι σοβατισμένοι και βαμμένοι σε λευκό και κεραμιδί χρώμα. Το κιονόκρανο είναι θαυμάσιο και φέρει φυτικό διάκοσμο. Το δάπεδο καλυπτόταν από χοντρές τετράγωνες πέτρινες πλάκες. Ένα τμήμα του φαίνεται ακόμη κοντά στο τέμπλο. Το υπόλοιπο καλύφτηκε από μωσαϊκό.

Εκείνο όμως που εντυπωσιάζει περισσότερο είναι το ξεχωριστό

καμpanαριό και ο εξωτερικός πέτρινος θόλος του Ιερού. Το καμpanαριό φέρει τρεις ορόφους και εσωτερική σκάλα. Η ημιθολωτή εξωτερική λιθοδομή του Ιερού κτίστηκε με περίσσια μαεστρία. Σχηματίζει εντυπωσιακά σκαλιστά τόξα που υποβαστάζονται από λεπτεπίλεππους κιονίσκους. Εντυπωσιακή και πρωτότυπη είναι και η σκέπη του θόλου.

Το επιβλητικό πετρώχιστο καμpanαριό.

Στο νότιο μέρος του ναού υπάρχουν δυο βρύσες εντοιχισμένες στον τοίχο αντιστήριξης. Το χαρακτηριστικό τους είναι ότι το νερό προέρχεται από πηγές που αναβλύζουν από τα βόρεια θεμέλια του ναού και μεταφέρεται σ' αυτές με ειδικό φρεάτιο που διασχίζει το δάπεδο του ναού. Το νερό αυτό είναι πόσιμο και μάλιστα το καλοκαίρι εξαιρετικά παγωμένο.

Ο ναός κατά τον εμφύλιο πόλεμο υπέστη καταστροφή από βομβαρδισμό. Στο προαύλιο του ναού κοντά στο καμpanαριό οι αντάρτες, που είχαν καταφύγει στον ορεινό όγκο της δυτικής Φθιώτιδας, χρησιμοποιούσαν για τον ανεφοδιασμό τους με ψωμί, ένα φούρνο που έχτισαν οι Ιταλοί, ύστερα από εντολή των ανταρτών. Την ύπαρξη του φούρνου πληροφορήθηκε ο επίσημος στρατός και προκειμένου να πλήξει τους αντάρτες, τον βομβάρδισε από την περιοχή Διποτάμου Αγίου Γεωργίου. Οι οβίδες όμως λοξοδρόμησαν και προξένησαν σοβαρές ζημιές στη νότια πτέρυγα του ναού και στις βρύσες. Μάλιστα κάποια θραύσματα προξένησαν ζημιές και στο εσωτερικό του ναού. Ευτυχώς μια οβίδα που προσγειώθηκε κοντά στο τέμπλο δεν ενεργοποιήθηκε και έτσι γλίτωσε το τέμπλο. Το καμpanαριό παρέμεινε ανέπαφο.

Ας μην ξεχνάμε πως στον πόλεμο δεν υπάρχουν συναισθηματισμοί.

Όταν ηρέμησε η εμφυλιοπολεμική κατάσταση, ο τότε ιερέας παπα-Γιώργης Ζορμπάς με το Δικαστριώτη Πανίκα Γεώργιο, αποκατέστησαν άμεσα τις ζημιές που υπέστησαν οι ακρογωνιαίοι λίθοι για να μην «λυθούν» τα τόξα και καταρρεύσει ο ναός. Επίσης τότε αποκαταστάθηκαν και οι ζημιές στις βρύσες. Την υπόλοιπη νότια πτέρυγα του ναού ανακατασκεύασε το Αγιωργίτικο συνεργείο των Υφανταίων.

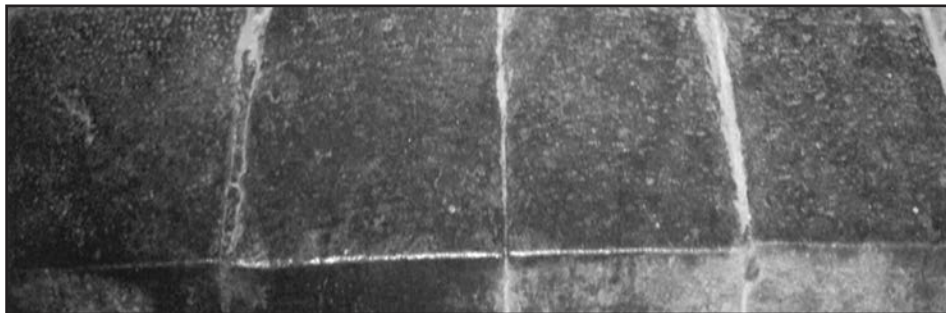
Σήμερα ο ναός με το κωδωνοστάσιο και τον περιβάλλοντα χώρο, εντυπωσιάζει τον επισκέπτη και η πετρόχτιστη όψη του θυμίζει την παλαιά προέλευσή του.

Το περικαλλές λιθόχτιστο ημιθόλιο του Ιερού.

Οι κτητορικές επιγραφές του ναού Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου.

Τμήμα του πέτρινου δαπέδου του ναού.

Από το 1947 και για 16 χρόνια στο ναό ιερουργούσε ο παπα-Γιώργης Ζορμπάς. Στη συνέχεια διορίστηκαν και αρκετοί ξενοχωρίτες ιερείς. Σήμερα στο ναό ιερουργεί ο συνταξιούχος παπα-Πάυλος Καρτέρης.

2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΥ

Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα αποτελούν εξέλιξη των παλαιοχριστιανικών μαρμάρινων τέμπλων, τα οποία ήταν όμως χαμηλά μέχρι τον 5ο αιώνα. Αργότερα με την τοποθέτηση κιονίσκων πάνω σε πεσσούς αρχίζει να ανυψώνεται και να παρουσιάζει γλυπτές παραστάσεις. Από τον 9ο αιώνα τα τέμπλα εκτείνονται σε τρία κλίτη σαν εγκάρσια διαφράγματα και χωρίζουν το ιερό βήμα από τον κυρίως ναό. Τα επιστύλια γίνονται γλυ-

πά και κοσμούνται πλουσιότερα. Τα κενά μεταξύ των κιώνων, τα λεγόμενα διάστηλα, διατηρούν τα παλαιότερα βήλα και αρχικά μόνο στους στύλους του Ιερού Βήματος τοποθετούνται μέσα σε πλαίσια οι εικόνες του Χριστού δεξιά και της Παναγίας αριστερά.

Κατά τον 14ο αιώνα τα βήλα καταργούνται και στη θέση τους τοποθετούνται οι Δεσποτικές εικόνες. Παραπάνω τοποθετούνται οι εικόνες των δώδεκα μεγάλων εορτών (Δωδεκάορτο) με τη Μεγάλη Δέηση. Στο ψηλότερο σημείο στη μέση του τέμπλου τοποθετείται ο Εσταυρωμένος με τα Λυπηρά, δηλαδή τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη το Θεολόγο, δεξιά και αριστερά αντίστοιχα.

Τους επόμενους αιώνες συνεχίζεται η εξέλιξη του τέμπλου και προσθέτονται επάλληλα διακοσμητικά γείσα, ώστε τα τέμπλα να πλησιάζουν πλέον την οροφή, ακολουθώντας τα ρωσικά πρότυπα.

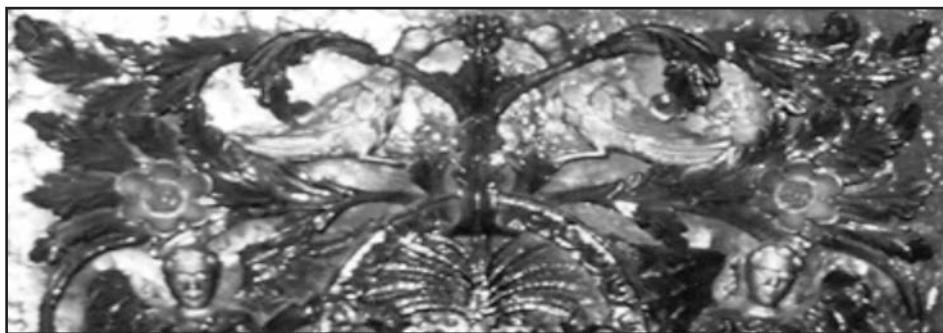
Το τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου, σύμφωνα με μαρτυρίες αλλά και με επιγραφές που υπάρχουν εντοιχισμένες στο υπέρθυρο της Ωραιάς Πύλης φαίνεται να κατασκευάστηκε από το 1889 έως και την 5η Αυγούστου 1990 από τους πρωτομάστορες ξυλογλύπτες Γεώργιο και Νικόλαο Μηλιώτου, που ήταν πατέρας και γιος. Προέρχονται από τους φημισμένους Ηπειρώτες ξυλογλύπτες-Ταλιαδόρους που μαζί με το συνεργείο τους εγκαταστάθηκαν στο Παλαιοκάστρο για δυο χρόνια περίπου και δουλεύοντας ασταμάτητα, πέτυχαν να δημιουργήσουν το εξάισιο τέμπλο που σήμερα κοσμεί και χαρίζει μεγαλοπρέπεια στο Ναό Κοίμησης της Θεοτόκου.

Οι διαστάσεις του τέμπλου είναι εντυπωσιακές: 10.20 μέτρα μήκος και 6 μέτρα ύψος το οποίο σαφώς έχει ρωσικές επιδράσεις.

Το ξύλο κατασκευής του ήταν καρυδίσιο, το καλύτερο δηλαδή που χρησιμοποιείται γι' αυτόν το σκοπό, επειδή σκαλίζεται ομοιόμορφα και όταν στιλβωθεί εμφανίζει θαυμάσιο σκούρο χρώμα. Όλο το ξύλο προήλθε από μία τεράστια καρυδιά που κόπηκε στη θέση «Παλιοκαρυά Ζιόζου-Ταμπούρια». Τα σπουδαιότερα μέρη του τέμπλου επιχρυσώθηκαν και το υπόλοιπο στιλβώθηκε με λούστρο εξαιρετικής ποιότητας, ώστε να δημιουργείται ταιριαστή αντίθεση ανάμεσα στο σκουρόχρωμο ξύλο και στα χρυσωμένα σκαλίσματα. Αργότερα, στην προσπάθειά τους οι κάτοικοι να το συντηρήσουν και να το βελτιώσουν κατά τη γνώμη τους, προέβησαν κατά καιρούς σε κάποιες άστοχες και αδικαιολόγητες παρεμβάσεις. Αρκετές πρωτότυπες εικόνες αντικαταστάθηκαν με άλλες πρόχειρες του εμπορίου, με τη δικαιολογία ότι οι παλιές είχαν φθαρεί. Επίσης κάποια μέρη των γλυπτών παραστάσεων, για να εντυπωσιάσουν, επιχρωματίστηκαν με λαδομπογιά κόκκινου και γαλάζιου έντονου χρώματος. Η ενέργεια αυτή ασφαλώς και διατάραξε την απόλυτη καλλιτεχνική ισορροπία που εξέπεμπε το πρωτότυπο τέμπλο. Βέβαια σήμερα είναι δυνατή η αποκατάστασή του, αλλά απαιτείται θέληση και σοβαρή οικονομική επιβάρυνση.

Το ξυλόγλυπτο αυτό τέμπλο έχει τεράστια συναισθηματική και καλλιτεχνική αξία. Αυτό διαφαίνεται και από το γεγονός ότι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, υπεύθυνοι του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών ζήτησαν να το εξαγοράσουν για να το συμπεριλάβουν στη συλλογή του Μουσείου. Φυσικά οι κάτοικοι αρνήθηκαν, συναισθανόμενοι το χρέος που έχουν να το διαφυλάξουν και να το παραδώσουν, ιερό κειμήλιο, στις επερχόμενες γενιές.

3. Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Η κατασκευή του τέμπλου πραγματοποιήθηκε, όπως προαναφέραμε, από τους Γεώργιο και Νικόλαο Μηλιώτου, φυσικά με τη συνδρομή των ξυλογλυπτών και μαστόρων του συνεργείου τους. Αν και Ηπειρώτες στην καταγωγή δεν τους εμπόδιζε να οργώνουν τον ελλαδικό χώρο και να μεταβαίνουν όπου τους καλούσαν για να κατασκευάζουν, με την απαραίτητη τέχνη τους, καταπληκτικά τέμπλα εκκλησιών. Στην περιοχή μας κατασκεύασαν κι άλλα τέμπλα, όπως στην Αγία Τριάδα Ευρυτανίας και στην Παλαιοβράχα Φθιώτιδας.

Οι ξυλογλύπτες αυτοί ονομάζονταν Ταλιαδόροι, όνομα που το οφείλουν στον ξακουστό πρωτομάστορα Μάρκο Ταλιαδόρο, που καταγόταν από το Ζαγόρι και ασχολήθηκε αποκλειστικά με την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική τέχνη.

Στο σκάλισμα του συγκεκριμένου τέμπλου Παλαιοκάστρου οι ξυλογλύπτες Μηλιώτου προτίμησαν κυρίως την τεχνική του βαθιού ανάγλυφου και μάλιστα του διαμπερούς – διάτρητου, για να προβάλλεται ζωηρότερα η παράσταση της σύνθεσης. Μερικά σημεία είναι σκαλισμένα με επιφανειακό ανάγλυφο.

Το καρυδίσιο ξύλο προήλθε, όπως ειπώθηκε, από μία και μοναδική καρυδιά για να υπάρξει ομοιομορφία στην ποιότητα και στο χρωματισμό του ξύλου. Το κόψιμο πραγματοποιήθηκε χειμώνα, όταν το δέντρο βρισκόταν σε χειμερία ανάπαυλα, προτού οι χυμοί ανέβουν από τις ρίζες, για να μη σκεβρώνει το ξύλο με τον καιρό. Τα τουμπρούκια της καρυδιάς

μεταφέρθηκαν ακατέργαστα με τα ζώα στο χωριό, σχίστηκαν σε μεγάλα και χοντρά τεμάχια και αφέθηκαν ντανιασμένα στον ήλιο να στεγνώσουν, οπότε ήταν έτοιμα για χρήση όταν κάλεσαν τους τεχνίτες.

Οι εργασίες κράτησαν περίπου δυο χρόνια, αφού το έργο σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε εξαρχής για το συγκεκριμένο ναό. Οι πρωτομάστορες Μηλιώτου πρωτοστάτησαν στο φιλοτέχνημα των σχεδίων. Οι ίδιοι σκάλισαν τα σπουδαιότερα τμήματα και καθοδήγησαν τη δουλειά των άλλων βοηθών τους.

Οι συνθέσεις προέρχονται από το φυτικό και ζωικό βασίλειο και πλέκονται με το παγανιστικό πνεύμα που το εκπροσωπούν κυρίως οι φτερωτοί δράκοντες. Πυκνός εξάλλου είναι και ο συμβολισμός των σχεδίων και η σύνδεσή τους με την ορθόδοξη λαϊκή λατρεία.

Η συνολική εικόνα δημιουργεί μια ατμόσφαιρα αρμονίας του κόσμου, όπου θεός και άγιοι, ζώα και λουλούδια, διακοσμητικά σχήματα από καρπούς και φύλλα, αποτελούν μια ταιριαστή ενότητα της ζωής. Κάτω από κάθε φυτικό σύμπλεγμα ή παράσταση ερπετού, ζώου ή πτηνού κρύβεται ή προβάλλεται μια θρησκευτική αλήθεια.

Οι ανάγλυφες παραστάσεις προεξέχουν με θαυμαστή πλαστικότητα και τόλμη, συμβολίζοντας το ανθρώπινο σώμα. Έτσι ο τεχνίτης τονίζει τη σάρκα που κρύβει και εκπορεύει την αμαρτία και το θάνατο ή που δεσμεύει τυραννικά την ανθρώπινη ψυχή στα εγκόσμια, δηλαδή στα ασήμαντα και μάταια.

Επομένως, οι σκαλιστάδες πάσχιζαν πάνω στο άψυχο ξύλο των δέντρων να μας αποκαλύψουν έναν κόσμο εσωτερικό. Ο λαϊκός τεχνίτης ενεργεί με θρησκευτικό δέος και ταυτόχρονα οπτική ελευθερία. Ανασαινει το παρελθόν μέσα από την παράδοση, λαμβάνοντας όμως υπόψη και τη πραγματικότητα της εποχής του.

Αφάνταστος πλούτος μορφών, έντονη αναγλυφικότητα και θαυμαστή οργάνωση του συνόλου χαρακτηρίζουν το τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου. Τα εκλεκτότερα σκαλιστά μέρη επιχρυσώθηκαν χωρίς φειδώ, δίχως να λογαριαστεί το κόστος μπροστά στο επιθυμητό αποτέλεσμα.

Η επιχρύσωση είναι μια εξειδικευμένη λεπτή τεχνική εργασία. Τα σκαλισμένα μέρη πρέπει να είναι άψογα γυαλισμένα για να δεχτούν ομαλά τα λεπτεπίλεπτα φύλλα χρυσού που επικολλώνται με περίσσια μαεστρία και δεξιοτεχνία. Ο χρυσός αυτός παραμένει αναλλοίωτος στο χρόνο και χαρίζει την αρχοντιά και επιβλητικότητα που αρμόζει σ' ένα έργο ανθρώπινο, αφιερωμένο με αγάπη και σεβασμό στον οίκο του θεού.

Η συνολική ατένιση του αναφερόμενου ξυλόγλυπτου τέμπλου αποπνέει μια ηρεμία και γαλήνη. Τα φυτικά και ζωικά μοτίβα, συμβολικού πάντα περιεχομένου, κυριαρχούν απόλυτα και ενθουσιάζουν κάθε καλοπροαίρετο παρατηρητή.

Είναι μια τέχνη ανθρώπινη και ταυτόχρονα λειτουργική. Πάνω απ' όλα όμως πρόκειται για μια τέχνη απέρριπτη και λεπτή, που σκορπά λαϊκή ευωδιά και χάρη στους ευλαβικούς προσκυνητές. Αξίζει θαρρούμε να τη μελετάμε και να την απολαμβάνουμε!

4. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΥ

Η θεματική διάρθρωση του τέμπλου Κοίμησης της Θεοτόκου του Παλαιοκάστρου ακολουθεί αναλυτικά την παρακάτω ιδιότυπη σειρά:

Τμήμα της ξυλόγλυπτης βάσης του τέμπλου.

α. **Βάση:** Είναι σκαλιστή σε μορφή κορνίζας και δένει αρμονικά με τις πυραμοειδείς σκαλιστές βάσεις των στύλων-πεσσών που διαχωρίζουν τα θωράκια μεταξύ τους.

β. **Ποδιά-Θωράκια:** Είναι ορθογώνια σκαλιστά πλαίσια στολισμένα περιμετρικά με θαυμάσια γεωμετρική κορνίζα. Πρόκειται για τα πιο όμορφα ξυλόγλυπτα μέρη του τέμπλου. Είναι τριών ειδών και συναλλάσσονται σε όλο το μήκος της ζώνης. Συνολικά είναι οχτώ, τέσσερα για κάθε πλευρά της Ωραίας Πύλης.

Το ένα φέρει στο κέντρο του επτάκερο κηροπήγιο σε ελλειψοειδές πλαίσιο, διακοσμημένο με εξάισια φυτιόσχημη παράσταση στολισμένη με ρόδακες. Το πλαίσιο του κηροπήγιου υποβαστάζουν στο πλάι του δυο ολόσωμοι άγγελοι με ανοιχτές τις φτερούγες τους. Στην κορυφή της ολόγλυπτης σύνθεσης δυο πτηνά ραμφίζουν τον καρπό του φυτού. Τα πτηνά, οι δυο ρόδακες και οι κεφαλές των αγγέλων φεγγοβολούν λόγω της επχρύσωσής τους. Οι δυο ρόδακες είναι επιπλέον νεότερα επιχρωματισμένοι με έντονο κόκκινο χρώμα. Η συνολική ατένιση της ξυλόγλυπτης σύνθεσης φαντάζει χάσμα οφθαλμών.

Το Θωράκιο με το κηροπήγιο

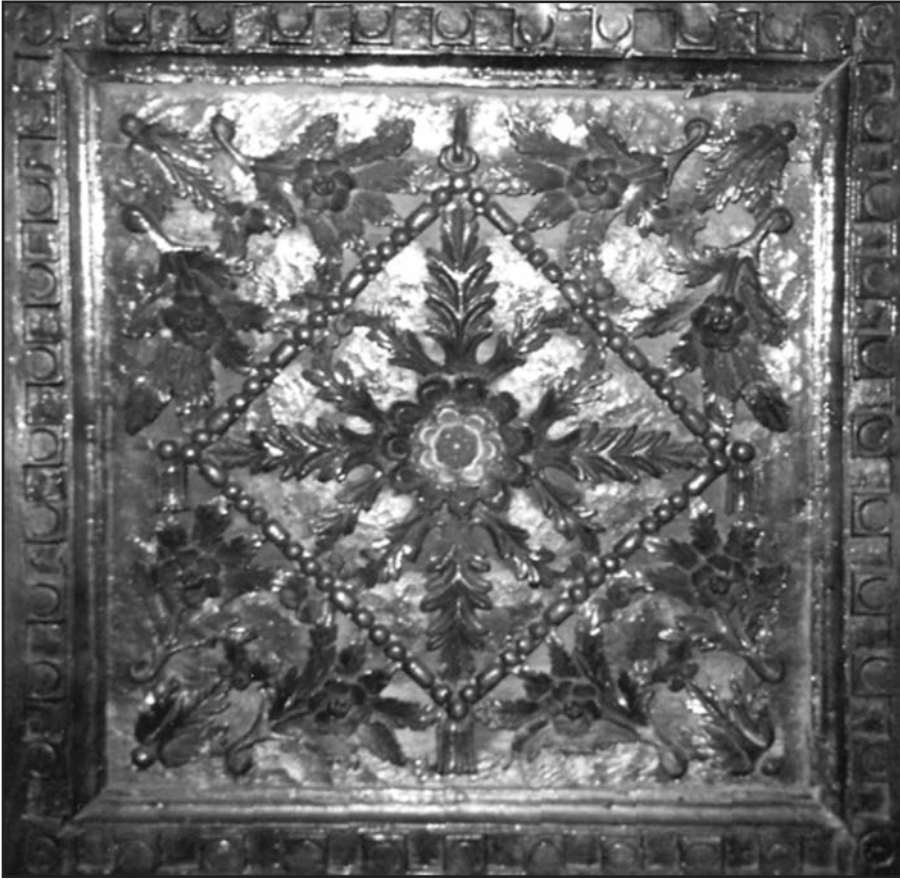

Το Θωράκιο με το δικέφαλο αετό

Το άλλο θωράκιο φέρει πυκνότερη ανάγλυφη σύνθεση παραστάσεων του φυτικού και ζωικού βασιλείου. Συγκεκριμένα ο φυτικός διάκοσμος αναδιπλώνεται στ' άκρα και σχηματίζει τέσσερις κύκλους με ισάριθμους ρόδακες. Ένας δικέφαλος αετός με επίχρσο στέμμα κυριαρχεί στην κορυφή της σύνθεσης. Στο αριστερό του πόδι βαστάζει λόγχη και στο δεξί το βασιλικό σκήπτρο.

Ακόμα δυο πετεινάκια τ' ουρανού κοσμούν τις πάνω περικοκλάδες του φυτού. Ο συμβολισμός του δικέφαλου αετού είναι πυκνός και προφανής, αφού αντιπροσωπεύει την Ανατολή και Δύση της άλλοτε κραταιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορία, με την οποία ήταν στενά συνδεδεμένη η χριστιανική εκκλησία του Οικουμενικού Πατριάρχη.

Το τρίτο θωράκιο χαρακτηρίζεται από τη γεωμετρική του τελειότητα. Ένας υπερμεγέθης άκανθας με χρυσό ρόδακα και κόκκινο επίχρωμα στο μέσον του, κυριαρχεί πλαισιωμένος από λεπτοκαμωμένο σκαλιστό με χάντρες ρόμβο, που μοιάζει με επιγονατίδιο άμφιο, αφού κρέμεται στην

Το Θωράκιο με το γεωμετρικό διάκοσμο

κορυφή από κρίκο και στις άλλες άκρες του φέρει ολόγλυπτες φούντες. Τα υπόλοιπα τριγωνικά μέρη του θωρακίου φέρουν θαυμάσιο φυτικό διάκοσμο με σιλβωμένους ρόδακες.

γ. **Σταφυλή:** Είναι συνήθως στα περισσότερα τέμπλα διακόσμηση με κλαδιά αμπέλου. Εδώ απουσιάζει εντελώς.

δ. **Κάτω Κεταμπές:** Πρόκειται για ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις-ταμπλάδες που βρίσκονται μεταξύ των θωρακίων και των Δεσποτικών Εικόνων. Υπάρχουν τεσσάρων ειδών διακοσμήσεις στους ταμπλάδες. Οι λεπτομέρειες του σκαλισματος και η λεπτεπίλεπτη προσεγμένη επιχρύσωση των κυριότερων σχεδίων, τα καθιστούν από τα ομορφότερα τμήματα του τέμπλου. Η όλη διακόσμηση περιστοιχίζεται από κορνιζοειδές βαρύ πλαίσιο.

Η διακόσμηση με το επτακέρινο κηροπήγιο.

Η μία διακόσμηση περιλαμβάνει στο μέσον της ένα επτακέρινο κηροπήγιο με λεπτή επιχρύσωση, προστατευμένο από κυκλική κορνίζα. Δυο ολόχρυσοι άγγελοι κρατούν με χάρη την παράσταση. Το υπόλοιπο τμήμα περιπλέκεται από στιλβωμένα κλαδιά φυτού με χρυσούς ρόδακες.

Η παράσταση με το Άγιο Δισκοπότηρο.

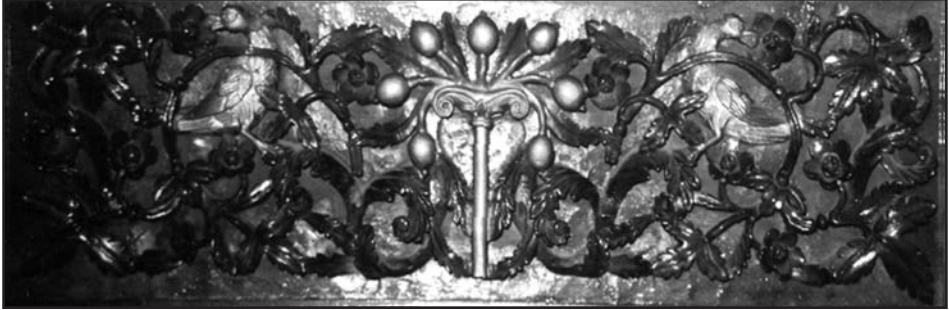
Η δεύτερη διακόσμηση εμφανίζει ανάγλυφο και επίχρυσο το Άγιο Δισκοπότηρο, στο οποίο υπερίππεται ολόχρυσος Άγγελος Κυρίου. Αριστερά και δεξιά κυριαρχούν οι άσωμες κεφαλές δυο επιχρυσωμένων αγγέλων. Η φυτιόσχημη παράσταση καλύπτει αρμονικότατα το υπόλοιπο πλαίσιο.

Η διακόσμηση με τα πτηνά και την ανθοστήλη.

Η τρίτη διακόσμηση παριστάνει ένα λεπτεπίλεπτο Άγιο Ποτήριο, με μορφή ανθοδοχείου, απ' το οποίο ξεπηδάει πλούσια, συμμετρική ανθοστήλη που φέρει πέντε ρόδακες. Η όλη σύνθεση επιχρυσώθηκε πλούσια και οι ρόδακες επιπλέον φέρουν στο μέσον τους στρογγυλή κατακόκκινη επιχρωμάτωση. Δυο θαυμάσια ολόχρυσα πτηνά βρίσκονται εκατέρωθεν

της σύνθεσης. Έχουν γυρισμένα, με χαριτωμένο τρόπο, τα κεφάλια τους προς τα πίσω και κρατούν στο ράμφος τους κόκκινο καρπό. Στέκονται ανάλαφρα στα κλαδιά της γλυπτής φυτικής παράστασης, σε στάση αναμονής για φτερούγισμα.

Η παράσταση με τον αρχαϊκό κιονίσκο και τα πετεινάκια.

Η τέταρτη και τελευταία φυτιόσχημη παράσταση κυριαρχείται από μια λεπτεπίλεπτη και σπάνια ολόχρυση σύνθεση που αποτελείται από αρχαϊκό κιονίσκο, ιωνικού ρυθμού, απ' όπου φυτρώνουν επτά κλαδιά με ισάριθμους χρυσούς καρπούς σε μορφή λεμονιού. Η σύνθεση αυτή καταφανέστατα προβάλλει το συμβολισμό της στενής σχέσης του αρχαιοελληνικού πνεύματος με τον αριθμό επτά, που θεωρείται ιερός και συμβολικός. Ξεχωριστή θέση κατείχε ο αριθμός αυτός στην Παλαιά Διαθήκη. Επτά ήταν οι μέρες της δημιουργίας του κόσμου, επτά μέρες διαρκούσε το Πάσχα και η Σκηνοπηγία, ο Φαραώ στ' όνειρό του είδε επτά παχιές και επτά αδύνατες αγελάδες. Σημάδι για τα επτά χρόνια ευφορίας της γης και τα επτά του λιμού. Στην Καινή Διαθήκη το επτά αναφέρεται κυρίως στην Αποκάλυψη. Επτά είναι οι εκκλησίες στην Ασία, επτά οι Αρχάγγελοι, τα πνεύματα και τα Ιερά Μυστήρια.

Και εδώ εμφανίζονται δυο πετεινάκια τ' ουρανού σε συμμετρική απόσταση μεταξύ τους, απολαμβάνοντας τη τροφή τους σε στάση ηρεμίας. Οι υπόλοιπες ξυλόγλυπτες, στιλβωμένες φυτικές παραστάσεις αποτελούνται από κλήματα και ακάνθους.

ε. Δεσποτικές Εικόνες: Εντυπωσιάζουν με το μέγεθος και την τεχντροπία τους. Χωρίζονται μεταξύ τους με υπέροχους, αρχοντικούς, λεπτούς, στιλβωμένους κιονίσκους με θαυμάσια βάση στο σημείο που ενώνονται με του πεσσούς. Στην κορυφή καταλήγουν σε υπέροχο κιονόκρανο στολισμένο με χρυσό φυτικό διάκοσμο, με γαλάζιο φόντο.

Αριστερά της Ωραίας Πύλης βρίσκονται οι εικόνες: της Παναγίας, της Κοίμησης της Θεοτόκου, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Αθανασίου. Δεξιά βρίσκονται οι εικόνες: του ΙΣ – ΧΣ, του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, του Αγίου Σπυρίδωνα και των τριών Ιεραρχών.

Λεπτομέρεια των Δεσποτικών Εικόνων με τον διαχωριστικό κιονίσκο και τον σκαλισμένο πάνω Κεταμπέ.

στ. Πάνω Κεταμπές: Είναι ημικυκλικές ολόγλυπτες αψίδες που στολίζουν το πάνω μέρος των Δεσποτικών ημικυκλικών εικόνων. Οι παραστάσεις προέρχονται από το φυτικό κόσμο και το σκάλισμα χαρακτηρίζεται από την πυκνότητα των παραστάσεων.

ζ. Κεμέρι και Περιστερά: Το Κεμέρι είναι ζώνη με ημικυκλικές σκαλιστές αφίδες. Τα τριγωνικά τμήματα που απομένουν αποτελούν τη ζώνη της περιστεράς. Στο συγκεκριμένο τέμπλο της Κοίμησης της Θεοτόκου απουσιάζουν και τα δυο.

η. Πεσσοί: Είναι σκαλισμένοι στύλοι που χωρίζουν κάθετα τη ζώνη που φέρει τις Δεσποτικές Εικόνες, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω. Ακόμη υπάρχουν και οι στύλοι που διαχωρίζουν τα θωράκια. Οι κιονίσκοι αυτοί φέρουν σκαλιστό ανθοδοχείο με δέσμες ανθέων και φύλλα γλυπτής ακάνθου.

θ. Βημόθυρα της Ωραίας Πύλης: Ασφαλώς είναι τα εντυπωσιακότερα δείγματα της ξυλογλυπτικής τέχνης των σκαλιστάδων Γεωργίου και Νικολάου Μηλιώτου. Το δίφυλλο βημόθυρο της Ωραίας Πύλης χωρίζεται σε τρεις κατά το ύψος ζώνες.

Τα βημόθυρα της Ωραίας Πύλης.

Η πρώτη ζώνη φέρει ομοιόμορφη σε κάθε φύλλο, ορθογώνια γλυπτή διακόσμηση ανθοφόρων κλαδίσκων, όπου στη μέση δεσπόζει κορνίζα που προφανώς προοριζόταν για αγιογράφηση. Σήμερα όμως αυτή έχει επικαλυφτεί με έντονο κόκκινο χρώμα.

Η δεύτερη ζώνη φέρει από ένα γλυπτό όρθιο ταμπλά σε κάθε φύλλο. Η ελλει-ψοειδής μεγάλη κορνίζα κατασκευά-στηκε ασφαλώς για αγιογράφηση. Εκεί όμως τοποθετήθηκε αργότερα και μάλιστα με κακότεχο τρόπο που δεν ταιριάζει στην φυσιογνωμία του ξυλό-γλυπτου έργου, μουσαμαδένια αγιογρα-φία. Το υπόλοιπο όμως ανάγλυφο φανε-ρώνει την

εξαίσια λεπτή τέχνη των σκαλιστάδων. Τέσσερις ολόχρυσες μορ-φές αγγέλων συνοδεύουν την κορνίζα και αποτελούν ένα ταιριαστό σύμπλεγ-μα με τους ανθοφόρους διακοσμητικούς κλαδίσκους.

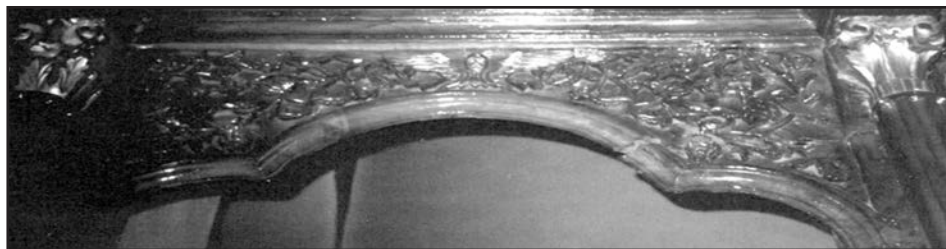

Λεπτομέρειες από τη δεύτερη και τρίτη ζώνη των βημόθυρων

Η τρίτη ζώνη αποτελεί την καλλιτεχνικότερη απόληξη των βημόθυρων. Η τρομακτική μορφή του ολόσωμου δράκου που απλώνεται σ' όλο το μήκος του πάνω τμήματος του βημόθυρου και περιπλέκεται με τι φυτικές περικοκλάδες, αποζημώνουν απόλυτα το καλαισθητικό συναίσθημα κάθε προσεκτικού παρατηρητή.

Τέλος μια διάτρητη ελλειψοειδής κορνίζα αποτελεί την στέψη των βημόθυρων. Εντυπωσιακό φαντάζει το σκάλισμα που παριστάνει το Άγιο Ποτήριο να περιστοιχίζεται από τέσσερις αγγέλους με ανοιχτά φτερά και χρυσές κεφαλές.

ι. **Υπέρθυρα:** Τα υπέρθυρα της Ωραίας Πύλης είναι μια εντυπωσιακή σκαλιστή αψίδα που απολήγει σε δύο ημικύκλια με μια παράσταση αγγέλων στη μέση. Οι άγγελοι είναι ολόσωμοι και επιχρυσωμένοι.

Το υπέρθυρο των βοηθητικών πυλών.

Έχουν ανοιχτές τις φτερούγες και υποβαστάζουν μια κόκκινη διακοσμητική κορδέλα, πάνω στην οποία στηρίζεται το χρυσό βασιλικό στέμμα. Το στέμμα συμβολίζει την αιώνια βασιλεία του θεού. Η όλη ανάγλυφη σύνθεση διακοσμείται ακόμη από φυτικές παραστάσεις με ολό-

Η διάτρητη κορνίζα των αγγέλων που στεφανώνει τα βημόθυρα.

Η εντυπωσιακή παράσταση του υπέρθυρου της Ωραίας Πύλης.

χρυσους ρόδακες. Το σκάλισμα είναι επιφανειακό, πάνω σε θαλασσί φόντο. Στην προμετωπίδα του υπέρθυρου υπάρχουν σκαλισμένα τα ονόματα των ξυλογλυπτών, καθώς και η ημερομηνία αποπεράτωσης του έργου: «ΕΡΓΟΝ ΓΕ. ΚΑΙ ΝΙ. ΜΗΛΙΩΤΟΥ – ΤΗΝ 5 ΑΥΓ. 1890». Το ότι γράφτηκαν τα ονόματα των καλλιτεχνών είναι ασυνήθιστο γεγονός, επειδή τότε θρησκευτικές και κοινωνικές αντιλήψεις εμπόδιζαν την προβολή τους.

Τα υπέρθυρα των βοηθητικών πυλών είναι πανομοιότυπα, σχήματος αψιδωτού με απόληξη τριών ημικυκλίων που περιβάλλονται από αυστηρή κορνίζα. Το σκάλισμα είναι πυκνό και επιφανειακό. Στον μέσον της υπάρχει μια ολόχρωση κεφαλή αγγέλου που υπερίπταται με ανοιγμένα τα φτερά. Η υπόλοιπη σύνθεση είναι φυτιόσχημη, όπου κυριαρχεί η άμπελος με τις σταφυλές.

κ. Ρίζα Ιεσσαί: Πρόκειται για μια στενόμακρη ζώνη του τέμπλου όπου δεσπόζει το επιφανειακό σκάλισμα της κυματοειδούς αμπέλου. Συνήθως στα περισσότερα τέμπλα από αυτή την άμπελο «ξεφυτρώνει» το γενεαλογικό δέντρο του Χριστού. Εδώ απουσιάζουν εντελώς τέτοιες παραστάσεις. Όμως η πυκνή απεικόνιση της αμπέλου με τα παλαμοειδή φύλλα, τους λεπτεπίλεπτους βλαστούς, τους αναρριχητικούς έλικες και τα τσαμπιά με τις μεστές ρόγες, εντυπωσιάζουν τον παρατηρητή. Στο μέσον της ζώνης, υπεράνω του κεντρικού υπέρθυρου, μέσα σε κόκκινο

Τμήμα της «ρίζας Ιεσσαί» με την άμπελο και τις σταφυλές.

Τμήμα της «Ρίζας Ιεσσαί» με τα ονόματα των ξυλογλυπτών και με την ημερομηνία κατασκευής του τέμπλου «1889»

ορθογώνιο πλαίσιο, απ' το οποίο ξεπηδούν οχτώ χρυσές ακτίνες, τέσσερις σε κάθε πλευρά, η χρονολογία «1889», θυμίζει το χρόνο έναρξης κατασκευής του τέμπλου.

λ. **Δωδεκάορτο:** Είναι η ζώνη που εμφανίζει, σε ημικυκλικές φορητές εικόνες, σκηνές από τη ζωή του Χριστού, δίχως ν' ακολουθεί κάποια συγκεκριμένη σειρά. Δεν απαιτείται εξάλλου. Οι εικόνες αυτές είναι 23 συνολικά. Είναι τοποθετημένες σε ορθογώνιο πλαίσιο που στην κορυφή φέρουν από δύο σκαλιστούς ρόδακες. Οι περισσότερες είναι νεότερες και αντικατέστησαν τις αρχικές για τους λόγους που αναφέραμε.

Χαρακτηριστικό δείγμα του «Δωδεκάορτου»

μ. **Η ζώνη του Μυστικού Δείπνου και των Πρωτοπλαστών:** Στη θέση αυτή, σύμφωνα με το τυπικό έπρεπε να βρίσκονται οι μικρογραφίες των Προφητών-Αποστόλων και Αγίων. Εδώ όμως παρατηρείται μια ιδιαιτερότητα που ασφαλώς έχει ρωσική επίδραση και οφείλεται στην προσπάθεια των καλλιτεχνών να ανυψώσουν όσο το δυνατόν περισσότερο το τέμπλο για εντυπωσιασμό, αλλά και για να καλύψουν το χώρο του Ιερού.

Στο μέσον αυτής της ζώνης κυριαρχεί μια τεράστια, κατά μήκος, ελλειψοειδής σκαλιστή κορνίζα, όπου φιλοξενεί την αγιογραφία του Μυστικού Δείπνου. Αριστερά και δεξιά υπάρχουν άλλες δυο, κατά ύψος, ελλειψοειδείς παρόμοιες κορνίζες, σε μικρότερο όμως μέγεθος. Η αριστερή παρουσιάζει τους πρωτόπλαστους Αδάμ και Εύα στον παράδεισο και η δεξιά την έξωσή τους απ' αυτόν. Η υπόλοιπη ζώνη φέρει επιφανειακό ανάλαφρο, φυτιόσχημο σκάλισμα.

Οι εικόνες των πρωτόπλαστον. Αριστερά: η ζωή στον παράδεισο και δεξιά: η έξωσή τους από τον Παράδεισο

ν. **Η Στέψη:** Αναμφίβολα είναι το τμήμα εκείνο του τέμπλου που συγκεντρώνει τα βλέμματα των ευλαβικών προσκυνητών. Αποτελείται από μια υπέροχη διάτρητη κορνίζα με αντικριστούς, φτερωτούς δράκο-

Η επιβλητική Στέψη με τον Εσταυρωμένο και τους φτερωτούς δράκοντες.

ντες και είναι στολισμένη με πηνά σε διάφορες στάσεις και συμβολισμούς. Στο ψηλότερο σημείο υπερίππεται ο σκαλιστός σταυρός με την παράσταση του Εσταυρωμένου Κυρίου. Τα άκρα του σταυρού είναι διαμορφωμένα σε τρίλοβα δισκάρια. Ο σταυρός περιβάλλεται από υπέροχη

διάτρητη κορνίζα. Το εντυπωσιακό είναι ότι το σταυρό συνοδεύουν τα σύνεργα της σταύρωσης: οι σκάλες, η λόγχη, το σφυρί...

Τα λυπηρά είναι δυο σκαλιστά εξαπτέρυγα που πλαισιώνουν το σταυρό στη βάση του και από τις δυο πλευρές. Το αριστερό φέρει την εικονογράφηση της Θεοτόκου και το δεξιό του Ιωάννη του Θεολόγου, Λέγονται λυπηρά, απ' τον αβάσταχτο πόνο που νιώθουν αντικρίζοντας τον Εσταυρωμένο.

Στη βάση του σταυρού εντυπωσιάζουν οι αντικριστοί, περωτοί, κουλουριασμένοι δράκοντες.

Το φίδι-δράκος έχει αρχαιοελληνική παράδοση στη λαϊκή λατρεία. Η μεταφορά του σαν διακοσμητικού μοτίβου και συμβόλου στη λαϊκή μας τέχνη, αποτελεί συνδυαστικό κρίκο με το Βυζάντιο και την ελληνική αρχαιότητα. Γενικά ο δράκοντας υποδηλώνει τον Άδη ή το πνεύμα του κακού που καταπάτησε ο Χριστός.

Ανάμεσα στους δράκοντες, στα πόδια του Χριστού, υπάρχει ζωγραφιστός ένας κύκλος με το κρανίο του Αδάμ και δυο κόκαλα - αριίδες απ' τα πόδια του. Το κρανίο του Αδάμ είναι συνηθισμένο συμβολικό θέμα στη μεταβυζαντινή τέχνη. Τοποθετείται στα πόδια του Εσταυρωμένου για να ποτίζεται από το θείο αίμα και συμβολίζει την απολύτρωση που φέρνει το αίμα του Χριστού στους από αιώνων νεκρούς.

ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. «Η θαμμένη ιστορία του φρουρίου του Παλαιοκάστρου», Φώτιος Γκέκας.
2. «Στις πλαγιές του Τυμφρηστού», Χαρ. Παπαγεωργίου.
3. «Ξορκισμός στη λήθη», Τάκης Ευθυμίου.
4. «Νεοελληνική λαϊκή τέχνη», Δ. Σταμέλος.
5. «Ένα άγνωστο λαϊκό ξυλόγλυπτο τέμπλο στο Ροβολιάρη Φθ/δας», Θεοχ. Προβατά-κης, εισήγηση στο Α' Συνέδριο Φθιωτικών ερευνών, Λουτρά Υπάτης.
6. «Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου», Κίτσου Μακρή.
7. «Βυζαντινή Αρχαιολογία», Δρανδάκης Νικόλαος, Αθήνα.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

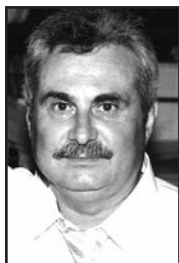
Παπα-Γιώργης Ζορμπάς +
Παπα-Πάυλος Καρτέρης
Γόνης Κ. Βασίλειος +
Ζορμπάς Γ. Ευάγγελος

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Η Φωτογράφιση πραγματοποιήθηκε από τον εισηγητή Ευθυμίου Τάκη και τον Κολιόπουλο Αθανάσιο, ύστερα από άδεια και παρουσία του ιερέα παπα-Παύλου Καρτέρη.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο **Τάκης Χρ. Ευθυμίου** είναι συνταξιούχος δάσκαλος. Κατάγεται από τον Άγιο Γεώργιο Φθιώτιδας. Ιδιαίτερα λατρεύει και ερευνά την τοπική Ιστορία και Λαογραφία. Είναι μέλος του «Ομίλου Φθιωτών συγγραφέων και λογοτεχνών». Αρθρογραφεί επί πολλά χρόνια σε εφημερίδες, επιστημονικά περιοδικά καθώς και στον τοπικό τύπο.

Έχει συγγράψει τριάντα (30) βιβλία ιστορικολαογραφικού περιεχομένου και από αυτά έχει εκδώσει τα δέκα.

Διατηρεί την Ιστοσελίδα «Φθιωτικός Τυμφρηστός» με θεματολογία Ιστορίας Λαογραφίας και Πατριδογνωσίας.

Για το έργο του βραβεύτηκε επανειλημμένα από διάφορους Συλλόγους & φορείς.

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Δημήτρης Ν. Σακκάς
Αρχαιολόγος (Μ.Α.)

ΘΕΜΑ

Quo fata vocant.*
Η νεοκλασική επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή
στην Αγία Παρασκευή Μεγάλης Βρύσης Λαμίας

της Βάσιας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάζει, πραγματεύεται και αναλύει ένα επιτύμβιο νεοκλασικό μνημείο από το νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής στη Μεγάλη Βρύση Λαμίας. Η ανακοίνωση αναπτύσσεται σε τέσσερα διαδοχικά τμήματα. Η παρουσίαση της επιτύμβιας στήλης του Ανδρέα Φαρδή αποτελεί το έναυσμα για τη διάκριση των τεχνοτροπικών της χαρακτηριστικών, ενώ η ανάγνωση της επιγραφής επιτρέπει την τοποθέτηση του μνημείου στο χρόνο και το χώρο του, στο αρχικό του δηλαδή πλαίσιο. Βάσει της παρουσίασης, επιχειρείται στη συνέχεια η τεχνοτροπική ανάλυση του έργου, η οποία οδηγεί στη διαπίστωση μίας σημαντικής διάστασης ανάμεσα στις αστικές του καταβολές και το αγροτικό περιβάλλον όπου έχει ιδρυθεί. Η διάσταση αυτή επιχειρείται να ερμηνευθεί ακολούθως με βάση το ιστορικό πλαίσιο του μνημείου, μέσα από μία συνοπτική αναδρομή στη Φθιώτιδα και τη Μεγάλη Βρύση των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών, όπως τουλάχιστον αυτή προκύπτει από τις έως τώρα δημοσιευμένες πηγές. Η αναδρομή αυτή οδηγεί εν τέλει σε ένα μείζον κοινωνικό ζήτημα του νεοσύστατου ελληνικού Βασιλείου του 19ου αιώνα και επιτρέπει πλέον τη διάκριση του ρόλου του νεοκλασικισμού σε σχέση με το ζήτημα αυτό. Σε αυτό το πλαίσιο και μέσα από τις συγκεκριμένες ενότητες επιχειρείται στην παρούσα ανακοίνωση, αφενός η παρουσίαση και ο τεχνοτροπικός σχολιασμός του έργου σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από το ίδιο και την αντιπαράβολή τους προς τα ήδη συγκεντρωμένα στοιχεία για το νεοκλασικισμό και, αφετέρου η ένταξή του μνημείου στο ιστορικό του πλαίσιο καθώς και η διερεύνηση των προεκτάσεών του στα πλαίσια μίας ευρύτερης θεώρησης του νεοκλασικισμού και των σχέσεών του με την κοινωνία του ελληνικού Βασιλείου του 19ου αιώνα.

* *Quo fata vocant*, όπως προστάζει η μοίρα, πρόκειται για το ρητό από το οικόσημο της οικογένειας Merlin και δη του κλάδου της Boulogne – sur – Mer, από τον οποίο προέρχεται και ο ελληνικός, μέλη του οποίου σχετίζονται με το υπό παρουσίαση μνημείο (βλ. ακολούθως υποσημείωση 11 και 12). Η ανακοίνωση αφιερώνεται στην αδερφή μου Βασιλική Σακκά.

Εικ.1: Μεγάλη Βρύση Λαμίας, νεκροταφείο Αγίας Παρασκευής, η επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαροδή (κύρια όψη) και δεξιά η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής.

Η επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή

Η επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή βρίσκεται στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής, ανάμεσα στον ομώνυμο οικισμό και τη Μεγάλη Βρύση, περί τα πέντε χιλιόμετρα ανατολικά της Λαμίας. Το μνημείο είναι σήμερα ενταγμένο στο νεκροταφείο που περιβάλλει την εκκλησία, αν και διακρίνεται από αυτό εξαιτίας της παλαιότητάς του, καθώς πρόκειται για τον αρχαιότερο διατηρημένο τάφο στο χώρο.

Πρόκειται για μία απλή επιτύμβια στήλη (Εικ. 1), εξολοκλήρου κατασκευασμένη από μάρμαρο, η οποία διατηρείται ακέραια και παρουσιάζει μικρές φθορές στην επιφάνεια. Έχει συνολικό ύψος περί τα 2,6μ. και συνίσταται από τρία τμήματα: την τρίβαθμη βάση, την καθαυτό στήλη, και την επίστεψη. Οι τρεις βαθμίδες της βάσης έχουν ύψος 0,23μ., 0,21μ., και 0,125μ., πλάτος 0,85μ., 0,63μ. και 0,52μ., και βάθος 0,63μ., 0,53μ. και 0,42μ., αντίστοιχα. Η στήλη είναι ορθογώνια, μειούμενη προς τα άνω και έχει ύψος 1,64μ., πλάτος από 0,43μ. έως 0,36μ. και βάθος από 0,32μ. έως 0,30μ. Η ανθεμωτή τέλος επίστεψη έχει ύψος 0,37μ., πλάτος 0,41μ. και βάθος 0,36μ.

Στην κύρια πλευρά της στήλης, η οποία είναι στραμμένη προς τα ανατολικά, απαντά, εντός αβαθούς κόγχης, το κεντρικό θέμα (Εικ. 2). Πρόκειται για μία ανάγλυφη γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και καθήμενη σε μαξιλάριον, με το αριστερό της χέρι στραμμένο προς τον κορμό, κάτω από το στήθος και το δεξί να υποβαστάζει το πρόσωπό της. Η απόδοση των όγκων και της πτυχολογίας είναι ικανοποιητική και κορυφώνεται στην εργασία της κεφαλής, τα χαρακτηριστικά της οποίας

Εικ. 2: Επιτύμβια στήλη Ανδρέα Φαρδή, κύρια όψη, γυναικεία μορφή σε ανάγλυφο.

Εικ. 3: Επιτύμβια στήλη Ανδρέα Φαρδή, οπίσθια όψη.

με έναν αμφορέα. Παραπληρωματικά κοσμήματα απαντούν σε όλες τις πλευρές του έργου. Στην κύρια αποδίδεται στέφανος και πάνω από αυτόν ζεύγος από ρόδακες, με το τελευταίο στοιχείο να επαναλαμβάνεται και στην οπίσθια πλευρά, ενώ μεμονωμένοι ρόδακες κοσμούν την κάθε μία από τις στενές πλευρές του μνημείου. Εξολοκλήρου διακοσμημένη είναι η ανθεμωτή επίστεψη, στην οποία απαντά σταυρός, εκφυόμενος από φυτικό θέμα.

Στην ανατολική και κύρια πλευρά της στήλης διατηρείται η ακόλουθη επιγραφή:

[ρόδακες]
[στέφανος]
ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ
Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΑΡΔΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΥΑΝΔΡΟΥ ΜΕΤΖΟΒΟΥ
ΕΛΚΩΝ ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΑΠΕΒΙΩΣΕ
ΤΗ 25 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1875

ΕΙΣ ΑΙΩΝΙΑΝ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ
ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΗΝ
ΑΝΙΔΡΥΣΕ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟΝ
ΤΟΥΤΟ
Η ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΡΟΛΟΥ ΜΕΡΛΙΝ

[γυναικεία μορφή]
ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΑΛΑΚΑΤΕΣ ΕΠΟΙΕΙ

τονίζονται από την αδρά αποδοσμένη κόμη. Η στάση της μορφής αποπνέει εσωτερικότητα, αίσθηση που δημιουργείται από την κατεύθυνση των κύριων αξόνων του έργου και της ψυχολογίας, και κορυφώνεται στην ίδια την έκφραση της μορφής. Η οπίσθια πλευρά της στήλης, στραμμένη προς τα δυτικά, κοσμείται

Η επιγραφή αποτελεί εξαιρετικά σημαντική πηγή πληροφοριών, καθώς αναφέρονται τα ονόματα του τεχνίτη που φιλοτέχνησε το έργο, του προσώπου προς τιμήν του οποίου αυτό ιδρύθηκε, καθώς και του προσώπου που μεσολάβησε για την ίδρυσή του. Με βάση το πρώτο στοιχείο και σε συνδυασμό με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της στήλης, είναι δυνατόν να ξεκινήσει η τεχνοτροπική ανάλυση του μνημείου, ενώ η ταυτότητα των δύο άλλων προσώπων προσφέρει την ευκαιρία για εμβάθυνση στο ιστορικό πλαίσιο και τις κοινωνικές προεκτάσεις του μνημείου, ζητήματα που θίγονται στα δύο ακόλουθα μέρη.

Τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του μνημείου

Η ονομαστική αναφορά στον τεχνίτη αποτελεί στοιχείο και μέσο για τη σύνδεση του έργου με ένα από τα πιο γνωστά αθηναϊκά εργαστήρια του 19ου αιώνα. Ειδικότερα, η υπογραφή του Ιάκωβου Μαλακατέ συνδέει το μνημείο με το *Έρμογλυφείον* του Πέτρου Μαλακατέ και των υιών του, Ιάκωβου ή Γιακουμή και Φραγκίσκου Μαλακατέ, του πρώτου μαρμαρογλυφείου που λειτούργησε στην Αθήνα, στη διασταύρωση των οδών Κοραή και Σταδίου, ήδη από το 1835 (Λυδάκης 1981: 30. Χρήστου & Κουμβακάλη-Αναστασιάδη 1982: 27. Μπαρούτας 1990: 10. Μυκονιάτης 1996: 14, 184. Φλωράκης 2008: 94. Δανούσης 2011: 7)¹. Οι δύο τήνιοι τεχνίτες επιδόθηκαν μεταξύ άλλων² και στην παραγωγή επιτύμβιων μνημείων, με τον Ιάκωβο να καταγίνεται με τα κύρια θέματα και τον Φραγκίσκο με τα παραπληρωματικά κοσμήματα.

Εκτός από την υπογραφή, τόσο τα παραπληρωματικά όσο και το κύριο θέμα συνδέουν τη στήλη από την Αγία Παρασκευή με το εργαστήριο των αδελφών Μαλακατέ. Ο αμφορέας, ο εκ φυτικού θέματος εκφυόμενος σταυρός, οι ρόδακες και ο στέφανος είναι στοιχεία που απαντούν σε σειρά από στήλες του εργαστηρίου (Χρήστου & Κουμβακάλη-Αναστασιάδη 1982: 28). Το ίδιο ισχύει και για το κεντρικό θέμα, τη γυναικεία μορφή στην κύρια πλευρά του έργου, η οποία επίσης συγκαταλέγεται ανάμεσα στα αγαπητά του εργαστηρίου θέματα (Λυδάκης 1981: 30. Χρήστου & Κουμβακάλη-Αναστασιάδη 1982: 28). Το ίδιο το θέμα ανδρικών ή γυναικείων μορφών σε επιτύμβιες στήλες συγκαταλέγεται ανάμεσα στα

1. Το *Έρμογλυφείον* θεωρείται από όλους τους μελετητές που παρατέθηκαν δημιουργία των αδελφών Μαλακατέ από τα Υστέρνια της Τήνου, πλην του Φλωράκη (2008: 94), ο οποίος αναφέρεται και στον πατέρα των δύο τεχνιτών, Πέτρο Μαλακατέ, άποψη που πρέπει να θεωρηθεί ορθή, καθώς καλύπτει, μεταξύ άλλων, και το μεγάλο χρονικό διάστημα κατά το οποίο φέρονται να δραστηριοποιούνται οι Μαλακατέ (για το επίπεδο στο οποίο βρίσκεται η μελέτη του Ερμογλυφείου βλ. και ακολούθως υποσημείωση 5).

2. Η άνθιση της γλυπτικής στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα οφείλεται στη μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα που γνώρισε κυρίως η πρωτεύουσα, με τις παραγγελίες να συνίστανται από αρχιτεκτονικά γλυπτά, μεταξύ των οποίων και φανοστάστες, κρήνες και τζάκια (Μυκονιάτης 1996: 14, 186).

πιο κοινά του ελληνικού νεοκλασικισμού. Αρχικά εμφανίζονται οι ανδρικές νεανικές μορφές που κρατούν ανεστραμμένη δάδα και ακολουθεί ποικιλία τύπων, μεταξύ των οποίων απαντούν και γυναικείες, όπως στη στήλη από την Αγία Παρασκευή (Λυδάκης 1981: 40. Μυκονιάτης 1990: 47)³. Πρόκειται στην ουσία για αλληγορικές μορφές, οι οποίες θεωρούνται συμβολικές του θανάτου, χαρακτηρίζοντας με αυτόν τον τρόπο μία ολόκληρη ομάδα επιτάφιων μνημείων του ελληνικού νεοκλασικισμού (Λυδάκης 1981: 30, 32. Μυκονιάτης 1990: 46. 1996: 17)⁴.

Οι συνηθέστεροι τύποι γυναικείων μορφών στο εργαστήριο των Μαλακατέ συμπεριλαμβάνουν όρθιες και γονατιστές μορφές (Χρήστου & Κουμβακάλη-Αναστασιάδη 1982: 28), καθιστώντας το υπό συζήτηση παράδειγμα μία μάλλον ιδιαίτερη περίπτωση. Ωστόσο, η στάση της μορφής δεν είναι τυχαία, καθώς συμβάλει τα μέγιστα στην επίτευξη των στόχων του έργου. Ειδικότερα, οι άξονες του έργου και η πτυχολογία, αμφότερα αποκυήματα της στάσης, οδηγούν στην κεφαλή, όπου με την έκφραση της μορφής κορυφώνεται η θλίψη και το πένθος. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν τη χρήση ποικίλων τεχνικών και εκφραστικών μέσων για

3. Ο Λυδάκης (1981: 30, 32) σχολιάζει διεξοδικά τις καταβολές του θέματος της ανδρικής μορφής με την ανεστραμμένη δάδα στον ευρωπαϊκό νεοκλασικισμό του 18ου αιώνα και ιδιαίτερα στα έργα του Ιταλού γλύπτη Antonio Canova (1757 – 1822) και του Δανού Bertel Thorvaldsen (π. 1770 – 1844, βλ. Janson 1985: 48-56 και 57, 71-4, αντίστοιχα). Η έλευση του θέματος στο ελληνικό Βασίλειο αποδίδεται κυρίως στους γερμανόφωνους καλλιτέχνες που συνόδευσαν τον Όθωνα (Μυκονιάτης 1990: 46), όπως ο Christian Siegel (1808, Wandsbek, Βαυαρία - 1883, Αθήνα), ο οποίος επηρέασε τη νεοελληνική γλυπτική τόσο μέσα από τη διδασκαλία του στο «Σχολείο των Τεχνών» όσο και από την περιορισμένη εργογραφία του, στην οποία συγκαταλέγεται και ο τάφος της Elisabeth Werkberg (1864), όπου η ανδρική νεανική μορφή με την ανεστραμμένη δάδα κάνει κατά τον Λυδάκη την πρώτη της εμφάνιση στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών (2003: 10-11). Ο Λυδάκης αναφέρεται στο θέμα ως «Πενθούν Πνεύμα» (2003: 11) και ο Μυκονιάτης (1990: 46) υιοθετεί την ταύτιση των μορφών με τον Ύπνο και το Θάνατο, ακολουθώντας τον Winckelmann.

Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι το θέμα της ανδρικής μορφής με ανεστραμμένη δάδα παρουσιάζει στενή μορφολογική συγγένεια με παραστάσεις πτερωτών Ερωτών και Ερωτιδίων, οι οποίοι επίσης στηρίζονται σε ανεστραμμένη δάδα και απαντούν ευρύτατα σε ευρήματα από ταφικά σύνολα των ρωμαϊκών χρόνων, επιτύμβιες στήλες, λειψανοθήκες και κτερίσματα - λύχνους και ειδώλια, πιθανόν υιοθετώντας παλαιότερο ελληνιστικό πρότυπο (Τζαναβάρη 2009), το οποίο σχετίζεται με την ταφική υπόσταση του Έρωτα (Μποσνάκης 2009). Θεωρείται επομένως εδώ ασφαλέστερη η σύνδεση των κλασικιστικών ανδρικών μορφών με ανεστραμμένη δάδα με την ταφική υπόσταση του Έρωτα και τις σχετικές απεικονίσεις του της ρωμαϊκής εποχής, οι οποίες, απογυμνωμένες από το θρησκευτικό τους περιεχόμενο, πέρασαν στον ευρωπαϊκό και από εκεί στον ελληνικό νεοκλασικισμό.

4. Πρόκειται για τα «Μνημεία με απεικονίσεις του θανάτου», όπως χαρακτηρίζονται από το Μυκονιάτη (1990: 46), ενώ οι δύο άλλες ομάδες επιτάφιων μνημείων που αναγνωρίζονται αφορούν «Μνημεία στην ανθρωπινή επιτυχία» και «Μνημεία με την εικόνα του νεκρού», αντίστοιχα (Μυκονιάτης 1990: 47, 51).

να κατακτηθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα. Δεν αποκλείεται επομένως και εφόσον δεν πρόκειται για αντιγραφή κάποιου άγνωστου επί του παρόντος προτύπου, το έργο να είναι δηλωτικό μιας ώριμης φάσης του Μαλακατέ, η οποία ανιχνεύεται και χρονολογικά, καθώς η στήλη κατασκευάστηκε σαράντα περίπου χρόνια μετά την ίδρυση του Ερμογλυφείου⁵. Εάν η τελευταία παρατήρηση επιβεβαιωθεί, νέες προοπτικές ανοίγονται για τη μελέτη του εργαστηρίου και αυτό γιατί οι Μαλακατέ θεωρούνται περισσότερο έμπειροι τεχνίτες και λιγότερο γλύπτες. Πέραν τούτων, το έργο κινείται αυστηρά στα πλαίσια του ελληνικού νεοκλασικισμού, στοιχείο δηλωτικό για τον προσανατολισμό του εργαστηρίου, σε μία περίοδο οπότε και τα πρώτα δείγματα του ρεαλισμού είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους (Μυκονιάτης 1989).

Συνοψίζοντας, η σύνδεση του μνημείου με το εργαστήριο των αδελφών Μαλακατέ, όπως προέκυψε από την επιγραφή και επιβεβαιώνεται τόσο από το κύριο όσο και από τα παραπληρωματικά θέματα, με το πρώτο να έχει πιθανόν ορισμένες προεκτάσεις για το χαρακτήρα του εργαστηρίου και τη σχέση του με σύγχρονα εργαστήρια. Από την άλλη πλευρά, η απόδοση του έργου σε ένα από τα πιο γνωστά μαρμαρογλυφεία των Αθηνών του 19ου αιώνα, έρχεται σε αντίθεση με το χώρο ίδρυσής του, ζήτημα το οποίο δύναται να διερευνηθεί σε σχέση με το ιστορικό πλαίσιο του μνημείου.

Το ιστορικό πλαίσιο του μνημείου

Όπως προαναφέρθηκε, η επιγραφή του μνημείου, στοιχείο καθοριστικό για την απόδοση του έργου, είναι εξίσου σημαντική για την ανασύσταση του ιστορικού του πλαισίου. Μείζον πρόσωπο είναι αυτό στη μνήμη του οποίου κατασκευάστηκε η στήλη, ενώ δευτερεύον αυτό που μερίμνησε για την ίδρυση του. Ποιος όμως ήταν ο Ανδρέας Φαρδής και ποια η σχέση του με την Ειρήνη Καρόλου - Merlin;

Το ερώτημα μας μεταφέρει στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και στην κατάσταση που επικράτησε στις περιοχές *εκείθεν του Σπερχειού*, βόρεια δηλαδή του ποταμού. Η ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος δε στηρίχθηκε στην κατάκτησή τους, αλλά αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγματεύσεων και επικυρώθηκε τελικά με το

5. Οι απόψεις για το θάνατο του Ιάκωβου Μαλακατέ δίστανται, καθώς ο Μυκονιάτης (1996: 184) τον τοποθετεί στα 1885 και στην Αθήνα, ενώ ο Λυδάκης (1981: 384-5) και η Μαρκάτου (2004) τον τοποθετούν στα 1903 στο Μόναχο. Σε κάθε περίπτωση, τόσο τα του θανάτου του Ιάκωβου Μαλακατέ όσο και η εκτίμηση ότι το έργο αποτελεί προϊόν μιας περισσότερο ώριμης φάσης του τεχνίτη, παραμένουν υποθετικά, καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί καμία προσπάθεια για συστηματική μελέτη του εργαστηρίου των αδελφών Μαλακατέ (βλ. την απουσία ειδικής βιβλιογραφίας σε σχέση με το εργαστήριο των Μαλακατέ στο Μυκονιάτης 1996: 184, αλλά και την πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του θέματος: Μαρκάτου 2004).

Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 18ης/30ης Αυγούστου 1832 (Δεσποτόπουλος 1975α. 1975β. 1975γ)⁶. Η παράμετρος αυτή δημιούργησε μία ιδιαίτερη κατάσταση σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς των περιοχών βορείως του Σπερχειού, η οποία συνίστατο στη διατήρηση των «δικαιωμάτων» των Οθωμανών υπηκόων (Μακρής 2002α), όπως ίσχυσε και για άλλες περιοχές που προσαρτήθηκαν με όμοιες διαδικασίες τόσο την ίδια περίοδο, όπως η Αττική και η Εύβοια, όσο και αργότερα, όπως η Θεσσαλία (Βεργόπουλος 1975: 117-8. Τσουκαλάς 1977: 80). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι έως τότε νομείς των οθωμανικών δημοσίων κτημάτων έγιναν ιδιοκτήτες και αποσύρθηκαν πουλώντας τα δικαιώματά τους σε έλληνες κεφαλαιούχους με αποτέλεσμα τη δημιουργία των πρώτων τσιφλικιών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (Βεργόπουλος 1975: 117). Και καθώς οι επί δεκαετία πολεμικές συγκρούσεις είχαν εξαλείψει κάθε οικονομική δραστηριότητα, ήταν αδύνατον αγοραστές να είναι οι αυτόχθονες. Με αυτόν τον τρόπο, τη θέση των Οθωμανών πήραν ορθόδοξοι χριστιανοί, κατά το μάλλον ή ήττον ελληνόφωνοι, οι οποίοι έσπευσαν στο υπό σύσταση κράτος από περιοχές της Βαλκανικής και ακμαίες μητροπόλεις του μεσογειακού και εν γένει ευρωπαϊκού χώρου.

Η ίδια κατάσταση εμφανίστηκε στις αρχές του 1830 στη Φθιώτιδα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία των πρώτων τσιφλικιών στο χώρο (Πλατής 1973: 123. Λέλης 1992. Μακρής 2002α). Η εμφάνιση του Ανδρέα Φαρδής στην περιοχή τοποθετείται σε αυτόν ακριβώς τον ορίζοντα. Ο ίδιος ο Φαρδής μαζί με τον Νικόλαο Στουρνάρη φέρονται να αγόρασαν από τη Σαϊδέ Χανούμ⁷, σύζυγο του διοικητή του *Ζητουνίου* (Λαμίας), Χαλίλ Μπέη, το τσιφλίκι της Μεγάλης Βρύσης με έκταση περί τα τριάντα χιλιάδες στρέμματα και συμπεριλαμβανομένης της περιοχής με την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής για τριάντα πέντε χιλιάδες γρόσια (Μακρής 2002α: 145-6. Δαβανέλλος 2003: 138-9). Ελαφρώς πιο σύνθετη ιδιοκτησιακή πορεία, ιδιαίτερα διαφωτιστική όμως για το υπό εξέταση μνημείο, αποτυπώνεται σε ένα συμβόλαιο του 1837, που έχει αναπαραχθεί χωρίς να δημοσιεύεται και να σχολιάζεται (Δαβανέλλος 2003: 138-9). Σύμφωνα με αυτό, ο Ανδρέας Φαρδής είχε αγοράσει τη Μεγάλη Βρύση από κοινού

6. Ειδικότερα, προσάρτηση των συγκεκριμένων περιοχών προτάθηκε στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 10ης/22 Μαρτίου 1829 (Δεσποτόπουλος 1975α: 519), το οποίο εισηγήθηκε τη χάραξη της συνοριακής γραμμής Αμβρακικού – Παγασητικού, πρόταση η οποία επαναδιατυπώθηκε στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 14ης/26ης Σεπτεμβρίου 1831 (Δεσποτόπουλος 1975β: 562), περιλήφθηκε στο Διακανονισμό της Κωνσταντινούπολης της 9ης/21ης Απριλίου 1832 και επικυρώθηκε με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 18ης/30ης Αυγούστου 1832, οπότε και τελικά επιδικάστηκε η περιοχή βορείως του Σπερχειού στο νεοελληνικό κράτος (Δεσποτόπουλος 1975γ: 575-7).

7. Η Σαϊδέ Χανούμ ήταν θυγατέρα του Βελή πασά, εκπορθητή του Σουλίου - υπό τη διαρκή παρακολούθηση και καθοδήγηση του φημισμένου πατέρα του, Αλή πασά, και κατοπινού διοικητή της Θεσσαλίας (1804 – 1807, 1812 – 1819).

με τον Κωνσταντίνο Βεννέτη το 1833. Τρία χρόνια αργότερα, το 1836, αμφότεροι πωλούν το ένα τρίτο της ιδιοκτησίας τους στον Νικόλαο Στουρνάρη, τον μετέπειτα Εθνικό Ευεργέτη⁸. Το ίδιο το συμβόλαιο του 1837 καταγράφει μία επιπλέον πράξη, την πώληση και του μεριδίου του Βεννέτη στο Στουρνάρη, ο οποίος πλέον καθίσταται ιδιοκτήτης των δύο τρίτων της έκτασης με τον Φαρδή να διατηρεί το μερίδιό του. Το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς, Στουρνάρης και Φαρδής αναγνωρίζονται ως συνιδιοκτήτες με απόφαση της Επιτροπής Οθωμανικών Κτημάτων. Τους Κωνσταντίνο Βεννέτη, Ανδρέα Φαρδή και Νικόλαο Στουρνάρη συνδέουν, πέραν των αγοραπωλησιών που προαναφέρθηκαν και της κοινής τους καταγωγής από το εύανδρο Μέτσοβο, ισχυροί, οικογενειακοί δεσμοί, καθώς οι Βεννέτης και Φαρδής είναι γαμπροί του Στουρνάρη, έχοντας νυμφευθεί τις αδελφές του, Κάτσω και Ελένη, αντίστοιχα.

Για τον ίδιο τον Ανδρέα Φαρδή δεν είναι γνωστά έως σήμερα ιδιαίτερα βιογραφικά στοιχεία. Το 1849 το όνομά του αναφέρεται σε μία δοσοληψία με επίκεντρο τη Λαμία (Limona 1983: 763, νο. 3278), ενώ τον ξανασυναντούμε στην ίδια πόλη το 1855, οπότε και διορίζεται εγγυητής για τη διασφάλιση του περιεχομένου του θησαυροφυλακίου ενός άλλου τσιφλικά, έπειτα από τον ξαφνικό θάνατο του τελευταίου (Μακρής 2002β: 49-50). Δύο χρόνια αργότερα και έπειτα από τη διαμάχη που ξέσπασε με επίκεντρο τη διαθήκη του Μιχαήλ Τσοίτσα, προκύπτει ότι κατά το προαναφερθέν διάστημα ο Φαρδής διέμενε πιθανόν στην Αθήνα, ενώ και η σύζυγός του αναφέρεται ως κάτοικος Λαμίας, αλλά διαμένουσα στην Αθήνα⁹, οπότε δύναται να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το ζεύγος κινούνταν μεταξύ αυτών των δύο πόλεων τουλάχιστον. Στα 1860 φέρεται να εκδίδει το *Λεξικόν Ελληνοτουρκικόν* (Φαρδύς & Φωτιάδης 1860), από το οποίο ο Πλατάρης – Τζίμας συμπεραίνει ότι είχε υπηρετήσει ως μέλος του γραφείου μεταφραστών της Υψηλής Πύλης και πρώτος διερμηνέας της οθωμανικής αυτοκρατορικής πρεσβείας στο Βερολίνο (2004: 240). Στα 1868 και 1871 κατοικεί στη Λαμία, στην οικία του μεταξύ των τότε οδών Αχιλλέως και Καποδιστρίου στην ενορία του Αγίου Νικολάου, όπως αναφέρει η διαθήκη, τόσο η δική του όσο και της συζύγου του. Το ζεύγος ήταν κατά τα φαινόμενα άτεκνο, καθώς η Ελένη Φαρδή, η αδελφή δηλαδή του Στουρνάρη, καθιστά κληρονόμο το σύζυγό της και ο ίδιος ο Φαρδής την

8. Διασαφηνίζεται ότι πρόκειται για τον μετσοβίτη Νικόλαο Στουρνάρη, οραματιστή και πατέρα του Μετσόβιου Πολυτεχνείου, το οποίο οικοδομήθηκε από τις δωρεές του ιδίου, του θείου του, Μιχαήλ Τσοίτσα, και του Γεωργίου Αβέρωφ, και όχι για τον ασπροποταμίτη αρματολό Νικόλαο Στουρνάρα ή Στουρνάρη με καταγωγή από τα Στουρναράικα Τριγάλων, ο οποίος σκοτώθηκε το 1826, κατά την έξοδο του Μεσολογγίου. Τα στοιχειώδη βιογραφικά του εκ Μετσόβου Στουρνάρη που παρατίθενται ακολούθως προέρχονται από τη νεκρολογία του Κ. Δόσιου (1852. βλ. και Γούδας 1870: 290-348).

9. Εφημερίδα Αθηνά, Τετάρτη 3 Απριλίου 1857 (αριθ. 2544), Αθηνά, Δευτέρα 20 Μαΐου 1857 (αριθ. 2558, αμφότερα παρατίθενται στο Πλατάρης - Τζίμας 2004: 241).

ανιψιά του και κόρη του Στουρνάρη, Ειρήνη, η οποία κληρονομεί και το μερίδιό του από τη Μεγάλη Βρύση (Πλατάρης – Τζίμας 2004: 233-237, 238-241)¹⁰.

10. Ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη Μεγάλη Βρύση, όπου και το υπό εξέταση μνημείο, αποτέλεσε τμήμα του κτήματος και μάλιστα κατά την πρώτη φάση του, επί ιδιοκτησίας Φαρδή – Στουρνάρη, όπως επιβεβαιώνεται τόσο από την ίδρυση του ίδιου του μνημείου όσο και από τις διαθήκες, αφενός της Ελένης Φαρδή, η οποία ορίζει «εις τὰς ἐν τῷ χωρίῳ Μεγάλης Βρύσεως δύο ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου καὶ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς ἀνά δρ. 300, διὰ τὴν μνημονεύεται τὸ ὄνομά μου», και αφετέρου του ίδιου του Φαρδή «ὄμ. δρ. 500, εἰς τὰς δύο ἐκκλησίας τῆς Μεγάλης Βρύσεως» (Πλατάρης – Τζίμας 2004: 235, 238). Αμφότερα τα αποσπάσματα καταδεικνύουν ότι στην ίδια φάση πρέπει να αναχθεί και ο ναός του Αγίου Αθανασίου, ευρισκόμενος μερικῆς εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα της Αγίας Παρασκευῆς. Δεν είναι γνωστό πότε ανεγέρθηκαν οι δύο ναοί, ἀξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Φαρδῆς και η σύζυγός του αφήνουν σημαντικά ποσά στην «Ἁγία Παρασκευὴ Μητροπόλα», τον μητροπολιτικό δηλαδή ναό της πολιούχου του Μετσόβου, ἐνὸς ὁ ἴδιος ο Φαρδῆς φέρεται να είναι και κήτορας του ναοῦ του Αγίου Αθανασίου Γκρίζιου, πάντα στο Μέτσοβο (Πλατάρης – Τζίμας 2004: 235, 238). Πέραν τούτων δεν είναι σαφές εἰς ἀνά τα ἐν τῷ κτήματι ἀνεγέρθησαν ἄλλα κτίσματα στο κτήμα, καθὼς ο Φαρδῆς ἀναφέρεται στην ὑπαρξὴ μόνον υποζυγίων (αγελάδες, βόδια, ἵππους, πρόβατα), για τα οποία, σε μεταγενέστερες τουλάχιστον περιόδους, ὑπήρχαν υποστατικά στην περιοχή του Αγίου Αθανασίου που προαναφέρθηκε (Μπαλωμένος 2009: 108), ἐνὸς ἰδιαίτερο ρόλο στην περίοδο αὐτὴ διαδραμάτισε ἡ καλλιέργεια τῆς βδέλλας για ἰατρικὴ χρήση, ἡ ὁποία εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὸ ἐλῶδες περιβάλλον τῆς ἐκτασῆς (Νάτσιος 2004: 142-3, με ἀναφορὴς σε συμφωνητικὰ ἀνάμεσα στὸν Φαρδῆ και «βδελλάδες»). Σε μεταγενέστερη πιθανὸν φάση, ἐπί ιδιοκτησίας Μέρλιν ἢ Στεργιόπουλου (βλ. ἀκολούθως), ἀνάγονται ἄλλες υποδομῆς, ὅπως ο ὑδρομυλὸς και ἡ οἰκία, γνωστὴ παλαιότερα ὡς «Ἐπαυλὶς τῶν Πελαργῶν» και σήμερα ὡς «Villa Merlin».

Ἀρρηχτα συνυφασμένη με τὴν πορεία του κτήματος εἶναι και αὐτὴ τῆς κοινότητας τῆς Μεγάλης Βρύσης, καθὼς ἡ τελευταία νοεῖται ὡς τμήμα του πρώτου. Προεπαναστατικά, στις ἀρχὲς του 19ου αἰ. ὑπῆρχε στο χωρὸς οἰκισμὸς με δέκα περίπου σπίτια, ἐφόσον μπορεῖ κανεὶς να στηριχθεῖ στὸν Rouqueville (παράτιθεται στὸ Δημητρίου 2006: 43, νο. 325). Μετεπαναστατικά, σύμφωνα με «ὄνομαστικὸ κατάλογο τῶν ἐν τῇ δικαιοδοσίᾳ [τοῦ Δήμου Λαμιῶν] γεωργῶν» του ἔτους 1856, ο ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Μεγάλης Βρύσης ἔχει φτάσει τις 50 οικογένειες ἢ 158 κατοίκους, με τρεῖς ἀγάμους και 28 οικογένειες «Ἑλλήνων» (56% ἢ πληθυσμὸς 99 ἀτόμων που συνιστοῦν τὸ 63% του συνόλου) και ἕνα ἀγάμο και 22 οικογένειες ἀπὸ «πάροικους» (54% ἢ πληθυσμὸς 59 ἀτόμων που συνιστοῦν τὸ 37% του συνόλου, δεδομένα ἀπὸ Δημητρίου 2010). Τεκμαίρεται κατ' αὐτὸν τον τρόπο ὄχι μόνον ἀύξηση του γηγενούς πληθυσμοῦ, ἀλλὰ και εἰσροή ὁμογενῶν, οἱ ὁποῖοι και ἀποτελοῦσαν τὸ ἥμισυ σχεδὸν του πληθυσμοῦ, συνιστώντας ἕνα δεῦτερο πληθυσμακὸ στρώμα. Σαράντα χρόνια ἀργότερα, στα 1896, ἀπογράφεται στὴ Μεγάλη Βρύση πληθυσμὸς 199 κατοίκων (Μπαλωμένος 2009: 116), ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀυξητικὴ τάση. Τρίτο πληθυσμακὸ στρώμα στὴν ἴδια πάντοτε κοινότητα δημιουργεῖται τὸ διάστημα 1918 – 1922 με τὴν ἐγκατάσταση τριάντα περίπου οικογενειῶν προσφύγων (Μπαλωμένος 2009), ἐνὸς τέταρτο μετὰ τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με τὴν ἔλευση και ἐγκατάσταση στο χωρὸς νομάδων κτηνοτρόφων – Σαρακατσάνων (Μπαλωμένος 2009: 117). Ο ἀρχικὸς πυρήνας τῆς κοινότητας βρῖσκεται στὸ σημερινὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς, ὅπου ὑπῆρχε ναὸς ἀφαιρεμένος στὴν Ἁγία Τριάδα, ἐνὸς οἱ πρόσφυγες που ἐγκαταστάθηκαν μετὰ τῶν ἐτῶν 1918 – 1922, ἔλαβαν οἰκόπεδα στο δυτικὸ τμήμα, ἐκατέρωθεν τῆς σημερινῆς οδοῦ Γ. Σεφέρη (Μπαλωμένος 2009: 112).

Η Ειρήνη είχε ήδη κληρονομήσει το μερίδιο του πατέρα της, καθώς ο έτερος συνιδιοκτήτης δεν πρόφτασε να αναπτύξει μία περισσότερο άμεση σχέση με τη Μεγάλη Βρύση, όπως κατά τα φαινόμενα επιθυμούσε. Γεννημένος στο Μέτσοβο και έπειτα από μία σύντομη παραμονή στις επιχειρήσεις των θείων του στο Λιβόρνο και τις σπουδές του στο Παρίσι, ο Νικόλαος Στουρνάρης θα εγκατασταθεί στην Αλεξάνδρεια, όπου εργάζεται και εν συνεχεία καθίσταται συνέταιρος στον εμπορικό οίκο του θείου του, Μιχαήλ Τσοίτσα, και θα επισκεφτεί την Ελλάδα το 1829, το 1837, οπότε και το συμβόλαιο που προαναφέρθηκε, το 1846 και το Σεπτέμβριο του 1852, αφού έχει οριστικά αποσυρθεί από την Αλεξάνδρεια και διέλθει από το Λιβόρνο, όπου στις 30 Αυγούστου συντάσσει τη διαθήκη του, για να πεθάνει και να ταφεί στη Χαλκίδα, στις 10 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Στη διαθήκη του αποκαλύπτει τα σχέδια του για τη Μεγάλη Βρύση, την οποία επιθυμούσε να καταστήσει *ferme modéle* «διά νά ζωογονηθῆ ἢ γεωργία εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη» (Πλατάρης – Τζίμας 2004: 176), ενώ, απευθυνόμενος προς την κόρη του, ο Στουρνάρης ορίζει:

«Εἰς τὴν θυγατέρα μου Εἰρήνην ἀφίνω [...] τὰ ἐν Λαμία κτήματα, τὰ ὅποια ὅμως ἐπιθυμῶ νὰ νέμονται ἐπὶ ζωῆς των ἢ ἀδελφῆ μου Ἑλένη καὶ ὁ γαμβρὸς μου Ἄνδρέας Φαρδῆς (εἰς τὸν θάνατον τῆς ἀδερφῆς μου Ἑλένης ἂν ἐπιζῆσει ὁ γαμβρὸς μου Ἄνδρέας Φαρδῆς) νὰ μοιράσῃ ἐξ ἡμισείας τὰ εἰσοδήματα τῶν ὑποστατικῶν μου, ἂν αὕτη δὲν ὑπανδρευθῆ καὶ ἀποφασίσῃ νὰ ζῆσει εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὸ ἐναντίον νὰ τὰ μοιράσῃ μὲ τὴν θυγατέρα μου, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀφίνω ῥητὴν παραγγελίαν νὰ ὑπανδρευθῆ ἄνδρα Ἑλληνα, εἰς τὸ ἐναντίον δὲν ἐννοῶ νὰ τῆ ἀφίσω τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν κατάραν μου». (Πλατάρης – Τζίμας 2004: 174).

Η Ειρήνη αψηφά την κατάρα του πατέρα της και νυμφεύεται τον Charles Prior Merlin, εξ' ου και Καρόλου Μέρλιν¹¹. Το 1871, ο Charles Prior Merlin λαμβάνει ως προίκα και το μερίδιό της από τη Μεγάλη Βρύση, ενώ μετά από το θάνατο της, το 1885, ολόκληρο το κτήμα περιήλθε στα τέκνα της και έπειτα από μεταξύ τους αγοραπωλησίες στην αποκλειστική κατοχή του υιού της, Sidney Merlin, ο οποίος και το πούλησε στον Χρήστο Στεργιόπουλο (Δαβανέλλος 2003: 139)¹².

11. Ο Charles Prior Merlin (1850 – 1898) είναι γόνος του ελληνικού κλάδου της ομώνυμης οικογένειας, ο οποίος με τη σειρά του έχει προέλθει από τον κλάδο της Boulogne – sur Mer, έναν εκ των τεσσάρων κεντρικών της οικογένειας (Παυλώφ – Βαλμά 2001: 510). Σπούδασε ζωγραφική στο Μόναχο κοντά στον Γύζη και έλαβε μέρος σε εκθέσεις για να ασχοληθεί τελικά με τη φωτογραφία και να καθιερωθεί ως ο φωτογράφος της Βασιλικής Αυλής του Γεωργίου Α' (Δαβανέλλος 2003: 136-7. Παυλώφ – Βαλμά 2001: 514-5).

12. Ο Sidney Merlin (1875 – 1952) πούλησε το κτήμα στον Χρήστο Στεργιόπουλο - Κόγκα (1870 – 1941) το 1918, για να ακολουθήσει ο διαδοχικός κατακερματισμός της έκτασης, έπειτα από απαλλοτριώσεις 18.000 στρεμμάτων το 1929 και με την εγκατάσταση προσφύγων στη Μεγάλη Βρύση, καθώς και 7.000 στρεμμάτων με το νόμο Πλαστήρα το 1952, οπότε και στη Μεγάλη Βρύση εγκαθίστανται νομάδες κτηνοτρόφοι και ιδρύεται

Η αδρή αποκατάσταση του ιστορικού πλαισίου του μνημείου που επιχειρήθηκε προηγουμένως, διαφωτίζει τόσο την παρουσία της ίδιας της στήλης στο χώρο όσο και τα πρόσωπα που αναφέρονται στην επιγραφή της, η οποία και αποτέλεσε έναυσμα για την αναδρομή. Βάσει των προαναφερθέντων, το υπό εξέταση μνημείο και η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής αποτελούν τμήματα του τσιφλικιού της Μεγάλης Βρύσης, το οποίο και εξαιτίας του ιδιόμορφου ιδιοκτησιακού καθεστώτος που επικράτησε αμέσως μετά την επανάσταση στις περιοχές βόρεια του Σπερχειού, αγοράστηκε από τους Ανδρέα Φαρδή και Νικόλαο Στουρνάρη. Επομένως, ο Ανδρέας Φαρδής, το πρόσωπο προς τιμήν του οποίου ανεγέρθηκε το μνημείο, υπήρξε συνιδιοκτήτης της Μεγάλης Βρύσης στις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, ενώ η Ειρήνη Καρόλου Merlin υπήρξε κόρη του έτερου συνιδιοκτήτη, πρόσκαιρη ιδιοκτήτρια του μεριδίου του πατέρα της, σύζυγος του επόμενου συνιδιοκτήτη και κληρονόμος της μερίδας του ίδιου του Φαρδή ως ανιψιά του. Σε αυτό το πλαίσιο, η διάσταση που διαπιστώθηκε προηγουμένως ανάμεσα στις αστικές καταβολές και το αγροτικό περιβάλλον του μνημείου καθίσταται πλασματική, καθώς τα πρόσωπα που σχετίζονται με το υπό συζήτηση μνημείο συγκαταλέγονται στα μέλη της ανατέλλουσας αστικής τάξης του ελληνικού Βασιλείου, η οποία όσο και αν καταγίνεται με αγροτικού χαρακτήρα συνδιαλλαγές, δεν χάνει τίποτα από την αστική της φύση – «αστογαιοκτήμονες» έχουν χαρακτηριστεί από τον Βεργόπουλο (1975: 128). Η σύνδεση του ελληνικού νεοκλασικισμού με την αστική τάξη του Βασιλείου έχει ήδη αναγνωρισθεί στο παρελθόν (Μαρκάτου 1998: 10) και το μνημείο από την Αγία

προφανώς η κοινότητα της Αγίας Παρασκευής από πρώην κατοίκους της κοινότητας Λιμογαρδίου, ενώ μεταγενέστερα πραγματοποιήθηκαν τόσο απαλλοτριώσεις για δημόσια έργα όσο και επιμέρους πωλήσεις (Καραγεωργίου 1959: 54. Δαβανέλος 2003: 106, 140-142. Μπαλωμένος 2009). Ο Sidney Merlin νυμφεύτηκε το 1902 την Ζαΐρα Θεοτόκη, θυγατέρα του κατά διαστήματα διατελέσαντος πρωθυπουργού μεταξύ των ετών 1899 - 1909, Γεωργίου Θεοτόκη, με την οποία και χώρισαν το 1916 - για να ακολουθήσει το 1918 ο γάμος της με τον Ιωάννη Ράλλη, τον δωσίλογο, κατοχικό πρωθυπουργό και οργανωτή των Ταγμάτων Ασφαλείας, με τον οποίο απέκτησε τον μετέπειτα πρωθυπουργό, Γεώργιο Ράλλη. Έπειτα από την πώληση της Μεγάλης Βρύσης, ο Sidney Merlin θα εγκατασταθεί σε κτήμα με έκταση περί τα 750 στρέμματα στην Κάτω Κορακιάνα της Κέρκυρας, όπου, ως γεωπόνος, θα εισαγάγει την καλλιέργεια της ποικιλίας ομφαλοφόρων πορτοκαλιών Washington Novel, τα οποία έκτοτε στην Ελλάδα φέρουν το όνομά του – Merlin - και άλλα, παραδοσιακά πλέον κερκυραϊκά, προϊόντα, όπως η κιτρέα η ιαπωνική - *citrus japonica*, γνωστότερη ως κουμ κουάτ (Δαβανέλος 2003: 142).

Μεταξύ των υπολοίπων τέκνων της Ειρήνης Στουρνάρη και η Arietta-Iasbelle Merlin (1878 - 1931), σύζυγος του ποιητή, πολιτικού και αγωνιστή Κωνσταντίνου Μάνου (1869 - 1913), ο οποίος έλαβε μέρος στην Κρητική Επανάσταση, το Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς πολέμους, όπου ως αρχηγός στρατιωτικού σώματος Κρητών εθελοντών, πρωτοστάτησε στην απελευθέρωση της Πρέβεζας τον Οκτώβριο του 1912 και έγινε γνωστός στον τύπο της εποχής ως «εκπορθητής της Πρέβεζας», για να σκοτωθεί έξι μήνες αργότερα, κατά τη διάρκεια ανιχνευτικής πτήσης στο Λαγκαδά Θεσσαλονίκης.

Παρασκευή απλά επιβεβαιώνει τους άρρηκτους δεσμούς ανάμεσα στο συγκεκριμένο κίνημα και την υπό συζήτηση κοινωνική ομάδα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το μνημείο από την Αγία Παρασκευή δεν αποτελεί την πρώτη περίπτωση αναγνώρισης της σχέσης αυτής, αλλά μία μόνον πτυχή από ένα ευρύτερο φαινόμενο, το οποίο θίγεται ακολούθως.

Ο Νεοκλασικισμός και το ελληνικό Βασίλειο του 19^{ου} αι.

Η θεώρηση του υπό εξέταση μνημείου, η αναγνώριση των τεχνοτροπικών του χαρακτηριστικών και των προσώπων που σχετίζονται άμεσα με αυτό αποτελούν το έναυσμα για περαιτέρω συζήτηση, όπως άλλωστε αναφέρθηκε στην εισαγωγή. Έχοντας καλύψει τις συγκεκριμένες παραμέτρους, μπορεί πλέον να επιχειρηθεί μία ανάλυση σχετικά με την κοινωνία του Βασιλείου και τη φύση του ελληνικού νεοκλασικισμού, προκειμένου να γίνει κατανοητή η ιδιομορφία του υπό συζήτηση μνημείου.

Η ανάλυση ωστόσο σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων είναι στατική, ιδιαίτερα σε ένα περιβάλλον, το οποίο ουσιαστικά διαμορφώνεται κατά την υπό συζήτηση περίοδο και χαρακτηρίζεται, κατά συνέπεια, από ιδιαίτερη δυναμικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο και εφορμώμενοι πάντοτε από το πεδίο των τεχνών και των χρήσεών τους, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική η διαπίστωση του Μυκονιάτη, ο οποίος υποστηρίζει ότι «οι Έλληνες που επέστρεψαν στην ελεύθερη Ελλάδα από το εξωτερικό ήταν εκείνοι που πρώτοι ενδιαφέρθηκαν για έργα γλυπτικής. Διέθεταν χρήματα, αλλά κυρίως ευρωπαϊκή νοοτροπία. Με τη γλυπτική τόνιζαν την παρουσία τους στη ζωή του τόπου στο πλαίσιο του ανταγωνισμού ανάμεσα σε αυτόχθονες και ετερόχθονες» (Μυκονιάτης 1996: 15). Η παρατήρηση αυτή μεταφέρει τη συζήτηση στο πεδίο της διαμάχης ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες του Βασιλείου, η οποία ξεκινά ήδη κατά την επανάσταση, κορυφώνεται με την Εθνοσυνέλευση του 1844 και συνεχίζεται ως μία ιδιόμορφη σχέση μεταξύ «ελλήνων» και «ελλαδιτών» (Σκοπετέα 1988: 50, 63). Οι μετέπειτα ετερόχθονες ήταν αυτοί που είχαν αρχικά συλλάβει την ιδέα και εν συνεχεία συνέβαλαν στη δημιουργία του ελληνικού κράτους, το οποίο και εν τέλει επέλεξαν ως τόπο διαμονής και οικονομικής δραστηριότητας, διαδραματίζοντας το ρόλο μιας οικονομικής ολιγαρχίας και μένοντας παράλληλα εκτός πολιτικής επικαιρότητας (Σκοπετέα 1988: 76). Πέραν τούτων, οι ετερόχθονες πρωταγωνίστησαν στη «δυτικοποίηση» της νεοελληνικής κοινωνίας, των τεχνών μη εξαιρουμένων¹³, και σε αντιδιαστολή με άλλες ενεργές κοινωνικά ομάδες

13. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από το πεδίο των τεχνών αποτελεί το σχετικό δοκίμιο του Κουμανούδη (1845), *Ποῦ σπεύδει ἡ Τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, όπου προτρέπει τους νεοέλληνες να στραφούν στα ευρωπαϊκά πρότυπα, τα οποία ουσιαστικά αναπαράγουν τα αρχαιοελληνικά (βλ. και Μυκονιάτης 1996: 14), ενώ σαράντα περίπου χρόνια αργότερα αρκετά κριτικός προς τη συγκεκριμένη τάση εμφανίζεται ο Δημήτριος Βικέλας (1893: 390).

(Μουζέλης 1977: xv). Οι παράμετροι που οδήγησαν στη στάση αυτή ποικίλουν, χωρίς να αποκλείονται προσεγγίσεις, πέραν αυτών που αναφέρονται ακολούθως. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση, ήταν οι περιορισμοί που έθετε η μεσαιωνική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τα προστατευτικά μέτρα των υπολοίπων κρατών που οδήγησαν τους εμπόρους του 18ου αιώνα να αναπτύξουν εθνική συνείδηση (Σβορώνος 2004: 98-99). Σύμφωνα με μία άλλη προσέγγιση, ιδιαίτερο ρόλο διαδραμάτισε η αναδυόμενη ιδεολογία περί ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία απαιτούσε, προκειμένου να συγκαταλέγεται κανείς στους Ευρωπαίους, να είναι παράλληλα μέλος ενός σύγχρονου έθνους – κράτους, καθώς η διαφορετικότητα κάθε ευρωπαϊκού πολιτισμού αποτελούσε εγγύηση για το συλλογικό ευρωπαϊκό χαρακτήρα (Herzfeld 1987: 93).

Η διαφορετικότητα του ελληνικού πολιτισμού δε θα μπορούσε να είναι άλλη από τη σχέση του με την ελληνική αρχαιότητα. Κατά γενική παραδοχή, η σχέση αυτή ξεκίνησε τον 18ο αιώνα με την ανακάλυψη της αρχαίας Ελλάδας από τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό και τον επακόλουθο ρομαντισμό (Κουτσογιάννης 2012. Αδάμ – Βελένη 2012). Πράγματι, η αρχαία Ελλάδα, με την οποία είχε εκλείψει κάθε συνειδητός δεσμός κατά τον ελληνικό μεσαίωνα (Κακριδής 1978: 14), συσχετίστηκε με τους σύγχρονους Έλληνες κατά τη διάρκεια του ελληνικού διαφωτισμού, για να εγκολπωθεί αργότερα στο εθνικό αφήγημα (Κυρτάτας 2002)¹⁴. Τελικά, η αρχαία Ελλάδα κατέστη οργανωμένα παρούσα στο Βασίλειο μέσα από το βαναρικό κλίμα, τόσο επειδή τα αρχαία μνημεία ήταν τα μόνα έτοιμα εθνικά σύμβολα όσο και εξαιτίας της απόλυτης ταύτισής της με τις κλασικιστικές προτιμήσεις των βαναρών (Σκοπετέα 1988: 171, 177, 197). Ο κοινός αυτός στόχος είχε βέβαια διαφορετικές αφετηρίες, καθώς «οι Έλληνες, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους προστάτες τους, δεν επιζητούσαν την επιστροφή στο κλασικό παρελθόν, αλλά την ένταξή τους στο ευρωπαϊκό παρόν» (Herzfeld 1987: 50).

Η έκφραση αυτής της ιδιαίτερης σχέσης που παράλληλα διασφάλιζε μία ιδιαίτερη θέση τόσο στο ίδιο το Βασίλειο όσο και στους υπηκόους του, βρήκε μία από τις κορυφαίες εκφάνσεις της στο νεοκλασικισμό. Ανεξάρτητα του αν το κίνημα έφτασε εδώ με τον Όθωνα (Κορρές 1977: 59) ή τους ετερόχθονες και μετέπειτα μέλη της αστικής τάξης (Μυλωνάς 2000: 26-7), σημασία έχει η άμεση σύνδεση των τελευταίων με το νεοκλασικισμό. Γεγονός είναι ότι η έλευση του υπό συζήτηση κινήματος στο Βασίλειο είναι σύγχρονη με την προσέλευση της συγκεκριμένης ομάδας και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί αποτέλεσμα της συντήρησης της ελληνιστικής παράδοσης για ένα λαό που γνώρισε ανάλογους νεοκλασι-

14. Για τις υπόλοιπες εγκολπώσεις του εθνικού αφηγήματος - Βυζάντιο και νεώτεροι χρόνοι, βλ. Λιάκος 1994.

κισμούς στους αιώνες που υπήρχε το βυζάντιο, όπως υποστήριξε ο Τσαρούχης (1981), καθώς η νεοκλασικιστική τεχνοτροπία επιβλήθηκε σε εκφάνσεις της βυζαντινής τέχνης που ήταν ενεργές προεπαναστατικά στον μετέπειτα ελλαδικό χώρο (Μπαρούτας 1990: 9).

Με αυτό τον τρόπο, ο ελληνικός νεοκλασικισμός, όπως και άλλοι νεοκλασικοί κώδικες με προεξέχουσα την καθαρεύουσα, δεν αντιπροσωπεύουν μία παθητική αποδοχή των ευρωπαϊκών νεοκλασικισμών, αλλά μία απόπειρα προκειμένου να αναληφθεί εσωτερικός και εξωτερικός έλεγχος, λειτουργεί δηλαδή ως μέσο κυριαρχίας (Herzfeld 1987: 53, 118). Στον εξωτερικό έλεγχο έγιναν υπαινιγμοί προηγουμένως και μπορεί να συνοψιστεί στη διασφάλιση της ευρωπαϊκής προοπτικής του Βασιλείου και των υπηκόων του, ενώ ο εσωτερικός έλεγχος σχετίζεται με το ανταγωνιστικό πλαίσιο ανάμεσα στις ελίτ του Βασιλείου, όπως επίσης προαναφέρθηκε.

Η παράμετρος αυτή ισχύει στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, αλλά και στο αντίστοιχο της γλυπτικής και δη στις περιπτώσεις οργανωμένων νεκροταφείων. Ήδη από το 1884 ο Δημήτριος Βικέλας διαπιστώνει την τάση για επίδειξη στο Α΄ Νεκροταφείο των Αθηνών (1893: 390), ενώ έναν αιώνα αργότερα η Μαρκάτου επεκτείνει το συλλογισμό του, υποστηρίζοντας ότι ένα έργο τέχνης, εκτός από το συμβολισμό του θανάτου, μπορεί να «τεκμηριώνει την οικονομική ευμάρεια του παραγγελιοδότη και ότι αυτή συνήθως συνεπάγεται: πολιτική δύναμη και κοινωνική επιβολή» (Μαρκάτου 2003: 4). Το σχήμα αυτό είχε αναπτύξει και εφαρμόσει η ίδια ερευνήτρια στην περίπτωση του νεοκλασικού νεκροταφείου του Δράπανου στο Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς (Μαρκάτου 1994) και δεν αποκλείεται να ισχύει και για άλλα νεκροταφεία, όπως των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο (Σάλτα 1998) ή του Πύργου Ηλείας (Δανούσης 2011).

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα προαναφερθέντα και επιστρέφοντας παράλληλα στην υπό εξέταση επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή γίνονται πλέον κατανοητές ορισμένες ιδιαιτερότητες της υπό συζήτηση υπόθεσης εργασίας. Ειδικότερα, η ιδιομορφία του μνημείου του Φαρδή έγκειται ακριβώς στην ίδρυσή του όχι σε ένα αστικό νεκροταφείο, αλλά στον προαύλιο χώρο ενός εκ των ναών του τσιφλικιού, όπου πιθανόν ελάμβαναν χώρα και οι ταφές των κατοίκων του κτήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, η ίδρυση του μνημείου του Φαρδή, πέραν της διαιώνισης της φήμης του ίδιου, αποτέλεσε διαπιστευτήριο για την οικονομική ευρωστία της οικογένειάς της Ειρήνης Στουρνάρη–Merlin, ενώ ο χώρος ίδρυσης του μνημείου υποδεικνύει ότι αποδέκτης της σχετικής δύναμης ήταν ο ντόπιος πληθυσμός. Το στοιχείο αυτό συνιστά και την ιδιαιτερότητα του μνημείου από την Αγία Παρασκευή, καθώς υποδηλώνει ότι πέραν του ανταγωνισμού σε οριζόντιο επίπεδο για πρόσβαση στους επιθυμητούς πόρους, ο νεοκλασικισμός χρησιμοποιήθηκε και στον κατακόρυφο

άξονα, για την επιβολή σε κατώτερες κοινωνικές ομάδες.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη ξεκίνησε με την παρουσίαση της επιτύμβιας στήλης του μετσοβίτη Ανδρέα Φαρδή από το νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής στη Μεγάλη Βρύση Λαμίας. Η επιγραφή και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της στήλης αρχικά μετέφεραν τη συζήτηση στο αθηναϊκό μαρμαρογλυφείο των αδελφών Μαλακατέ, σε περιβάλλον δηλαδή διαφορετικό από αυτό του μνημείου. Η φαινομενική αυτή αντίφαση ερμηνεύθηκε με βάση την κοινωνική θέση του Φαρδή, ο οποίος και εξαιτίας της ιδιόμορφης κατάστασης που επικράτησε μετεπαναστατικά στη Φθιώτιδα, έγινε συνιδιοκτήτης της Μεγάλης Βρύσης. Η ίδια η στήλη του Φαρδή ιδρύθηκε από την ανιψιά και κληρονόμο του, την κόρη του έτερου συνιδιοκτήτη και Εθνικού Ευεργέτη, Νικολάου Στουρνάρη, Ειρήνη. Οι διαπιστώσεις αυτές έφεραν στην επιφάνεια τους δεσμούς ανάμεσα στο νεοκλασικισμό και τους ετερόχθονες του ελληνικού Βασιλείου. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίχθηκε ότι το κίνημα του νεοκλασικισμού διαδραμάτισε καίριο ρόλο στον ανταγωνισμό που αναπτύχθηκε το 19^ο αιώνα ανάμεσα στους ετερόχθονες και τους αυτόχθονες του ελληνικού Βασιλείου και ότι το μνημείο του Φαρδή δύναται να θεωρηθεί όχι μόνον σαν ένα μέσο για τη διαιώνιση του κλέους του ιδίου, αλλά και ως τρόπος για την προβολή της οικονομικής ευμάρειας και της κοινωνικής δύναμης των διαδόχων του.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αδάμ – Βελένη, Π. 2012: Αντι – Διαφωτισμός. Στο: Αδάμ – Βελένη κ.α. 2012: 45 – 51.
- Αδάμ – Βελένη, Π., Ευ. Στεφανή & Κ. Μαυρομιχάλη (επιμ) 2012: *Από τον Πλάτωνα στο Βολταίρο και τον Κοραή: Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και Διαφωτισμός*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Βεργόπουλος, Κ. 1975: *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βικέλας, Δ. 1893: Τὸ Νεκροταφείον τῶν Ἀθηνῶν. *Διαλέξεις και Αναμνήσεις*: 380-392. Αθήνα: Εστία.
- Γούδας, Αν. Ν. 1870: *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρέψαντων ἀντρῶν*, Τόμος Γ', *Πλούτος ἢ Εμπόριον*. Εν Αθήναις.
- Δαβανέλλος, Ν. Τ. 2003: *Λαμία: τα πρόσωπα, 1760-1930*. Λαμία: Τ. Ν. Δαβανέλλος Εκδόσεις.
- Δανούσης, Κ. 2011: Έργα τέχνης στο νεκροταφείο του Πύργου Ηλείας. *Τηριακά Σύμμεικτα* 13 (2011): 3 – 25.

- Δεσποτόπουλος, Αλ. 1975α: Οι ενέργειες του Καποδίστρια και οι εξελίξεις του ελληνικού ζητήματος έως το Μάρτιο. Στο: Χριστόπουλος και Μπαστιάς 1975: 519.
- Δεσποτόπουλος, Αλ. 1975β: Το ζήτημα των συνόρων και το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 14/26 Σεπτεμβρίου 1831. Στο: Χριστόπουλος και Μπαστιάς 1975: 562.
- Δεσποτόπουλος, Αλ. 1975γ: Τελική ρύθμιση του Ελληνικού Ζητήματος. Στο: Χριστόπουλος και Μπαστιάς 1975: 575-577.
- Δημητρίου, Γ. 2006: Πόλεις, κωμοπόλεις, χωριά και οικισμοί στη Φθιώτιδα. *Φθιωτικά Χρονικά* 37 (2006): 5 – 65.
- Δημητρίου, Γ. 2010: Γεωργοί του Δήμου Λαμιέων. *Φθιωτικά Χρονικά* 31: 223 – 230.
- Δόσιος, Κ. Ν. 1852: Ο Νικόλαος Στουρνάρης. Εφημερίδα *Αθηνά*, Δευτέρα 10 Νοεμβρίου 1852 (αριθ. 1925).
- Herzfeld, M. 1987: *Anthropology through the looking glass: Critical ethnography in the margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Janson, H. W. 1985: *Nineteenth century sculpture*. London: Thames and Hudson.
- Κακριδής, Ι. Θ. 1989: *Οι αρχαίοι Έλληνες στη Νεοελληνική παράδοση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Καραγεωργίου, Χρ. Ν. 1959: *Η ιστορία των τσιφλικιών της Φθιώτιδος και οι αγώνες των αγροτών*. Λαμία.
- Κουμανούδης, Σ. 1845: *Ποῦ Σπεύδει ἡ Τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*. Βελιγράδι.
- Κουτσογιάννης, Θ. 2012: Η εικόνα των ελληνικών αρχαιοτήτων στους Γάλλους αρχαιοδίφες του Διαφωτισμού. Στο: Αδάμ – Βελένη κ.α. 2012: 29 – 34.
- Κορρές, Γ. Σ. 1977: *Αναδρομαί εις τον Νεοκλασικισμόν (Εταιρεία των Φίλων του Λαού Μορφωτικά Εκδόσεις 8)*. Αθήνα: Εταιρεία των Φίλων του Λαού.
- Κυρτάτας, Δ. 2002: Η κατάκτηση της εθνικής ιστορίας από το νέο ελληνισμό κατά το 18ο και το 19ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση της Δύσης. Στο: *Οι χρήσεις της αρχαιότητας από το νέο ελληνισμό, Επιστημονικό Συμπόσιο*: 251 - 266. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Λέλης, Γ. Κ. 1992: Έτσι εμφανίστηκαν στη Φθιώτιδα οι πρώτοι Έλληνες τσιφλικάδες. *Φθιωτικά Χρονικά* 13: 111-118.
- Λιάκος, Αντ. 1994: «Πρὸς ἐπισκευὴν ὀλομελείας καὶ ἐνότητος». Η δόμηση του εθνικού χρόνου. Στο: *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*: 171 – 199. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Limona, D. 1983: *Documente economice din arhiva casei comerciale Ioan St. Stamu, 1714-1876*. Volumul I. București: Directia Generală a Arhivelor

- Statului Din Republica Socialistă România.
- Λυδάκης, Σ. 1981: *Οι Έλληνες γλύπτες 5: Η νεοελληνική γλυπτική: ιστορία - τυπολογία - λεξικό γλυπτών*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Λυδάκης, Σ. 2003: Από το «Πενθούν Πνεύμα» στην «Κοιμωμένη». Στο Μαρκέτου 2003: 10-13.
- Μακρής, Ιωάν. Ευάγ. 2002α: Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των χωριών της επαρχίας Ζητουνίου κατά τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια (1833-1840) σύμφωνα με το πρακτικό της μικτής Ελληνοτουρκικής Δικαστικής Επιτροπής. Στο: Ιωάν. Ευάγ. Μακρής (επιμέλεια), *Φθιωτική Ιστορία: Πρακτικά Ιου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας*: 141-153. Λαμία: Πνευματικό Κέντρο Σταυρού.
- Μακρής, Ιωάν. Ευάγ. 2002β: Το περιεχόμενο του χρηματοκιβωτίου ενός τυφλικά στα μέσα του 19ου αιώνα. *Φθιωτικά Χρονικά* 23 (2002): 49-55.
- Μαρκάτου, Θ., Φ. 1994: Το νεκροταφείο του Δραπάνου στο Αργοστόλι, τόπος τέχνης και ιστορίας. *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 6: 511-549.
- Μαρκάτου, Δ. 1998: Υπαίθρια Γλυπτά, 1843-1940: Μνημεία, Ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά. Στο: Κ. Λιοντής (επιμέλεια), *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Γλυπτά της Αθήνας*, Κυριακή 25 Οκτωβρίου 1998: 10-15.
- Μαρκάτου, Δ. Φ. 2003: Πάνθεον της νέας Ελλάδας. Στο: Μαρκέτου 2003: 3-6.
- Μαρκάτου, Θ. 2004: Αρχειακή τεκμηρίωση των απαρχών της νεοελληνικής γλυπτικής. Η περίπτωση του Ιακώβου Μαλακατέ (περίληψη). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Α' Ημερίδα: *Το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης* (Περιλήψεις): 9. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μαρκέτου, Σ. (επιμέλεια) 2003: *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες: Α' Κοιμητήριο Αθηνών, Μια υπαίθρια γλυπτοθήκη*, Κυριακή 20 Απριλίου 2003.
- Μουζέλης, Ν. 1977: Εισαγωγή. Στο: Δ. Καραβίδας, 1931: *Αγροτικά: Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και ταις γειτονικαίς Σλαβικαίς χώραις* (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931): ix-xxvii. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μπαλωμένος, Κ. Αθ. 2009: Οικισμός αγροτών προσφύγων Μεγάλης Βρύσης Λαμίας. *Φθιωτικά Χρονικά* 30: 105 – 117.
- Μπαρούτας, Κ. 1990: *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Σμίλη.

- Μποσνάκης, Δ. 2009: *Lumen in Tenebris – Φως Μέσα στο Σκοτάδι*. Μία προσέγγιση του Έρωτα από την επικράτεια του Θανάτου. Στο: Σταμπολίδης και Τασούλας 2009: 35 - 49.
- Μυκονιάτης, Ηλ. 1989: Η κρίση του κλασικισμού στη νεοελληνική γλυπτική. *Ελληνικά* 39: 381-399.
- Μυκονιάτης, Ηλ. 1990: Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19ου αιώνα. *Αρχαιολογία* 36: 42-53.
- Μυκονιάτης, Ηλ. 1996: *Ελληνική τέχνη: νεοελληνική γλυπτική*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Μυλωνάς, Π. Μ. 2000: Αρχιτεκτονικός Κλασικισμός στην Νεώτερη Ελλάδα: Η Ιστορική και Αισθητική σημασία του. Στο: Αλ. Καραγεωργίου, Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη και Μ. Σάκκα-Θηβαίου (επιμέλεια έκδοσης), *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μυλωνά: Σχέδια Αποτυπώσεων 1941-1955*: 23-33. Αθήνα: Κέντρο Τεκμηρίωσης Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής Μουσείου Μπενάκη.
- Νάτσιος, Δ. 2004: Παραδοσιακές καλλιέργειες και δραστηριότητες στην περιοχή Σπερχειού – Μαλιακού από το 1570 μ.Χ. έως σήμερα. Στο: *Natura Σπερχειού – Μαλιακού. Πρακτικά Διημερίδας 16 – 17 Απριλίου 2004*. Διαθέσιμο στο: http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/F_synerg/Solon/Pr_Dihmeridas_Sperx_Maliakos/Pr_Dihmeridas_Sperx_Maliakos.htm (τελευταία πρόσβαση 13.11.2012).
- Παυλώφ-Βαλμά, Ευδ. 2001: Στοιχεία ιστορικά και γενεαλογικά της οικογένειας Μέρλιν. *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Εραλδικής και Γενεαλογικής Επιστήμης, 29.10-01.11.1998 (Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος 11)*: 509 – 517. Αθήνα.
- Πλατάρη - Τζίμα, Γ. 2004: *Κώδικας Διαθηκών: Μείζονες και ελάσσονες ενεργέτες Μετσόβου Α'*. Αθήνα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων & Δήμος Μετσόβου.
- Πλατής, Γ. Α. 1973: *Λαμία: Ιστορική και κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Δήμος Λαμίων.
- Σάλτα, Μ. 1998: Άγνωστα έργα του Γιαννούλη Χαλεπά και άλλων Τήνιων καλλιτεχνών: το νεοκλασικό νεκροταφείο των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 66: 63-70.
- Σβορώνος, Ν. Γ. 2004: *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Σκοπετέα, Ελ. 1988: *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. Και Γ. Τασούλας 2009: *Έρωτες. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην ύστερη αρχαιότητα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Τζαναβάρη, Κ. 2009: λήμμα 121, Ενεπίγραφο ταφικό ανάγλυφο. Στο: Στα-

- μπολίδης και Τασούλας 2009: 153.
- Τσαρούχης, Γ. 1981: Κείμενο Γ. Τσαρούχη για τη δεύτερη έκδοση. Στο: Σ. Β. Σκοπελίτης, *Νεοκλασικά Σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά*, Αθήνα: Γνώση.
- Τσουκαλάς, Κ. 1977: *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φαρδής, Α. και Κ. Φωτιάδης 1860: *Λεξικόν ελληνοτουρκικόν*. Κωνσταντινούπολη: Ανατολή.
- Φλωράκης, Αλ. Ε. 2008: *Η τηνιακή μαρμαροτεχνία. Ιστορία και τεχνική*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Χρήστου, Χ. και Μ. Κουμβακάλη-Αναστασιάδη 1982: *Νεοελληνική Γλυπτική: 1800-1940*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Χριστόπουλος, Γ. και Ιωαν. Μπαστιάς (επιμέλεια έκδοσης) 1975: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ΄: *Η Ελληνική Επανάσταση και η Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Δημήτρης Ν. Σακκάς, Αρχαιολόγος (Μ.Α.)

Γεννήθηκε στη Λαμία το 1978 και αποφοίτησε από το 1ο Γενικό Λύκειο της πόλης το 1996. Ακολούθησε πτυχιακές σπουδές στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1997-2001) και μεταπτυχιακές σπουδές (Master in Arts) στην Προϊστορική Αρχαιολογία στο τμήμα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Sheffield (2002-2003). Ως φοιτητής συμμετείχε σε έρευνες πεδίου στο νομό Φθιώτιδας με τη ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Ε.Π.Κ.Α.), στο σπήλαιο Περιστέρι στην Ήπειρο με το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στη Δωδώνη, την Ιθάκη και τη Σαλαμίνα με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στην Καλλιθέα Πατρών και την αρχαία Μεσσήνη με την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Εργάστηκε ως ωρομίσθιος αρχαιολόγος στη Β΄ Ε.Π.Κ.Α. Αττικής (2001-2002), την Η΄ Ε.Π.Κ.Α. Κέρκυρας – Θεσπρωτίας (2005-2006) και τη ΛΓ΄ Ε.Π.Κ.Α. Πρέβεζας - Άρτας (2007-2009, 2010-2013), καθώς και στην κοιλάδα του άνω Αχελώου με τη ΛΔ΄ Ε.Π.Κ.Α. (2009-2010). Δίδαξε αιγαιακή προϊστορία ως βοηθός Καθηγητή και ως Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας στη Σχολή Ξεναγών Κέρκυρας (2009-2010). Έχει συμμετάσχει με ανακοινώσεις σε ημερίδες, τοπικά και διεθνή συνέδρια, εξετάζοντας ζητήματα για την κεραμική της Μέσης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη στερεά και τη βορειοδυτική Ελλάδα.

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Σταυρόπουλος Γιώργος
δάσκαλος - ερευνητής

ΘΕΜΑ

*Το οικοσύστημα του Σπερχείου κατά το παρελθόν
μέσα από περιηγητικά κείμενα*

Οπως είναι γνωστό, το οικοσύστημα της κοιλάδας του Σπερχείου έπαιξε και παίζει βασικό ρόλο στην εξέλιξη της περιοχής και όσον αφορά το φυσικό περιβάλλον (αλλαγή αναγλύφου περιοχής, κλίμα, πανίδα, χλωρίδα, φυσικές καταστροφές,) αλλά και το ανθρωπογενές (κατοίκηση, οικονομία, ιστορία, πολιτισμός). Κάθε μεταβολή στο οικοσύστημά αυτό επηρεάζει άμεσα και τα άλλα μείζονα ή ελάσσονα οικοσυστήματα της περιοχής μας και γενικότερα την ανθρώπινη παρουσία και ποιότητα ζωής.

Μερικά από τα στοιχεία που σκιαγραφούν γενικά τη Φθιώτιδα του παρελθόντος (κι ιδιαίτερα αυτή των δύο προηγούμενων αιώνων), μας εκθέτουν διάφορα περιηγητικά κείμενα. Η συντριπτική πλειονότητα των κειμένων αυτών δεν παραλείπει να κάνει μεγαλύτερες ή μικρότερες, επιφανειακές ή πιο εμπεριστατωμένες αναφορές στο Σπερχείο και την κοιλάδα του, αναγνωρίζοντας έτσι τη μεγάλη και ζωτική σημασία τους στην εξέλιξη του περιβάλλοντος της περιοχής, φυσικού, ιστορικού, και ανθρωπογενούς.

Οι περιγραφές τους, αν και διαφοροποιούνται από περιηγητή σε περιηγητή, εν τούτοις μπορούμε να θεωρήσουμε ότι «τέμνονται» στις παρακάτω αναφορές – διαπιστώσεις.

1. Παρομοιάζουν το Σπερχείο με τον Νείλο για την ορμητικότητα των νερών, τις φερτές ύλες, τους μαιάνδρους του και τα βουβάλια που εκτρέφονταν στην ευρύτερη περιοχή του.
2. Σημειώνουν το φαινόμενο των συχνών πλημμυρών κατά τους χειμερινούς μήνες, αλλά και την ύπαρξη ανακουφιστικών καναλιών για την εκτόνωση των πλημμυρικών φαινομένων.
3. Περιγράφουν την όμορφη πέτρινη γέφυρα, στην περιοχή της Αλαμάνας, και τη σημασία της για τη συγκοινωνία της περιοχής, αφού τη θεωρούσαν ως την πύλη της νότιας Ελλάδας προς τη Θεσσαλία. Περιγράφουν ακόμη το πλακόστρωτο δρόμο που οδηγούσε από τη γέφυρα στη Λαμία.
4. Καταγράφουν την ύπαρξη επιμέρους υγρατόπων (πολλοί από τους οποίους σήμερα δεν υπάρχουν) αλλά και τα προβλήματα υγείας

που δημιουργούσαν τότε στην περιοχή.

5. Αναφέρουν τις βασικές καλλιέργειες και τα προβλήματά τους, και παραθέτουν στοιχεία για την υπόλοιπη χλωρίδα αλλά και πανίδα του οικοσυστήματος.

1. ΕΝΤΟΝΟΙ ΜΑΙΑΝΔΡΙΣΜΟΙ- Ο ΣΠΕΡΧΕΙΟΣ ΜΟΙΑΖΕΙ ΜΕ ΤΟ ΝΕΙΛΟ

Paul Lucas (1705)

Μπροστά από το Ζητούνι απλώνεται μια πολύ εύφορη πεδιάδα, ιδιαίτερα σε σιτηρά. Τη στολίζουν διάφορα χωριά, των οποίων οι λαχανόκηποι, γεμάτοι από οπωροφόρα δέντρα, σχηματίζουν θαυμάσια κατάφυτα τοπία. Τα τοπία αυτά μαζί με τον ποταμό Ελλάδα, που διαρρέει την πεδιάδα, αποτελούν ένα θελκτικό θέαμα. Ο ποταμός αυτός είναι ο Σπερχειός των αρχαίων [...] Δείχνει σαν να λυπάται να εγκαταλείψει την πεδιάδα και συνεχώς προσπαθεί να ξαναγυρίσει στα προηγούμενα βήματά του. Μετά το Νείλο και το Μαϊάνδρο, λίγα ποτάμια υπάρχουν που να κυλάνε με τόσες στροφές όσο ο Σπερχειός.

Ed. D. Clarke (1801)

Προχωρήσαμε, αποφεύγοντας το βαλτώδες πεδίο της Τραχίνας, στο μέσο του χειρότερου αέρα όλης της Ελλάδας, μέσα από φυτείες με ψηλά καλάμια, γεμάτες από βουβάλια, ζώα σχεδόν αμφίβια, που ευχαριστούνται στις στάσιμες λιμνούλες και στα υγρά λιβάδια, και πάντα φαίνονται να ευημερούν περισσότερο εκεί που η ανθρώπινη ζωή ευημερεί λιγότερο. Τα έλη της Teraccina στην Ιταλία είναι γεμάτα από αυτά όπως και οι περιοχές της Κάτω Αιγύπτου, που κατακλύζονται από το Νείλο.

Διασχίσαμε τον ποταμό Σπερχειό με τη βοήθεια μιας πέτρινης γέφυρας. Ήταν υπερχειλισμένος, κατακλύζοντας όλη τη γύρω περιοχή και κυλώντας, σαν τον Νείλο, κυρίως σε λασπώδη δίνη.

Πάνω στη γέφυρα οι Τούρκοι είχαν εγκαταστήσει ένα δερβένι¹, σαν φράγμα στην πλευρά αυτή του δρόμου, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως η πύλη της Φθιώτιδας και της Θεσσαλίας. Αυτό φυλάγεται από Αλβανούς, που εισπράττουν το φόρο από τους ταξιδιώτες για την άδεια του περάσματος.

Λίγο μετά το πέραςμα της γέφυρας το έδαφος γίνεται βαθμιαία ανηφορικό, βόρεια από τις πλημμυρισμένες βαλτώδεις περιοχές. Είδαμε ένα πλατύ τύμβο στην πεδιάδα και αμέσως κατόπιν φθάσαμε στην πόλη του Ζητουνίου, απόσταση 3 ωρών ταξίδι από τις θερμές πηγές των Θερμοπυλών.

1. Δερβένι, από την τουρκική λέξη ντερβέν, που σημαίνει στενό ορεινό πέραςμα αλλά και πύλη, είσοδος ή έξοδος, συχνά φυλασσόμενη, προς μια ευρεία περιοχή.

2. ΣΥΧΝΕΣ ΠΛΗΜΜΥΡΕΣ

K. G. Fiedler (1836)

Ο Σπερχειός κατά την αρχαιότητα έπρεπε να είναι διαβατός. Το ποτάμι έρχεται από τα βορειοανατολικά μέσ' από τα βουνά και κατά τόπους διαπλατύνεται. Εκεί είναι ρηχός και μόνο όπου είναι λίγο πάνω από το γόνατο βαθύς, δημιουργεί δυσκολίες στο πέραςμα. Σ' αυτές τις εποχές του χρόνου πρέπει οι άνθρωποι συχνά να περιμένουν πολλές μέρες έως ότου υποχωρήσουν τα νερά προκειμένου να περάσουν στην απέναντι πλευρά.

G.A Perdikaris (1844)

Οι ετήσιες πλημμύρες του Σπερχειού έχουν μεταβάλει τα μεγαλύτερα τμήματα της πεδιάδας κοντά στη θάλασσα σε βάλτους, ενώ ορμητικοί χείμαρροι από τα βουνά έχουν απογυμνώσει από πέτρες και χαλίκια τις πλαγιές των λόφων. ...η Βίστριζα λέγεται ότι κατά τη διάρκεια της εποχής των βροχών και κυρίως όταν αρχίζουν να λιώνουν τα χιόνια της Οίτης, σκεπάζει την πεδιάδα σα θάλασσα και σαρώνεται από τον άνεμο.Αν και δεν είχαμε παραστεί μάρτυρες σε αυτήν την επίδειξη δύναμής του, είδαμε όμως μερικά από τα αποτελέσματά της. Βρήκαμε την πεδιάδα, σε κάθε όχθη του χειμάρρου, καλυμμένη, σε απόσταση μιλίων, με χαλίκια και πέτρες [...]

Το χειμώνα και την άνοιξη το μεγαλύτερο και το ευφορότερο τμήμα αυτής της γης βρίσκεται κάτω από το νερό και μάλιστα τόσο βαθιά, ώστε η επικοινωνία διακόπτεται για ολόκληρες εβδομάδες. Ακόμα και αυτόν τον καιρό,² βρήκαμε το δρόμο αρκετά λασπωμένο και τον πεζόδρομο σε τέτοια κατάσταση, που περισσότερο μας δυσκόλευε παρά μας διευκόλυε.

3. ΔΙΑΒΑΣΗ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ- ΓΕΦΥΡΙΑ, ΠΟΡΘΜΕΙΑ

Εβλιά Τσελεμπί (1667~1669)

Από το Πατρατζίκ³ συνεχίσαμε το δρόμο μας προς την ανατολή και συναντήσαμε τον ποταμό Μπάντρα⁴, ο οποίος πηγάζει από τα Άγραφα⁵ και αφού διασχίσει την πεδιάδα του Ιζντίν⁶ χύνεται στην Άσπρη Θάλασσα.

2. Πέρασε στις 16 Οκτωβρίου.

3. Πατρατζίκ(ι) (δηλ. Μικρή Πάτρα), ήταν το τουρκικό όνομα της Υπάτης, η οποία ήδη από τα βυζαντινά χρόνια είχε μετονομαστεί σε Νέα Πάτρα.

4. Τουρκική ονομασία του Σπερχειού.

5. Θεωρεί το Βελούχι (Τυμφρηστό), απ' όπου πηγάζει ο Σπερχειός, ως προέκταση των Αγράφων

6. Ιζντίν, το τουρκικό όνομα της Λαμίας, προφανώς κατά παραφθοράν του ονόματος Ζητούνι, όπως αυτή ονομαζόταν από τον 9ο μ.Χ. αι. (τουλάχιστον) έως το 1836.

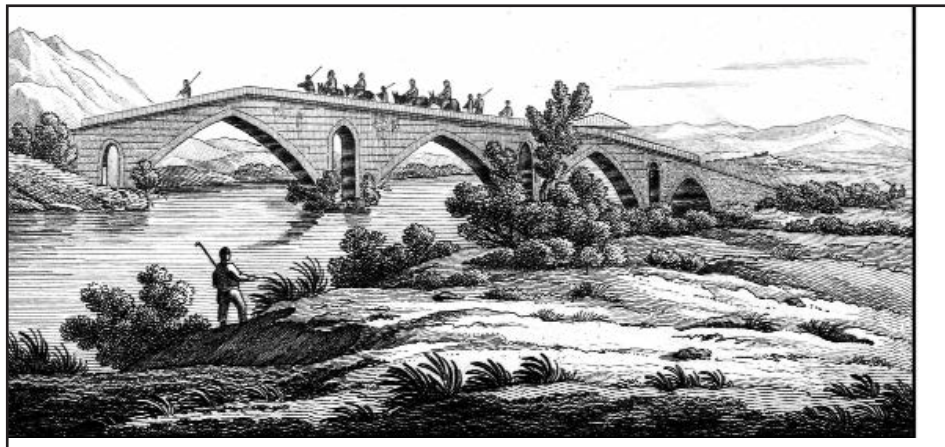
σα⁷. Στο σημείο αυτό του ποταμού είναι χτισμένη μια μεγάλη γέφυρα με εφτά καμάρες, πραγματικά αξιοθέατη.

O Robert de Dreaux (1674) γράφει, ότι τη γέφυρα είχε χτίσει η Βαλιντέ Σουλτάνα (η βασιλομήτωρ δηλαδή).

*Αξιοσημείωτη και η περίπτωση του **John Galt** αφού είναι ο μόνος από τους περιηγητές που αναφέρει το θρύλο της ανθρωποθυσίας για το στέριωμα του γεφυριού, μια παραλλαγή βέβαια του γνωστού μας, κυρίως, από τα δημοτικά τραγούδια, θρύλου⁸.*

John Galt (~1810)

Επιστρέφοντας στον κυρίως δρόμο διασχίσαμε το ποτάμι Αλαμάνα, περνώντας πάνω από μια όμορφη γέφυρα, ένα μέρος της οποίας είναι πολύ παλιό. Μια από τις αποβάθρες ήταν χτισμένη από λευκό μάρμαρο. Όπως μας πληροφόρησε ο οδηγός μας, υπάρχουν στη χώρα δυο ακόμη γέφυρες παρόμοιας μορφής, χτισμένες από τον αρχιτέκτονα που κατασκεύασε ετούτη. Μας είπε επίσης πως, προκειμένου οι γέφυρες να είναι ικανές να αντέξουν τη δύναμη των χειμάρρων, ο αρχιτέκτονας αναγκάστηκε να θυσιάσει έναν ευνούχο και μια από τις ίδιες τους τις αδερφές στην καθεμία. Ως επιβεβαίωση αυτής της θρυλικής παράδοσης είδαμε μια μεγάλη πλάκα πάνω στη γέφυρα, η οποία, όπως μας διαβεβαίωσε, ήταν η ταφόπλακα των θυμάτων!

S. Pomardi: η θρυλική γέφυρα του Σπερχειού στην Αλαμάνα (1805).

7. Τουρκική ονομασία του Μαλιακού κόλπου.

8. Για την τοπική παραλλαγή του τραγουδιού αυτού, δες στο περιοδικό «Φθιωτικά Χρονικά», τ.31 (2010) και στις εργασίες των **Κ.Α. Παπαχρήστου**: *Η γέφυρα της Αλαμάνας*, σ.71-88 και **Γ.Π. Σταυρόπουλου**: *Ο Σπερχειός στην παλιότερη και νεότερη Ελληνική Γραμματεία*, σ.169-198

Ant. M. Chenavard (1843)

Αφού περάσαμε πάνω από ένα γιοφύρι με τρεις καμάρες, τον Σπερχειό, του οποίου τα νερά θολώνουν από μια γλυφή ιλύ, μπήκαμε στην πεδιάδα, στα όρια της οποίας βρίσκεται η Λαμία, η τελευταία πόλη του βασιλείου της Ελλάδας και τα όρια της Θεσσαλίας.

Μετά από δυο ώρες περπάτημα σε μια τεράστια πεδιάδα γεμάτη έλη, φτάσαμε επιτέλους στην Λαμία, μια από τις κυριότερες πόλεις της Ελλάδας, στην Φθιώτιδα, την πατρίδα του Αχιλλέα.

Ο Rufus Biam Richardson είναι ο μόνος από τους περιγητές που μας περιγράφει το πέρασμα του ποταμού με μία από τις πολλές περαταργιές που υπήρχαν κατά μήκος του. Το χαριτωμένο στιγμιότυπο συνέβη στο πορθμείο του Μοσχοχωριού.

Rufus Biam Richardson (1891~1903)

Η Λαμία ήταν ο προορισμός μας, μια πόλη που μπορεί κανείς να βρει άνετες συνοικίες και καλό φαγητό. Είχαμε ακούσει πολύ πριν στο δρόμο μας πως η γέφυρα του Σπερχειού είχε παρασυρθεί πριν από δυο χρόνια και πως ακόμη δεν είχε αντικατασταθεί. Κάποιοι έλεγαν πως θα έπρεπε να βρούμε κάποιο πορθμέα να μας μεταφέρει απέναντι, ενώ κάποιοι άλλοι μας είπαν πως δεν υπάρχει ούτε γέφυρα ούτε πορθμέας, πράγμα απίστευτο, μας και βρισκόμασταν πάνω στην μεγάλη δημοσιά από τον Κορινθιακό Κόλπο προς την βόρεια Ελλάδα. Μα μόλις φτάσαμε στον Σπερχειό, στις πέντε παρά είκοσι, η χειρότερη από τις δυο εκδοχές βγήκε αληθινή. Κανείς πορθμέας δεν βρισκόταν εκεί. Ένας Έλληνας που έδειχνε να λυπάται για την κατάσταση και που ήταν, μεταφορικά μιλώντας, "στο ίδιο πλοίο με μας", πρότεινε να γυρίσουμε πίσω σε ένα χωριό που λεγόταν Μοσχοχώρι [...]. Πίστευε πως θα βρίσκαμε εκεί τον πορθμέα, που είχε φύγει απ' τη δουλειά του λίγο νωρίτερα, και είχε αφήσει τη βάρκα του σε ευδιάκριτο σημείο, δεμένη σε ένα δέντρο με αλυσίδα και λουκέτο. Η πρόταση αυτή είχε το πλεονέκτημα πως, σε περίπτωση που δεν βρίσκαμε τον πορθμέα και δεν τον πείθαμε να επιστρέψει μαζί μας, τουλάχιστον θα βρίσκαμε καταφύγιο στο χωριό, που ήταν φτωχό, πράγμα το οποίο θα ήταν καλύτερο απ' το να περάσουμε την νύχτα στην ύπαιθρο με αυτόν τον κρύο καιρό. [...]

Καθώς επιστρέφαμε από τη δημοσιά προς το χωριό, εκεί, μας συνάντησε ένας άντρας καβάλα στο άλογό του που, όπως αποδείχτηκε, ήταν ο γιατρός του χωριού που πήγαινε να επισκεφτεί μια άρρωστη γυναίκα. Ο άνδρας της ασθενούς κάλπαζε ξοπίσω του. Αμέσως μόλις ο γιατρός άκουσε την ιστορία μας στράφηκε προς τον άνδρα που τον ακολουθούσε και του είπε: «Πήγαινε τώρα στο χωριό και πες στον βαρκάρη πως αν δεν επιστρέψει στη θέση του αμέσως θα του σπάσω το κεφάλι. Πες του

πως υπάρχουν ξένοι που θέλουν να περάσουν στη Λαμία». Η λέξη «ξένος» έχει ιδιαίτερο βάρος στην Ελλάδα. Εάν ο ξένος δεν είναι, όπως κατά τον Όμηρο, προστατευόμενος του Δία, είναι προστατευόμενος όλων των καλών ανθρώπων, που είναι περίπου το ίδιο αποτελεσματικό.

Εκείνη τη στιγμή όμως έγινε κάτι περίεργο. Ο άνδρας που θα καλούσε τον βαρκάρη είπε: «Ο βαρκάρης δεν θα με πιστέψει αν του πω πως υπάρχουν ξένοι που περιμένουν.» Ο γιατρός τότε κατάλαβε τι εννοούσε και μας είπε: «Ναι, ένας από σας πρέπει να πάει μαζί του.» Κατάλαβα πως ήμουν απαραίτητος και ύστερα από μια αρκετά μακρά και σκληρή διαδρομή μέσα στη λάσπη που μας έφτανε ως ψηλά το πόδι – δεν θα μετριάσω ούτε τόσο λίγο από τις εννιά ίντσες – είδα με τα μάτια μου το αποτέλεσμα της εντολής. Ο βαρκάρης καβαλίκευσε ένα άλογο κι έφυγε γρήγορα προς την κατεύθυνση της γέφυρας, σαν να πίστευε πως ο γιατρός θα πραγματοποιούσε πράγματι την απειλή του. Όταν φτάσαμε στη γέφυρα όλα ήταν έτοιμα για το πέρασμά μας, και λίγο μετά τις επτά η ώρα δειπνούσαμε στη Λαμία. Και καθώς ο γιατρός και ο ακόλουθός του επιβιβάστηκαν στην ίδια βάρκα για να περάσουν απέναντι, βγάζουμε το δίκαιο συμπέρασμα πως είχαν και οι ίδιοι προσωπικό όφελος να υποκινήσουν τον βαρκάρη. [...]

Ημερολόγιο του Βλάση Γαβριηλίδη (1892)

Υπό τοιαύτην ψιλήν βροχήν εντυπώσεων και συναισθημάτων, απολαύσεων και διαθέσεων, εφθάνομεν εις τας όχθας του αγεφύρωτου, προς το κεφαλοχώρι των Κομποτάδων, Σπερχειού. Εκεί μας εδέχθη μεθ' ενός ίππου κ' ενός αγωγιάτου η αυτοσχέδιος σχεδία, αυτή εκείνη ήτις ολίγας ημέρας πριν είχε χρησιμεύσει ως ληστοφυγοδικοπαγίς. Είχε καταφύγει επ' αυτής, διά να περάση το ποταμόν, συμμορία ολόκληρος, ήτις κατά το λέγειν της δεν είχε σκοπόν να ληστεύση, αλλά ν' απαγάγη. Η σχεδία ήτο δεμένη εις πάλον και κλειδωμένη διά κινητού κλείθρου (λουκέτου). Οι λησταί – ή οι κύριοι, αφού είνε έτι υπόδικοι- ελλείψει της κλειδός αφήρεσαν τον πάλον, κ' ηλευθέρωσαν ούτω την σχεδιάν. Εντός της οποίας εισήλθον. Αλλά με την αφαίρεσιν του πάλου κατέπεσεν ο κάλως (παλαμάρι) δυνάμει της έλξεως του οποίου κινείται η σχεδία και άνευ, εκείνη αύτη, παρεσύρθη υπό του ρεύματος κ' επήγαιναν οι άνθρωποι να χαθούν. Επυροβόλησαν, ήλθον οι χωρικοί, τους είδον, τους ενόησαν κ' έτρεξαν κ' έφεραν τα' αποσπάσματα και τους συνέλαβον. Αυτή είνε η ιστορία!

Ημείς, πιστοί υπήκοοι της Α.Μ. του Σπερχειού, επληρώσαμεν τα διώδιά μας και διεπεραιώθημεν εις τους Κομποτάδες, το Κεφαλοχώρι.

4. ΤΟ ΧΑΝΙ

Οι δύο επόμενοι περιηγητές κάνουν αναφορές στο χάνι⁹ που υπήρχε κοντά στη γέφυρα ης Αλαμάνας και που έγινε περισσότερο γνωστό από τη μάχη της Αλαμάνας τον Απρίλη του 1821 Εκεί είχαν οχυρωθεί τα πρωτοπαλικάρα του Διάκου, Καλύβας και Μπακογιάννης.

Simone Pomardi (1805)

Από το Ζητούνι φύγαμε την επόμενη μέρα και μετά από 2 ώρες και 15 λεπτά δρόμο βρεθήκαμε στο Χάνι του Σπερχειού, στο στενό των Θερμοπυλών που ανέφερα πριν. Μετά από λίγη ξεκούραση περάσαμε το γεφύρι, ανηφορίζοντας το βουνό Οίτη, ξαναείδαμε τα ερείπια της Ηράκλειας και φτάσαμε σε μία από τις κορυφές της Οίτης, σε ένα μέρος πολύ ωραίο, σκεπασμένο με πλατάνια, έλατα και άλλα όμορφα δένδρα.

Koellenberger: Κατανλισμός Βαυαρών στο Χάνι της Αλαμάνας (1834).

W. Gell (1805)

Το χάνι το οποίο ονομάζεται «χάνι της Ελλάδας», βρίσκεται κοντά στη γέφυρα η οποία διασχίζει τον ποταμό Σπερχειό, στην κοιλάδα ανάμεσα στις Θερμοπύλες και το Ζητούνι. Ο δρόμος, μια σχεδόν ευθεία γραμμή, διασχίζει την κοιλάδα από το χάνι μέχρι το Ζητούνι.

9. *Χάνι της Αλαμάνας ή Χάνι της Ελλάδας, ήταν το χάνι που βρισκόταν δίπλα στη μεγαλύτερη από τις γέφυρες του Σπερχειού και πολύ κοντά στο μικρό χωριό Αλαμάνα. Ελλάδα ήταν το όνομα του Σπερχειού από τα μεσαιωνικά χρόνια και μέχρι, περίπου τα τέλη του 19ου αι. Η γέφυρα και το χάνι πέρασαν στην ιστορία μετά την περίφημη μάχη του Διάκου και των παλικαριών του, που διεξήχθη εκεί και στις γειτονικές πλαγιές του Καλλιδρόμου, τον Απρίλη του 1821.*

13' Ο ποταμός ελίσσεται αξιοπρόσεκτα, πλησιάζει το δρόμο από αριστερά και το σύγχρονο όνομά του φαίνεται πως είναι Ελλάδα¹⁰.

5. ΤΕΧΝΗΤΑ ΚΑΝΑΛΙΑ

W. Gell (1805)

10' Υπάρχει ένα πλατύ τεχνητό κανάλι από τον ποταμό προς τη θάλασσα, διευκολύνοντας και επιταχύνοντας τη ροή του νερού για την αποξήρανση της κοιλάδας.

22' Ένα άλλο ακόμα κανάλι, όμοιο με το πρώτο, διασχίζει την κοιλάδα.¹¹ Ένας βάλτος δεξιά με άφθονα βατράχια. Στις ακτές του Μαλιακού κόλπου, δεξιά, υπήρχαν, στην αρχαιότητα, οι μικρές πόλεις της Αντίκυρας και των Φαλάρων, το λιμάνι της Λαμίας, όμως οι μεγάλες προσχώσεις με ιλύ και οι συχνές αλλαγές της κοίτης και των εκβολών του Σπερχειού, μετατρέπουν το καθετί σε απρόβλεπτο.

25' Ο δρόμος συνεχίζει σε ευθεία λωρίδα μέσα από το βάλτο, όμορφα λιθοστρωμένος και υποφερτά καλοσυντηρημένος.

Ed. Dodwell (1805~06)

Στις 26 του μηνός, αφήσαμε το Χάνι και συνεχίσαμε το ταξίδι μας διανύοντας τη Θεσσαλία. Συναντήσαμε δυο τεχνητά κανάλια, το ρεύμα των οποίων ενισχύεται από τον Σπερχειό και αρδεύει τους εκτενείς ορυζώνες, που τείνουν να μολύνουν τον αέρα στην περιοχή. Ο δρόμος είναι πλακόστρωτος, απαραίτητη πρόνοια, καθώς ένα μεγάλο τμήμα της πεδιάδας είναι καθαρά βαλτώδες.[...]

Ο αέρας γίνεται ανθυγιεινός λόγω της εγγύτητας της περιοχής με το έλος και τους ορυζώνες. Οι κάτοικοι έχουν μια κίτρινη και αρρωστημένη εμφάνιση.

6. ΠΡΟΣΧΩΣΕΙΣ

William M. Leake (1805)

Το αποτέλεσμα είναι πως όλη η χαμηλότερη κοιλάδα, αν και διασχίζεται από ελώδη τμήματα όλες τις εποχές και καθίσταται αδιάβατη το χειμώνα, μπορεί να παραχωρεί ένα δρόμο από το Μώλο μέχρι το Ζητούνι, ο οποίος αφήνει, 2 ή 3 μίλια στα δεξιά τις Θερμοπούλες, ένα πέρασμα μικρής ή καμιάς αξίας τη σημερινή εποχή.

10. Ο Gell μετρούσε τις αποστάσεις με βάση το χρόνο. Έτσι όταν γράφει 13', εννοεί διαδρομή χρονικής διάρκειας 13' από το χάνι (και τη γέφυρα) της Αλαμάνας, που προανέφερε.

11. Βλέπουμε ότι, ξεκινώντας από τη γέφυρα της Αλαμάνας, σε απόσταση 23' υπήρχε το πρώτο ανακουφιστικό κανάλι και σε απόσταση 45', το δεύτερο. Για να καταλάβουμε καλύτερα πού περίπου βρίσκονταν τα κανάλια αυτά, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Gell υπολογίζει την απόσταση Αλαμάνας – Λαμίας σε 125' (2 ώρες και 5'). Τη δε απόσταση (κέντρον) Λαμίας- Ξεριά, 18'.

Η κλίση της νέας πορείας του Σπερχειού προς την κατεύθυνση των Θερμοπυλών και τη νοτιοδυτική γωνία του μυχού του κόλπου, φαίνεται να συνδέεται με το σχηματισμό μιας υψηλής περιοχής και από τις δύο πλευρές της πεδιάδας. Καθώς η αλυσίδα της Οίτης υψώνεται πολύ πιο απότομα από την πλαγιά, πάνω στην οποία βρίσκεται η Λαμία, είναι πιθανό ότι ο κόλπος εκτεινόταν από δυτικά μέχρι τη μεσημβρινή περιοχή της Λαμίας, το βαθύτερο νερό ήταν προς τη νότια όχθη, η δε νέα πεδιάδα σχηματίστηκε πιο γρήγορα προς τη βόρεια, παρά προς τη νότια και το νέο ρεύμα κατευθυνόταν προς τις Θερμοπύλες¹² [..]

7. ΒΑΛΤΟΙ –ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΥΓΕΙΑΣ

John Galt (1809-11)

Ένας περίεργος γέρος, ένας γηραλέος γιατρός, ο οποίος είχε σπουδάσει στην Πίζα, μας επισκέφτηκε. Μας πληροφόρησε πως ο αέρας στο Ζητούνι είναι ανθυγιεινός κατά την διάρκεια του καλοκαιριού, λόγω των λοιμωδών αναθυμιάσεων στα γειτονικά έλη. Επίσης μας είπε πως οι κάτοικοι αρρωσταίνουν με σαπρούς πυρετούς, οι οποίοι προκαλούνται, σύμφωνα με τη γνώμη του, τόσο από το λιπαρό τους φαγητό και την ασυνήθιστη αγάπη τους για το κρασί, όσο και από τον αέρα.

Gaston Dechamps (1888)

Από το τραπέζι, όπου γράφω, βλέπω πλαισιωμένα από το παράθυρο την πελώρια μάζα της Οίτης σκοτεινή, κατάμαυρη από τα δάση. Την πεδιάδα του Σπερχειού επίπεδη και καστανή, διάσπαρτη με τούφες σκίων, στείρα έρημο, όπου οι ελιγμοί του ποταμού και οι γεμάτοι πυρετούς βάλτοι στραφταλίζουν με μαν άσχημη αντανάκλαση.

Alfred Philippson (1895)

Διασχίζουμε γρήγορα μεγάλους βοσκότοπους στους οποίους βρίσκονται, διεσπαρμένες, οι σκηνές και οι τεράστιες καλύβες των νομάδων, και κατόπιν αγρούς, με πολλά εύφορα χωριά γύρω τους και κατόπιν έλη, όπου αντηχούν οι φωνές από αναρίθμητα νεροπούλια. Ο πλούσιος σε νερά Σπερχειός είναι σκεπασμένος με ομίχλη και πάνω του περνάει μια όμορφη γέφυρα. [..]

8. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Με διαφορετικό τρόπο είναι αναλυτικός ο Πουγκεβίλ αφού μας δίνει και δημογραφικά στοιχεία σχετικά με τις πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν στην κοιλάδα.

12. Ενδιαφέρουσες γεωλογικές παρατηρήσεις και εικασίες του Leake, που σε γενικές γραμμές, επιβεβαιώνονται από τη σύγχρονη έρευνα!

Φραγκίσκος Πουκεβίλ (1806-1816)

Η κοιλάδα του Σπερχειού [...] σχηματίζει στις μέρες μας την επαρχία των Νέων Πατρών ή Πατρατζίκ. Το έδαφός της χωρίζεται σε τέσσερις περιφέρειες ή «σεμτί» [...]. Η πρώτη υποδιαίρεση λέγεται Βλαχοχώρια, ή χωριά των Βλάχων και καταλαμβάνει στο ανατολικό άκρο της κοιλάδας, τις δυο όχθες του Σπερχειού ή Ελλάδα, σε μια έκταση περίπου 22 χιλιομέτρων. [...] 4,5 χλμ. περίπου βόρεια του Πατρατζίκ, αφού περάσουμε το Σπερχειό από μια πέτρινη γέφυρα με πέντε καμάρες, μπαίνουμε στο Γιανουλάδι¹³. Προχωρώντας 5 χλμ. περίπου κατά μήκος της αριστερής όχθης του Σπερχειού, φτάνουμε στην Καστρίτσα¹⁴. Κοντά σ' αυτό το χωριό βρίσκονται τα ερείπια μια κυκλώπειας πόλης με ελληνικές και ρωμαϊκές αναστηλώσεις [...] Στα δυτικά της περιοχής Γιανουλάδι υψώνεται το «σεμτί» της Μπούκας που το διασχίζει το ποτάμι Λεύκα, έχοντας τις πηγές του σε απόσταση τεσσάρων ωρών προς τα ΒΔ, στο όρος Βαρίμποβο¹⁵. Τα οροπέδια του βουνού αυτού και οι μικρές, καλυμμένες με δάση κοιλάδες του φιλοξενούν 13 χωριά με Βλάχους και Αλβανούς κατοίκους, που ζουν σε καθεστώς σχεδόν πλήρους ανεξαρτησίας. Τέλος, στην πλαγιά των Βλαχοχωριών, η άνω κοιλάδα του Σπερχειού περιλαμβάνει το «σεμτί» των Πολιτοχωριών¹⁶, που συνορεύει με την αρχαία Αιτωλία και την επαρχία των Αγράφων. [...]

Κάτω από το Πατρατζίκ η κοιλάδα ευρύνεται και ο Σπερχειός, αν και μικρότερος από τον Πηνιό, κυλά μεγαλόπρεπα ανάμεσα σε ανθισμένες όχθες, μέχρι ένα γεφύρι σύγχρονης κατασκευής, από το οποίο περνά κανείς κοντά στα ερείπια της Αντίκυρας. [...] Τα νερά του ποταμού χωρίζονται σε διάφορα κανάλια και χύνονται 6,5 χλμ. προς τα βόρεια, στο Μαλιακό κόλπο. [...] Από τη γέφυρα του Σπερχειού, όπου βρίσκεται κανείς ξεκούραση στο χάνι της Ελλάδας, ως το Ζητούνι, η απόσταση είναι 16 χλμ. και 3,5 περίπου ως τις πηγές των Θερμοπυλών. [...]

Κατεβαίνοντας την κοιλάδα της Δρυοπίας¹⁷ προς το Σπερχειό (ή Ελλάδα), που κυλά κάτω από γέφυρα με τρειςγωνιόκορφες καμάρες, φτάνουμε από τη δεξιά όχθη, στο μέρος που υπήρξε το λίκνο των ελληνικών φύλων, των οποίων ηγέτης θεωρείται ο Δευκαλίωνας. Ανακαλύπτουμε την κοιλάδα που ποτίζει ο Γοργοπόταμος [...] και μπαίνουμε στη Φθιώτιδα.

[...] (Από το κάστρο του Ζητουνίου) βλέπουμε το ακρωτήριο του Εχίνου τριγυρισμένο λιόδεντρα και προς τα ΒΔ του Μαλιακού κόλπου ανακα-

13. Το Λιανοκλάδι

14. Το Καστρί

15. Προφανώς εννοεί την περιοχή της Μακροακώμης, που ονομαζόταν Βαρυμπόμπη

16. Τα χωριά του Τυμφρηστού

17. Ερχόμενοι δηλ. από το άνω τμήμα της κοιλάδας του Κηφισού, μέσω Οίτης, στην κοιλάδα.

λύπτουμε την κοιλάδα του Σπερχειού. Μια οπτική ψευδαίσθηση κάνει το ποτάμι αυτό να φαίνεται ότι διασχίζει τα βράχια της Οίτης, που σχηματίζουν πολλαπλές κορυφές, σωρευμένες τόσο ακανόνιστα όσο και τα κύματα της θάλασσας, όταν τα υψώνει η θύελλα.¹⁸

Γουστάβος Ειχτάλ (1834~35)

Τα δύο χωριά Μάρκρεσι και Αρχάνι, πλησίον αλλήλων κείμενα, περιέχουν πληθυσμόν επαρκέστατον, εν γένει δε όλη η, μεταξύ Λαμίας και Βαρυμποπίου πεδιάς - 6 ωρών δρόμος - φαίνεται κατοικημένη όχι ολιγώτερον πάσης άλλης, γνωστής μου εις Ευρώπην, εξοχής. Τούτο αναμφιβόλως οφείλεται εις την άκραν της γης ευφορίαν και εις την γεινίασιν της τουρκικής επικρατείας, οπόθεν ο πληθυσμός της Φθιώτιδος έλαβεν ουκ ολίγην προσάυξησιν. Εντούτοις, καίτοι τόσον καλώς τοποθετημένα και κατοικημένα, τα χωριά ταύτα ευρίσκονται εις ελεεινήν κατάστασιν. Οι χωρικοί δεν κατοικούν εις οικίας ή καν εις καλύβας, αλλ' εντός είδους παραπηγμάτων εκ κλάδων πλεκτών άνευ ουδεμιάς επιστρώσεως. Ευρισκόμενος εντός αυτών νομίζεις ότι είσαι εις το ύπαιθρον· εάν ανάψης πυρ, κινδυνεύεις να κάψης το οίκημα ολόκληρον. Και όμως δεν θα ήτο δύσκολη επίστρωσίς τις εκ πηλού. Αλλ' οι άνθρωποι τόσον εξενευρίσθησαν υπό των συμφορών, όσας υπέστησαν, ώστε ούτε μέχρι του σημείου τούτου δύναται να φθάση η ενέργειά των. [...]

9. ΠΑΝΙΔΑ – ΧΛΩΡΙΔΑ (πλην καλλιεργειών)

William M. Leake (26 Νοεμβρίου 1805)

Στις 2.35' φτάσαμε στο χωριό Κομποτάδες, κάτω από το οποίο υπάρχει δάσος από πλατάνια. Εδώ ο Τούρκος ιδιοκτήτης του χωριού ήρθε από τον πύργο του και μας προσκάλεσε να φάμε μαζί του. Το ποτάμι είναι σε μικρή απόσταση προς τα δεξιά, αλλά αφήνει πλατιά πεδιάδα από την απέναντι πλευρά. Η κοιλάδα είναι στενότερη απέναντι από το Φραντζή. Ως την Υπάτη ο δρόμος τώρα ακολουθεί πετρώδη πλαγιά, χαρρακωμένη απ' τους χειμάρρους που κατεβαίνουν απ' τα φαράγγια της Καταβόθρας (Οίτης), η οποία υψώνεται σαν παμμέγιστος τοίχος, ισκιώνοντας το δρόμο μας απ' τον απογευματινό ήλιο για αρκετές ώρες, όπως οι γκρεμοί το Μυστρά. Μόνο που η Καταβόθρα είναι πιο ψηλή απ' την απότομη κατάληξη του Ταυγέτου στη σπαρτιατική κοιλάδα.[...]

Αργύρης Φιλιππίδης (1815)

Αυτός ο ποταμός έχει τας πηγάς του από το βουνό του Καρπενησίου, λέγω το Βελούχι και από τα εδώθε μέρη των Αγραφών. Εμβαίνουν εις αυτόν και άλλοι ποταμοί μικροί από το βουνόν της Ελλάδος και της Νέας

¹⁸ Φ.ΠΟΥΚΕΒΙΑ: Ταξίδι στην Ελλάδα- Στερεά Ελλάδα, Αττική, Κόρινθος, Αθήνα 1995, Αφοι ΤΟΛΙΔΗ, σ.63-79

Πάτρας, και γίνεται ένα σώμα απαράλλακτως ωσάν τον Πηνειόν της Λαρίσσου. Ψάρια διαφόρων λογίων εδώ μέσα εβγαίνουν.

K. G. Fiedler (1836)

Κατά μήκος του ποταμού φύονται πολλά πλατάνια. Σ' αυτό το πλάτος υπάρχει μια στενόμακρη πεδιάδα με συγκλίνοντα ρυάκια όπου βόσκουν μεγάλα κοπάδια. Τα πρόβατα έχουν παχιά γούνα από λευκό μαλακό μαλλί. Στη νότια πλευρά του Σπερχειού υπάρχει ένα μικρό δάσος με ορτύκια και φασιανούς.

Ιωάννης Αναστάσιος Λεονάρδος (1837)

Πέραν του στενού των Θερμοπυλών φέρει η Στράτα¹⁹ διά μέσου Χωραφίων σπαρμένων με ρύζι, καπνόν και βαμβάκι εις τρεις ώρας επί την Γέφυραν της Ελλάδος. Όλη σχεδόν η Τοποθεσία έως την δεξιάν όχθην του Σπερχειού σχηματίζει τερατώδεις βάλτους, οίτινες από την πλησίον Θάλασσαν εν καιρώ πλημμύρας σκεπάζονται, και αι όχθαι του ποταμού είναι ολόκληραι σκεπασμένοι με Ροδοδάφνας. Από την αριστεράν όχθην του Σπερχειού βλέπομεν την υψηλωτάτην κορυφήν του Όρους Οίτης,...

Jean Buchon (1840~42)

[...] Πού θα έβρισκε, αν όχι στην πεδιάδα του Σπερχειού, πλουσιότερο κυνήγι φασιανού; Καλύτερα ιαματικά λουτρά από την Υπάτη²⁰; [...] Αντικρίζοντας την πλούσια κοιλάδα του Σπερχειού, τα βουνά και τους χειμάρρους που κυλούν απ' όλες τις μεριές, είναι εύκολο να νιώσει κανείς το πάθος για την ιδιαίτερη πατρίδα που σε κυριεύει σ' αυτήν την απομονωμένη γωνιά του κόσμου....

Juli von Nordenpflucht (1839)

Κάθομαι κάτω από μια συκιά, στην Οίτη, μπροστά από τα τουρκικά σύνορα, που ακολουθούν την απέναντι οροσειρά²¹. Στο βάθος βλέπω τη θαυμάσια κοιλάδα, που διασχίζει ο Σπερχειός και είναι εφάμιλλης ομορφιάς με την ωραιότερη που υπάρχει στην Ελβετία [...]

Η πλουσιότατη βλάστηση και η θαυμάσια χλόη ήταν μια τέρψη για τα μάτια μας. Πελώριοι, πανάρχαιοι πλατάνοι, πάνω στους οποίους αναρριχώνταν κισσοί και αναδενδράδες²², καθώς και τεράστιες συκιές, έριχναν

19. Ακολουθείται ο τρόπος γραφής του Λεονάρδου.

20. Αναφέρεται στον, Ασπροποταμίτη, Πέτρο Χατζηπέτρο, μια ηγετική μορφή της μετεπαναστατικής Υπάτης.

21. Ως γνωστόν, τα σύνορα της χώρας, μέχρι το 1881, ακολουθούσαν την κορυφογραμμή της Όθροος.

22. Αναδενδράδα: εδώ η αγράμπελη.

γύρω τη σιά τους. Από παντού κυλούσαν νερά με παφλασμό κι όχι σπάνια, δυσκολευόμασταν να περάσουμε τα ορμητικά ποτάμια.

Bayard Taylor (1859)

Περάσαμε το Σπερχειό πάνω από μια ψηλή βενετσιάνικη γέφυρα και διαβαίνοντας το έλος, που ήταν ένας αγριότοπος γεμάτος από ροζ και άσπρη σπειραία²³ σε πλήρη άνθιση, προχωρήσαμε πέρα από επίπεδα σταροχώραφρα προς τη Λαμία.

E.Rey: Γέφυρα και Χάνι του Σπερχειού (Αλαμάνα) (1843).

Saunders-Forster (1886)

Ανάμεσα στα αστραφτερά νερά του Μαλιακού Κόλπου και του δρόμου μας υπάρχει ένα έλος, ολοζώντανο, με χαριτωμένους ερωδιούς να ψάχνουν για το θήραμά τους, ενώ όμορφα σκουφοβουτηχτάρια πετούν από ψηλά, και χαρωπές πάπιες βουτούν μέσα-έξω απ' τις ψηλές καλαμίες²⁴.

23. Λευκή Σπειραία: Θάμνος φυλλοβόλος, ύψους 1-3μ., με φύλλα μικρά, ωσειδή ή επιμήκη, που το φθινόπωρο παίρνουν καστανή απόχρωση. Ανθίζει πλούσια το Μάρτιο-Απρίλιο με άνθη λευκά σε πυκνές ταξιανθίες. Φυτό ευρείας προσαρμοστικότητας, προτιμά εδάφη με καλή αποστράγγιση.

Κόκκινη Σπειραία: Θάμνος φυλλοβόλος, ύψους 1-3μ. με φύλλα λογχοειδή που πολλές φορές φέρουν λευκές διαστίξεις όπως και ο βλαστός. Ανθίζει Μάιο έως Ιούλιο με άνθη κόκκινα σε σύνθετες ταξιανθίες. Φυτό ευρείας προσαρμοστικότητας, προτιμά εδάφη καλά στραγγιζόμενα και θέσεις με ήλιο.

24. Είναι από τους λίγους περιηγητές που αναφέρεται στην πανίδα του δέλτα του ποταμού.

10. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ- ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ

Kauffer (12 Οκτωβρίου 1776)

Στις πέντε παρά τέταρτο ξαναφύγαμε και, αφήνοντας αριστερά μας τα ψηλά βουνά, περάσαμε ένα αρκετά μεγάλο ρυάκι που το νερό του ήταν ζεστό. Κατά τις επτά διασχίσαμε ένα πέτρινο γιοφύρι πάνω από ένα μεγάλο ποτάμι, που απείχε κάπου μισή λεύγα από τα Στενά των Θερμοπυλών και τέλος για τρεις ώρες διασχίζαμε μια μεγάλη πεδιάδα για να φτάσουμε στο Ζητούνι, όπου περάσαμε τη νύχτα σε ένα στάβλο, ξαπλωμένοι πάνω στο άχυρο.

William M. Leake (26 Νοεμβρίου 1805)

Σήμερα στις 12.45' αφού φύγαμε από το Ζητούνι για την Νέα Πάτρα (Υπάτη), διασχίσαμε την πεδιάδα μέχρι τη γέφυρα κοντά στο Φραντζή, μέσα από ορυζώνες, οι οποίοι, αν και έχουν να καλλιεργηθούν εδώ και χρόνια, μας διευκολύνουν πολύ με τα μικρά αναχώματα που εξυπηρετούσαν την άρδευση, χωρίζοντας το έδαφος σε μικρά τετράγωνα. Μετά ακολουθήσαμε την κοίτη ενός μικρού αυλακιού, φτιαγμένου για τον ίδιο λόγο και επιτέλους περάσαμε το Σπερχειό στις 1.23'. Η γέφυρα είναι φτιαγμένη από σανίδες σκεπασμένες με χώμα, στηριγμένες πάνω σε κορμούς δένδρων, οι οποίοι στηρίζονται σε μια πέτρινη γέφυρα, παρασυρμένη από μια μεγάλη πλημμύρα. Από εδώ ξεκινάει ένας ελικοειδής δρόμος ο οποίος περνάει μέσα από χωράφια με καλαμπόκια και στις 1.55', στους πρόποδες του λόφου κάτω από το χωριό Φραντζή, ενώνεται με το δρόμο από τα Σάλωνα για τη Νέα Πάτρα. Εδώ υπάρχει ένας μύλος²⁵ τον οποίο κινεί ένα αξιοσημείωτο ρέμα, που χύνεται στην Ελλάδα [...]

Το ύψωμα (πάνω στο οποίο βρίσκεται η Υπάτη) προστατεύεται κι απ' τις δυο πλευρές του από χαράδρες στις οποίες κυλάνε χείμαρροι. Η δυτική έχει πλατιά κοίτη, γεμάτη χαλίκια, ενώ η ανατολική ισκιώνεται με πλατάνια και ποτίζει πολλά περιβόλια [...]. Τα ποταμάκια αυτά δε στερεύουν ούτε το καλοκαίρι κι αφού κινούν πολλούς μύλους, ποτίζουν καπνοχώραφα στην πεδιάδα.[...]

Δεν υπάρχει κατευθείαν ορεινός δρόμος από τα Σάλωνα για την Νέα Πάτρα. Ο συνήθης δρόμος συναντά αυτόν της Λαμίας –Σαλώνων στην ανηφοριά της διόδου της Οίτης. Ο δρόμος αυτός Νέας Πάτρας –Θεσσαλίας περνά το Σπερχειό σχεδόν απέναντι απ' το χωριό Λιανοκλάδι και φτάνει στο Δερβένι της Καρούας²⁶, καλούμενο έτσι από το όνομα μικρού χωριού στα αριστερά του δρόμου, κι από 'κει κατεβαίνει στο Νταουνκλή²⁷

25. Προφανώς εννοεί το Φραντζόμυλο (όχι το σημερινό κτήριο, που είναι νεότερο αλλά το πριν από αυτό)

26. Η σημερινή Μοσχοκαρούα.

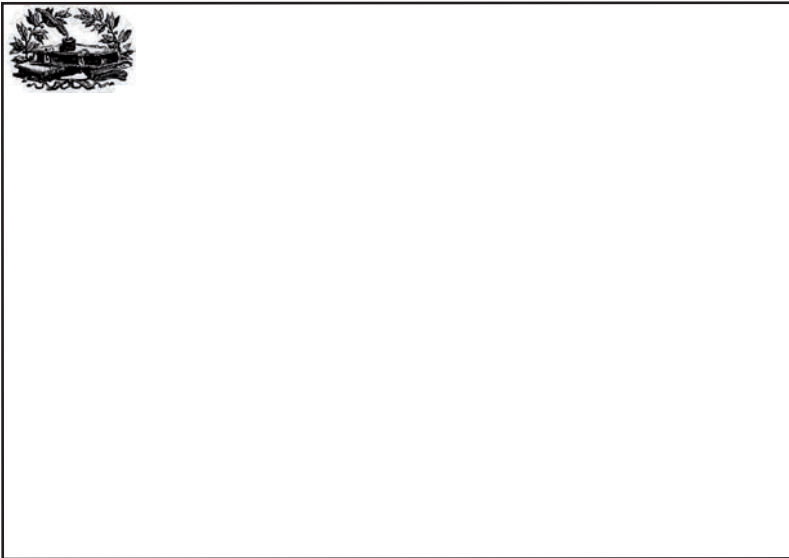
27. Το τουρκικό όνομα της λίμνης Ξυνιάδας.

όπου σμίγει με το δρόμο Ζητουνιού-Δομοκού.[...]

Λίγο πιο πέρα απ' την Υπάτη η πεδιάδα πλαταίνει ως πέντε μίλια κι εκεί ο Σπερχειός ενώνεται με τη Βίστριτσα (Ίναχο), μεγάλο παραπόταμο που κατεβαίνει ορμητικά μέσα από μια χαράδρα [...]. Η Βίστριτσα διασχίζει λοξά την πεδιάδα, με πλατιά χαλικώδη κοίτη και συναντά το Σπερχειό απέναντι απ' την Υπάτη, σε απόσταση 3-4 μιλίων. Γύρω στα 10 μίλια δυτικά της Υπάτης η κοιλάδα περιορίζεται και στενεύει απ' την προσέγγιση των δύο βουνών.

Christopher Wordsworth (1832-33)

Ο Σπερχειός πηγάζει μέσα από ένα από τα φαράγγια του Τυμφρηστού. Η μαγευτική κοιλάδα, την οποία αρδεύει, σχηματίζεται από τις παράλληλες πλαγιές της Όθρης και της Οίτης, που διακλαδίζονται από τον Τυμφρηστό και κατευθύνονται ανατολικά στο Μαλιακό κόλπο. Το μήκος της είναι 60 μίλια και είναι ξακουστή για τη γονιμότητα του εδάφους της, για τα πλούσια βοσκοτόπια της και για την όμορφη ποικιλία των δασών και των λόφων της.

Π. Ζωγράφου: η μάχη της Αλαμάνας.

Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (1833)

Ο Σπερχειός είναι λασπώδης και χειμαρρώδης και διασχίζει μια χώρα άγρια, τέλειας γυμνότητας²⁸.

28. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης, η Λαμία και η Υπάτη έμειναν στα χέρια των κατακτητών και χρησιμοποιήθηκαν ως στρατιωτικές βάσεις. Έτσι, στην περιοχή και διέμεναν αλλά και διέρχονταν, συχνά, πολυάριθμα τουρκικά στρατεύματα και διεξήχθησαν πολλές μάχες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη φυγή μεγάλου μέρους των κατοίκων της σε

George Finlay (1835)

Το απόγευμα ιππεύσαμε με τον captain Shoebornn προς το Ζητούνι. Στα μισά, περίπου, του δρόμου συναντήσαμε το Σπερχειό, αφού είχαμε ήδη διασχίσει τις Μεξιάτες. Ο δρόμος ήταν σε άριστη κατάσταση και χρειαστήκαμε 3 ώρες για να φτάσουμε. [...]

Είναι αδύνατον να ιππεύσει κανείς κατά μήκος της πλούσιας πεδιάδας της Φθιώτιδας και να δει τον πλούτο της και την ακαλλιέργητη κατάσταση της, δίχως να σκεφτεί τα μέσα με τα οποία θα μπορούσε να βελτιώσει την κατάστασή, τόσο αυτής όσο και των κατοίκων της. Είναι βέβαιο πως η λήψη της απόφασης του Πραΐδη για αποτροπή της καλλιέργειας αραβοσίτου στο Ελληνικό Βασίλειο δε θα είχε αυτές τις συνέπειες, καθώς η κύρια καλλιέργεια και συνάμα η πιο κερδοφόρα, σ' αυτήν την πεδιάδα, είναι ο αραβόσιτος. Μα ο καημένος ο Πραΐδης είναι ένας ονειροπόλος. Στο Ζητούνι η καλλιέργεια ρυζιού και καπνών είναι ήδη απαγορευμένη. Όσον αφορά το πρώτο, είναι πιθανό η υγεία της πόλης του Ζητουίνου να απαιτεί αυτή τη θυσία, μιας και μόνο η ιδέα για επανακαλλιέργεια ρυζιού απορρίπτεται.

Λούντολφ Στέφανι (1840)

Το έδαφος είναι γόνιμο αλλά χρησιμοποιείται λίγο. Παράγει καλαμπόκι, καπνό και σιτάρι.

Παναγιώτης Σούτσος (1852)

Ταύτην διαβρέχει ο ελαιόρρους Σπερχειός, καταβαίνων από του Τυμφορηστού, δεξιόθεν μεν και αριστερόθεν δεχόμενος τον Ίναχον²⁹, τον Μέλανα³⁰ και πολλούς γοργοποτάμους και χειμάρρους, πίπτων δε εις τας αγκάλας του Μαλιακού. Η Μεσοποταμία αυτή γη, δυναμένη εκθρέψαι ήμισυ εκατομμύριον Ελλήνων, διακόπτεται εις μεγάλα κτήματα, και εις ολιγίστους ανήκει, και διατρέφει ολίγιστον λαόν· παράγει δε αφθόνως και σίτον και σήσαμον και ορύζιον και μετάξιην και βαμβάκιον και νικοτιανήν και πολλά έτερα τιμαλφή προϊόντα.

Ημερολόγιο του Βλάση Γαβριηλίδη (1892)³¹

άλλες, πιο ασφαλείς, περιοχές (νησιά, Ναύπλιο, Ευρυτανία κ.α.). Πολλοί από αυτούς χάθηκαν από τις κακουχίες της προσφυγιάς ή εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις νέες περιοχές, και δεν επέστρεψαν ποτέ. Έτσι, μετά την απελευθέρωση δημιουργήθηκε πληθυσμιακό κενό, το οποίο, εν μέρει, καλύφθηκε από πρόσφυγες Θεσσαλούς, Ηπειρώτες και Μακεδόνες. Φυσικά, κάτω από αυτές τις συνθήκες, η καλλιέργεια της γης εγκαταλείφθηκε...

29. Η Βίστριζα, που πηγάζει από τα Βαρδούσια

30. Το Μανρονέρι, το ποτάμι του Μοσχοχωριού

31. Το ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ του 1892, έκδοση του Βλάση Γαβριηλίδη, είναι αφιερωμένο, κυρίως, στην κοιλάδα του Σπερχειού. Το πολυσέλιδο κείμενό του είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα που έχουν γραφτεί για την περιοχή μας και σε ορισμένα σημεία

ΑΝΑ ΤΗΝ ΦΘΙΩΤΙΔΑ ΚΑΙ ΟΛΙΓΗΝ ΛΟΚΡΙΔΑ

Μόλις εξήλθομεν εις τους αγρούς και πόρρωθεν μας προσέβαλεν εικών αξία του μεγαλοφυστέρου κολορίστ της Ευρώπης. Φουστανελλάς άμεμπος εν τη περιβολη του ωδήγει ίππον εφ' ου νεαρά γυνή φέρουσα πρασίνην μεταξωτήν εσθήτα, κρατούσα κόκκινον μεταξωτόν αλεξήλιον. Αμφοτέρωθεν της λευκής οδού, εφ' ης το σύμπλεγμα, καταπράσινοι κάμποι. Τι μαγειάν απετέλει το αποτέλεσμα του συνδυασμού των χρωμάτων! Εικών συναρπαστική εν υπερφυσικού κάλλους πλαισίω, βαδίζουσα προς ημάς. Όταν μας έφθασε, παρεμερίσαμεν εξ ευλαβείας. Ο φουστανελλοφόρος, υπερήφανος εν τη ανδρικότητι των χαρακτηρισμών· η νεαρά γυνή, ελικοβλέφαρος και ωραία. Τους αφήσαμεν να παρέλθουν ολίγον και πάλιν πόρρωθεν το αυτό αποτέλεσμα. Εν πρασινοκοκκινόλευκον όνειρον όπερ έφευγεν, έφευγεν!

Όλη η φύσις σε διαπνέει διά γαλήνης και μέθης κ' εκστάσεως και λήθης και έρωτος, ως η ανάγνωσις του ηδυπνόου, του μυριπνόου Άσματος Ασμάτων. Ηδύνατό τις, αντιγράφων αυτό και προς την φύσιν αποστρεφόμενος να τη είπη: «Κηρίον αποστάζουσι τα χείλη σου νύμφη· μέλι και γάλα υπό την γλώσσαν σου και οσμή ματιών σου ως οσμή λιβάνου». Η δε φύσις ως η νύμφη του Άσματος ν' απαντά: «Εξεγέρθητι βορρά και έρχου τότε και διάπνευσον κήπον μου και ρευσάτωσαν αρώματά μου».

Ο κάμπος πρασινίζει ως το μεταξωτόν της εφίππου Αμαδρουάδος. Και επί του πρασίνου βάθους έχει κεντήσει η φύσις μαργαρίταις, μολοχάνθας, πασχαλίτσαις, αστεράκια, ζουμπούλια. Ο καιρός εναλάσσει μεταξύ ομίχλης και λαμπωσύνης. Η Οίτη κλείει τον ορίζοντα εξελισσομένη, ραδινή ως έγχευς, καμπουρωτή ως όψις, φιλουμένη εις τα τορνευτά της άκρα με τον σινδοносκέπαστον Τυμφρηστόν. Επί της πρασίνης θαλάσσης κολυμβούν κοπάδια λευκόμαλλα, κατοπτριζόμενα εντός του πρασίνου καθρέπτου. Διακρίνεις την λευκήν επί της σπονδυλικής των χωρίστραν, χωρίζουσαν λευκοτάτους, απαλούς, ως κόμμωσιν αρχαίων αγαλμάτων Διός ή Ποσειδώνος, βοστρύχους. Ως στίγματα και ποικιλία μεταξύ του συμπαγούς λευκού, του λικνιζομένου επί του πρασίνου, τράγοι ξανθοί, φαιόχροες, κανελλόχροες. Μεμονωμένος δε ο κριός με την κεφαλήν άνω και το τσουνάκι κάτω, κωδωνίζον βαρεία βαρεία. Τα συνέχει αίσθημα εξουσίας. Άρχει, οδηγεί, κυβερνά, βασιλεύει. Πέραν, παρά τα ποιμενικά καλύβια, σειρά λευκών απλωμένων ρούχων πόρρωθεν εμφανίζονται ως άριστον αέτωμα λευκού μυθολογικού ανακτόρου. Ενώ άλυσος Βλαχοπουλών, η μία κατόπιν της άλλης, με τα λευκομάνδηλα κεφάλια και της άσπραις ποδιές των, πηγαίνουν, πηγαίνουν εις τους ερωτευμένους λόφους, αφ' όπου θα κυλίσουν εις την πεδιάδα κοπάδια παιδιών

του κυριολεκτικά συγκλονιστικό, ιδιαίτερα εκεί που περιγράφει και σχολιάζει την κατάσταση των αγροτών. Στο απόσπασμα που ακολουθεί κυριαρχεί το λυρικό στοιχείο, χωρίς όμως να λείπουν τα κοινωνικά σχόλια και το χιούμορ.

μαζύ με κοπάδια αρνιών. Πάλιν η Οίτη συννεφιάζει, ενώ λευκάζουν η κουμαριαίς της τα πρινάρια, οι σχοίνοι, τα έλατα. Ατμοί λευκοί, ατμοί ξανθοί, αναβαίνουν κ' επικάθηνται ως γάζαι νεονύμφων ή αποικίαι χιονοτρίχων λάρων. Όλος ο οργανισμός σου μυρίζει γάλα, όλος ο οργανισμός σου γεμίζει πρασινάδα. «*Η κεφαλή μου*», λέγει το Άσμα Ασμάτων, «*επλήσθη δρόσου και οι βόστρυχοί μου ψεκάδων νυκτός*». Ο καιρός κλίνει προς βροχήν. Ενώ εις τον αντίπεραν της Οίτης ορίζοντα όργια νεφελοδημιουργίας. Νέφη εν σχήμασι ανθρώπων, νέφη εν σχήμασι λευκών βράχων, νέφη ως νήσοι και νέφη ως ακρωτήρια, νέφη ως λόφοι και νέφη μετέωρα. Ένας ενωμοτάρχης περνά την ώραν εκείνην – όχι ενωμοτάρχης νέφος, αλλά ενωμοτάρχης πράγμα- όστις φέρει κοιλίαν Ηγουμένου. Συλλογίζομαι: τι κοττόπηταις, τι γαλατόπητες, τι λαγιαρνια και τι λάγια κρασιά διήλθον της ηγουμενικής εκείνης κοιλίας, μαζύ με στεναγμούς, κατάρας, δάκρυα, και λύπας των εκτελεσθέντων! Αγωγιάται με καπνά των ορεινών δήμων με τα βρειάς κάπας των και διαυγή ελληνικήν προφοράν εξαφανίζουν την αλγεινήν εντύπωσιν. Ποιμένες με τη γκλίτσαν ή ως ράβδον πατριάρχου της γραφής ή λεβέντικω τω τρόπω υπό την μασχάλην, σε φαιδρύνουν ανέξοδα. Γεωργός οδηγών το άροτρον προκαλεί την προσοχή σου. Αι αύλακες ας ανοίγει εις την γην έχουν τον αντίκτυπό των επί του μετώπου του. Τον πλησιάζομεν. Ολόκληρος τραγική ιστορία. Άλλοτε ιδιοκτήτης, εχρεώσται. Οι τόκοι έπνιξαν το κεφάλαιον. Αδύνατος η εξόφλησις. Αμείλικτος ο δανειστής.

-Μου τραβάει ένα τσακμάκι, μου τα παίρνει όλα: χωράφια, σπήτια, αμπέλια.

Και τώρα εργάζεται επί μισθώ. Πόσω; 25 δραχμάς τον μήνα!

Και πάλιν ο ορίζων, και πάλιν η ψιλόλιγνη Οίτη, ως πλαγιασμένη Καρυάτις, αλλάσσοσα διά τον οφθαλμόν όσω προχωρούμεν θέσεις και πλησιάζουσα περισσότερο προς τον Τυμφρηστόν. Και η μνήμη τραγουδούσα τους στίχους, που ζωγραφίζουν τόσο χαριτωμένα τον συγκυλισμόν και τας ενώσεις και τας αποστάσεις και τας προσεγγίσεις των βουνών:

*Ποιος είδε τέτοιο θαυμασμό, παραξενιά μεγάλη
Να κουβεντιάζουν τα βουνά, μες στις κοντοραχούλαις,
Η Λιάκουρα της Λιβαδιάς κ' η Γκιώνα των Σαλώνων
Και τα Βαρδούσια τα ψηλά κ' η δόλιας Καταβόθραις.*

11. ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ – Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΚΜΗΧΑΝΙΣΗΣ –Η ΚΟΙΛΑΔΑ ΑΛΛΑΖΕΙ

Χάρις Ιγγλέση³² (1951)

Εδώ είναι όλα ήρεμα και λουλουδιασμένα. Χώμα πλούσιο, νερό άφθο-

32. Εφημ. Αθηνών «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ», φ. της 10/4/1951, σ.3, οδοιπορικό με τίτλο «Σκίτσα από την ύπαιθρον Ελλάδα-Ταξιδεύοντας».

νο, φυτείες στρωμένες, περιποιημένες, ήρεμες κι αυτές, θα 'λεγες. Ρύζι, βαμβάκι, ηλίανθος, τριφύλλι. Ακόμα και ζώα ήρεμα και καλοθρεμμένα, γελάδια, γουρούνια, χήνες, πάπες, κότες, γαλοπούλες. Είναι μακριά. Πολύ μακριά τα νευρικά κι όλο προσωπικότητα κατσίκια του Παρνασσού. Μακριά κι οι γέριες ελιές, το τσαπί, οι πέτρες. Εδώ είναι όλα μοντέρνα, «αποτελεσματικά». Τρακτέρ, αεροπλάνα του ενθελονοσιακού, «φαγάνες» που ξεραίνουν το βάλτο.

Ο βάλτος που στραγγίζεται, δίνει το παρθένο χώμα του στην καινούργια καλλιέργεια. 400 στρέμματα πέρσι, 3.500 φέτος. Κι άλλα τόσα του χρόνου, αν όλα πάνε καλά. Το βαμπάκι που πρωτοφυτεύτηκε πέρσι, έδωσε 200 οκάδες το στρέμμα. Στα φετινά, δοκιμάστηκε ρύζι. Με πολύ καλά αποτελέσματα. 250 οκάδες έδωσε το στρέμμα και σε μερικά, στα καλύτερα, έφτασε τις 400. Ωραίο ρύζι, παχύ, γευστικότατο. Άμα κάποτε ο βάλτος ολόκληρος ξεραθή και όλες αυτές οι χιλιάδες στρέμματα δοθούν στην καλλιέργεια, εδώ θα γίνει ο ρυζοβολώνας της Ελλάδας. Θα πλημμυρίσει ο τόπος ρύζι. Με λίγα χρήματα, πολλή δουλειά και μερικά χρόνια ειρήνη...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

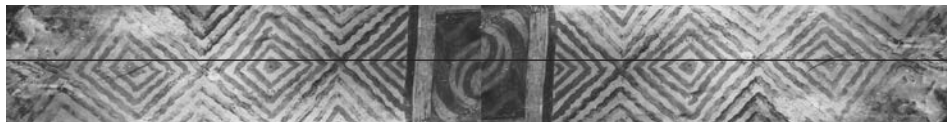
1. Ν.Τ.Δαβανέλλος- Γ.Π.Σταυρόπουλος: Λαμία με τη γραφίδα των περιγητών (1159-1940), ΟΙΩΝΟΣ, Λαμία 2005
2. Β.Γαβριηλίδης: Ανά την Φθιώτιδα και ολίγη Λοκρίδα (Ημερολόγιον 1892)
3. Ειχτάλ Γκ.: Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, ΜΠΑΥΡΟΝ, Αθήνα 1974
4. Κοτσίλης Κ.: Ζ. Μπισόν- Η Στερεά Ελλάδα και ο Μωριάς, περ. ΦΘΙΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ τ.5/1984
5. Κοτσίλης Κ.: G.Rerdikaris: Η Ελλάδα των Ελλήνων-1845, ΦΧ τ.6/1985
6. Μπελ Α.: Ταξίδι στην Ελλάδα, ΙΣΤΟΡΗΤΗΣ, Αθήνα 1993
7. Πλατής Γ.: Λαμία, ιστορική και κοινωνική έρευνα, Λαμία 1973
8. Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο, Αθήνα 1968
Συλλογικός τόμος (εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια σχετικά με τον Kauffer: Αικ. Κουμαριανού), σελ. 36-37
9. The journal and letters of George Finlay, 1995
10. Gell.W.: The itinerary of Greece, London 1827
11. Saunters-Forster: Beneath Parnassian clouds and Olympians sunshine, London 1887
12. Clark D.E.: Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, part2 Greece, London 1812
13. Galt G.: Voyages and Travels in the year 1809-1811, London 1812
14. Chenavard A.M. -Rey E.- Dalgabio J.M.: Voyage en Grece et bans le levant fait en 1843-44, Lyon 1849

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ**Σταυρόπουλος Γεώργιος του Παναγιώτη**

Γεννήθηκε στη Λαμία, όπου και κατοικεί. Σπούδασε Παιδαγωγικά και Μουσική. Ασχολείται με την Τοπική Ιστορία της Φθιώτιδας κι ιδιαίτερα της Λαμίας. Τα θέματά του αφορούν, κυρίως, τους περιηγητές, την εκπαίδευση, τις τέχνες και το περιβάλλον ενώ έχει δημοσιεύσει και μια σειρά από θεματικές βιβλιογραφίες σχετικές με τη Φθιώτιδα. Έχει δημοσιεύσει επίσης σειρά άρθρων σε τοπικά περιοδικά και εφημερίδες και έχει λάβει μέρος σε συνέδρια με δημοσιεύματα και ανακοινώσεις που αφορούν τα παραπάνω θέματα. Σήμερα υπηρετεί ως Υπεύθυνος Σχολικών Δραστηριοτήτων στη Διεύθυνση Α΄/θμιας Εκπαίδευσης Φθιώτιδας.

Συγγραφικό έργο:

1. Ιστορία του Διδασκαλείου Λαμίας 1914-1934, Λαμία 1983- Ανατύπωση 2006, ΟΙΩΝΟΣ
2. Λαμία: με τη γραφίδα των περιηγητών 1159-1940, (με τον Ν.Δαβανέλλο), Λαμία 2005, ΟΙΩΝΟΣ
3. Μουσική και μουσικοί, θέατρο και θεατρίνοι (Λαμία 1834-1940)...και σκέψεις για τη Μουσική Αγωγή, Λαμία 2006, ΟΙΩΝΟΣ
4. Γεωμυθότοποι της Φθιώτιδας, (συνσυγγραφέας), Λαμία 2009, ΤΕΔΚ Ν.ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ- ΚΠΕ ΣΤΥΛΙΔΑΣ

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Παναγιώτης Γεωργίου Δημάκης
Υπεύθυνος Ιστορικού Αρχείου
Δήμου Αμφίκλειας - Ελατείας

ΘΕΜΑ

Flora + Fauna
στη χώρα της Ελατείας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«...Δέομεν τους αναγιγνώσκοντες την ιστορίαν και των γραμμάτων πείραν έχοντες μήτε ακηδιάσωσι, επεί καλώ την απειρίαν γραμμάτων, ομολογώ την ασθένειαν. Αλλά σύδε δια σοφούς ή λόγιους έγγραφα ταύτα, αλλά δια ιδιώτας και μόνον ως και εγώ ιδιώτης...»

Ιωάννης Κανανός*

φωτό 1. Η Ελάτεια έχει χαμηλούς ορίζοντες. Ο Παρνασσός από τα Ελατικά Πεδία

Οι δραματικές αλλαγές στο φυσικό περιβάλλον των περιφέρμων Ελατικών Πεδίων που τόσο θαύμασε ο ρωμαίος αυτοκράτορας Σύλλας έχουν αλλοιώσει σήμερα την όψη της πεδιάδας του Βοιωτικού Κηφισού και αφανίσει μεγάλο τμήμα της χλωρίδας και πανίδας με αποτέλεσμα πολλά από τα φυτά και τα ζώα να έχουν εκλείψει, μερικά μάλιστα και από την συλλογική μνήμη των κατοίκων του χώρου, ώστε και εξ ακοής να φαίνεται παράδοξο ότι υπήρξαν. Με τα σημειώματα FLORA + FAUNA (να μου συγχωρηθεί η λατινική γραφή των φυτών και ζώων, αλλά σε απόλυτους επιστημονικούς όρους αποδίδει πληρέστερα), θα προσπαθήσω να ανακαλέσω στη μνήμη μας, όσα φυτά και ζώα εξέλπαν και όσα βρίσκονται εν κινδύνω. Με τοπικές αναφορές και λεπτομέρειες όπου

είναι δυνατόν. Είναι βέβαιο ότι όλο και περισσότεροι ενδιαφέρονται για τη συμμετοχή σε πιο αποτελεσματικές δράσεις στο περιβάλλον που τόσο κακο-

* Ιωάννης Κανανός Βυζαντινός συγγραφέας 1Ε αιώνα «Διήγησις περί του Κωννουπόλεως πολέμου» Ελλ. Πατρ. MIGNE 1886

ποιείται σήμερα. Άλλωστε και τα μνημεία της φύσεως χρειάζονται την προστασία μας, όχι μόνο τα ανθρώπινα τεχνουργήματα. Τι θα μπορούσε να αντικαταστήσει το λάλημα ενός αηδονιού στην ρεματιά; Η εν σοφία βιοποικιλότητας που συμπλεκόμενη δημιουργεί το απαραίτητο πλαίσιο για την ύπαρξή μας, μέσα σ' αυτό το σύστημα αλληλοεξαρτήσεως που εξασφαλίζει το Νερό, τη Γη, τον Αέρα που μέχρι σήμερα ήσαν δεδομένα, αλλά ήδη αμφισβητούνται, από την αλόγιστη χρήση και εκμετάλλευση. Η μικρή Πατρίδα, μέσα στην Μεγάλη Πατρίδα, πρέπει να διαφυλάξει την φυσική της ιδιομορφία που της χάρισαν οι εξελικτικές διεργασίες χιλιετηρίδων. Είναι χρέος όλων μας να συμβάλλουμε σε αυτό κατά δύναμιν. Όμως μία συνοπτική παρουσίαση του χώρου της παρούσας έρευνας είναι απαραίτητη για να δοθεί νοηματική συνέχεια με παρεκβάσεις συνειρμών όπου απαιτούνται, στην σπονδυλωτή παρουσίαση των θεμάτων, όσων ο χρόνος επιτρέπει. Η χώρα της Ελάτειας, τα Ελατικά Πεδία, βρίσκεται στον μέσο ρου της κοιλάδας του Βοιωτικού Κηφισού, είναι περίκλειστη και ορίζεται από το ιερό όρος του Παρνασσού που οι αρχαίοι θεωρούσαν λίκνο των Ελλήνων (αξιοσημείωτο είναι ότι στα τοπωνύμια της Ελάτειας υπάρχει ο «Έλληνας» μοναδικό στον ελληνικό χώρο που αναφέρεται απευθείας, στο μυθικό κατακλυσμό, τον Δευκαλίωνα και την Πύρρα και την γέννηση των Ελλήνων από τους λίθους του Παρνασσού. (Πρόκειται για αποστρογγυλωμένη κορυφή στον ορεινό όγκο που κατέχει ο ναός της Αθηνάς Κραναίας). Η Ελάτεια έχει ελεύθερους και χαμηλούς ορίζοντες (φωτό 1) η δε θέα του Παρνασσού απ' αυτήν είναι μεγαλειώδης και μοναδική όλες τις εποχές. Οι οροσειρές του Παρνασσού-Καλλιδρόμου περικλείουν τον χώρο, που ορίζεται από την ιστορική γραμματαία ως «Ελατικά πεδία» παρείχαν την αφθονία των υδάτων από το πλήθος των πηγών, ρυακίων, ποταμίσκων, που έδιναν ζωή στο ανάγλυφο των μαλακών χωμάτινων παρειών του Καλλιδρόμου και στις ρεματιές που τον τέμνουν μέχρι τη Δρυμαία. Σήμερα η παρουσία του νερού έχει μειωθεί λόγω των υδροβόρων καλλιιεργειών, της ύδρευσης, ακόμη και της Αττικής. Η εντατική γεωργική εκμετάλλευση έχει ασκήσει υπερβολική πίεση στην άγρια χλωρίδα και πανίδα και έχουν απωθηθεί στα άκρα των καλλιιεργειών, οι πυρήνες αναπαραγωγής, ή έχουν μεταφερθεί σε άγονα, μεγαλύτερα υψώματα και χέρσα. Τα υπολείμματα των λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και απροσδιόριστοι ρύποι οικιακών αποβλήτων, λόγω της απομειώσεως της κυκλοφορίας των υδάτινων επιφανειακών δρόμων, παραμένουν και διηθούνται στο υπέδαφος με άγνωστες συνέπειες στο μέλλον. Επιλέγοντας να παρουσιάσω ορισμένα φυτά και ζώα είχα ως κριτήριο την αιτιώδη σχέση των προς την τοπική κοινωνία και τις συνέργειες που ασκούσαν σ' αυτήν. Έτσι η δρυς συνδέεται με την παραμονή του Μ. Αλεξάνδρου επί διετία στην Ελάτεια, ο Έποψ (τσαλαπετεινός) με την αιματηρή τραγωδία στην Δαύλεια, η Ροδιά με τοπικό έθιμο κ.λ.π. Τα φυτά και τα ζώα του χώρου συνυπήρχαν με την τοπική αγροτική κοινωνία επί χιλιετίες, με συνέργειες θεραπευτικές, διατροφικές, λατρευτικές αλλά και συμπλέκοντας το μύθο με τη

ζωή. Η σχέση μας με το περιβάλλον και αυτά που το αποτελούν σήμερα έχει υπονομευτεί από την ισοπεδωτική αντίληψη για την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων στο έπακρο. Βασικά και θεμελιώδη στοιχεία του περιβάλλοντος που αναντίρροτα περιλαμβάνουν τα φυτά και τα ζώα, απωθούνται στο περιθώριο από την πρακτική μας και όσοι ανησυχούν και προβληματίζονται θεωρούνται μεμψίμοιροι και περιεργοί. Η διαφύλαξη και ελεγχόμενη διαχείριση των φυσικών πόρων, θα διατηρήσει τον χαρακτήρα του τόπου με το μικροκλίμα και την μικροζωή, που διαμορφώνουν την ιδιαιτερότητά του που ήταν η αιτία επιλογής, να κατοικηθεί από τους χρόνους του μύθου, μέχρι σήμερα.

Σημ. Η αναφορά στις φαρμακευτικές, θεραπευτικές ιδιότητες ορισμένων φυτών, γίνεται για λόγους πληροφροιακούς και σε καμία περίπτωση δεν συνιστάται χρήσις ουσιών απ' αυτά χωρίς ιατρική έγκριση, ακόμα και για τα πιο αθώα φαινομενικά φυτά, περισσότερο δε για τα τοξικά (π.χ. Δατούρα).

Η φύσις εξαντλεί τα πλουσιοπάροχα δώρα της στην χώρα της Ελάτειας.

1. Άγρια αγλαδιά “καρπαχλαδιά” αγκαλιασμένη με αναδενδράδα
 2. “το κλήμα που στην αρχαιότητα έδινε τον περίφημον αναδενδρήτη οίνον”.
- (φωτο-αρχείο Π.Γ. Δημάκη, 2012).

ΩΤΙΔΕΣ (Otis Tarda)

Οι Ωτίδες δεν υπάρχουν πλέον στην πεδιάδα και στα παρόχθια του Βοιωτικού Κηφισού, αφού εξέλιπαν οι συνθήκες της εγκαταβίωσης των, οι καλαμές, τα μπαϊρια, τα έλη που τις προστάτευαν και εξασφάλιζαν ασφαλή πυρήνα αναπαραγωγής, όπως και την διατροφή των. Στα Ελατικά* Πεδία ήταν ενδημική, ή OTIS TARDA και αναφέρεται γραπτώς η παρουσία της, του-

* « Ελάτεια δε των εν Φωκεύσι πόλεων μεγίστη εστί των άλλων. Ρει δε εν τη πεδιάδι ο

λάχιστον μέχρι το 1932 (Βιος των ζώων Ν. Γερμανός). Επιπροσθέτως θυμάμαι τα μακρά χειμωνιάτικα βράδια, τον παλπού μου, κυνηγό Λ. Δ. Κατσούλα, στρίβοντας τεράστια τσιγάρα από εφημερίδα κοντά στο τζάκι, να μιλάει για τις Ωτίδες κοντά στο ποτάμι που τις ανέφερε μάλιστα, μ' αυτό το αρχαίο όνομα. Ακόμα και στα δικά μας χρόνια η πεδιάδα μέχρι το 1950 δεν ήταν προσβάσιμη, χωματόδρομοι, τάφροι, νερά, παλιούρια, έδειχναν ένα απέραντο βάθος που δεν τολμούσαμε να μπούμε. Το πολύ πηγαίναμε μέχρι τους Μερζέδες¹ για να μαζέψουμε μεργκήσια (αγριο Νάρκισσους) το Μάρτη, βουτώντας μέχρι το γόνατο στις πηχτές λάσπες. Εμείς οι κάτοικοι της κοιλάδας είναι αναγκαίο να γνωρίσουμε τις Ωτίδες² γιατί είναι το μόνο που αναφέρει από το φυσικό περιβάλλον ο Πausanias που επισκέφθηκε τα Ελατικά Πεδία περί το 170 μ.Χ. για να το καταχωρήσουμε στην μνήμη μας. Στο λεξικό του Σκ. Βυζαντίου αναφέρεται και με το τουρκικό όνομα Τοϊ, όπου ο Λεξικογράφος ερμηνεύει ως ΤΩΪ παραφθορά του ΩΤΙΣ-ΩΤΩΕΙΣ. Είναι γνωστό ότι η Θεσσαλία και η Κεντρική Ελλάδα, στην περιφέρεια του Βυζαντινού Κράτους κατελήφθησαν από τους Τούρκους γύρω στα 1390. Μάλιστα συνέβαλαν σ' αυτό δυστυχώς πολλοί τοπικοί άρχοντες που δεν edίσταζαν λόγω ευτελών αντιζηλιών και αντιθέσεων να προκαλούν και να επιδιώκουν την Τουρκική επέμβαση. Ακόμα και επιφανείς κληρικοί (Αθηνών Μακάριος, Ζητουνίου Σάββας και Σαλώνων Σεραφείμ). Ο Σαλώνων Σεραφείμ μάλιστα με ιδιόχειρη επιστολή του στον σουλτάνο Βαγιαζίτ εξεθείάζε τα κυνηγετικά πεδία της Φωκίδας για να προκαλέσει την δυναμική επέμβαση των Τούρκων. Εδώ το αναφέρω αυτό γιατί η επιστολή αυτή σε μία παράγραφο αναφέρει «Χώρα κυνηγήσεται σε κρατίστων και λειμώννα γερανούς περιεχομένους πλήθος άπλετον και πεδία ενιππεύσαι τα κάλλιστα» (Λ. Χαλκοκονδύλης Β27). Οι γερανοί είναι μία άλλη γραφή των ωτίδων του Κηφισού και αυτή είναι μία επιβεβαίωση της παρουσίας των στα Ελατικά Πεδία και αυτή την εποχή (1390). Μπορούμε να φανταστούμε τους έφιππους θηρευτές με τα τόξα των στην αναπεπτάμενη πεδιάδα να καλπάζουν κυνηγώντας τις ωτίδες στους παρακηφίσιους καλαμώνες και τέλματα. Αυτό σημαίνει ότι και στην μακρά περίοδο της τουρκοκρατίας οι Ωτίδες ήταν γνωστές. Συνοπτικά για τα χαρακτηριστικά των, μπορού-

Κηφισός αι δε ωτίδες καλούμεναι παρά τον Κηφισόν νέμονται μάλιστα όρνιθων». Πausanias Φωκικά

1. Και ΜΕΡΖΕ, παλή χωριό κοντά στην Μεγαλόπολη. Λεξ.Ελ.Επαν.Στασινοπούλου σελ.29

2. Κατανάλωσις του κρέατος της ωτίδας εγένετο και στα Βυζαντινά χρόνια «ως νοστιμώτατον της χηνός». Συμεών Σηθ. 125.13 επίσης ο Κυρήνης Συνέσιος Ρ.Γ.13.40 Στον Πουλλολόγο (στιχ 50 CG 180) παρίστανεται το πτηνόν να ομιλεί, λέγον «με τρώγουν βασιλείς με το αρχοντόπουλα τους». Κ. Μανασσής «Έκφρασις κυνηγεσίου Γεράνων» Βυζ. Χρ. Γ2.83.155 Ν.Ε. 5-419, Σ. Λάμπρου Παλαιολόγια 950.9.

με να πούμε ότι ήταν από τα μεγαλύτερα πτηνά του Ελλαδικού χώρου με ισχυρά σκέλη και ράμφος. Στο κεφάλι έφερε θύσανο πετρών, που ίσως πήρε και το όνομά του ΩΓΙΣ εξ αυτού. Κατά την αναπαραγωγή συγκροτείται κατά ζεύγη μόνιμα και τα αυγά συνήθως δύο επωάζονται μέσα σε πυκνούς καλαμώνες για τριάντα ημέρες. Πτηνό καχύποπτο και ευφυές εθρεύετο απλήστως για το κρέας του.

ΕΠΟΨ Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΣΤΟ ΛΙΒΑΔΙ

Κοινός Τσαλαπετεινός. Αυτό το διαβατάρικο πουλί έρχεται στον τόπο μας με την Άνοιξη από την Αφρική για να επιστρέψει πάλι τον Αύγουστο. Στο Λιβάδι και στους χωματόδρομους παλιότερα αντηχούσε η θορυβώδης και επίμονη φωνή του. Σήμερα οι πληθυσμοί του έχουν αραιώσει. Πλατειές φτερούγες, ουρά μεγάλη και ίσια. Η

χαρακτηριστική και κομψή σιλουέτα του με απλωμένο σαν βεντάλια το φτερένιο στέμμα-λοφίο στολισμένο με μαύρες βούλες. Τεντώνει με πόζα, σαν κωμικός το αδύνατο κορμάκι του, θέλοντας να μας θυμίσει πως κάποτε ήταν Βασιλιάς. Μάλιστα. Η Ελληνική Μυθολογία αλλά και η τοπική παράδοση στην Δαύλεια μιλάει για τον Βασιλιά Τηρέα, ποιμένα Λαών, στον οποίον οι γυναίκες της Δαυλείας παρέθεσαν σε συμπόσιο τα κατασπαραγμένα μέλη του γιού του. Από τότε οι Θεοί μεταμόρφωσαν τον Τηρέα* σε τσαλαπετεινό και την γυναίκα του Πρόκνη** σε χελιδόνη, ανοίγοντας έναν παράλληλο αιματηρό κύκλο των Θηβών, που δεν πέρασε όμως στην αρχαία τραγωδία. Έτσι ο Εστεμμένος Εποψ, Βασιλιάς της Δαύλειας προσπαθεί με το χαρακτηριστικό κελάηδημά του και την κομψή του φιγούρα να μας θυμίσει την βασιλική του καταγωγή και την συμφορά του. Η Δαύλεια*** πήρε το όνομά της από την Νύμφη Δαυλίδα κόρη του καθ' ημάς Κηφισού. Άλλοι λένε από τα πυκνά δάση που λέγονταν Δαυλοί, όπου η Φιλομήλα κόρη του Πανδάρου μεταμορφώθηκε σε αηδόνη. Ο Δίδυμος αναφέρει ως ιδρυτή και τον Δαύλιο. Ο Αισχύλος την

* (Ομήρου Ιλιάς Β520 —Θουκυδίδου Β 29-39)

** Κατά τον μύthon η Φιλομήλα, κόρη του Πανδίωνος, αδελφή της Πρόκνης, εβιάσθη υπό του Τηρέως. Φυγούσαι αμφότεραι αι αδελφαί εις Δαύλειαν απωρνεώθησαν και η μεν Πρόκνη έγινε αηδών, η Φιλομήλα χελιδών (Απολλοδ. Γ' ιδ 8). Επίσης σχ. Αριστοτ. Ρήτορ Γ' σελ 1406 β15 «... Γοργων ειπόντος, προς την χελιδόνα, επει κατ αυτόν αφήκε το περιττωμα, αισχρόν γε, ω Φιλομήλα...»

*** Η Δαύλεια κατεστράφη υπό των Περσών, επίσης κατά τον Φωκικό πόλεμο, αλλά επί των Ρωμαίων ήτο ισχυρή (Γ. Λίβιος XXXII, 18)

αποκαλεί Δαουλα, γνωστή από το Τρίοδον όπου ο Οιδίποδας σκότωσε τον πατέρα του Λαίο. Ο Πλούταρχος, ο Πausanias, ο Πλίνιος, ο Τίτος Λίβιος, ο Πολύβιος αναφέρονται σ' αυτήν ενώ ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος την τοποθετεί στο πέμπτο θέμα της Ευρώπης. Έδρα Κάντορα κατά την Φραγκοκρατία και Επισκοπής στα νεώτερα χρόνια (Επισκοπή Διαυλείας). Η Φωκική πόλη Δαύλεια είχε δυναμικό ρόλο στο Κοινό των Φωκίων και σημαντική κατέχει θέση στην Ελληνική Μυθολογία, με τους αιματηρούς κύκλους αίματος του Τηρέα και της Φιλομήλας που δεν πέρασαν στην Ελληνική Τραγωδία όπως ο Θηβαϊκός Κύκλος. Σήμερα ανήκει στη Βοιωτία διατηρεί όμως οίκοθεν ισχυρούς άρρηκτους φιλικούς δεσμούς και με την Ελάτεια με την οποία συμπορεύτηκε μέσω των χιλιετίων.

ΤΟ ΣΟΥΣΑΜΙ*

Δικότυλο της οικογενείας των πηδαλιδών, γνωστότερο ως σήσαμον το Ινδικόν, με περιεκτικότητα ελαίου στο σπέρμα του μέχρι 55% (Σησαμέλαιον). Ο σησαμοπολτός, κοινώς Ταχίни, λαμβάνεται δια θερμάνσεως και αλέσεως των σπερμάτων. Το ταχίни καταναλώνεται αυτούσιο στην Μαγειρική ή ως πρώτη ύλη σε ποικίλα βρώσιμα σκευάσματα όπως ο Χαλβάς. Το σουσάμι SESAMUM κατάγεται από την Μέση Ανατολή, όπως αναφέρεται στους Βαβυλωνιακούς Κώδικες. Οι σπόροι του πασίγνωστοι, στον τόπο μας, χρησιμοποιούνται στην Μαγειρική, Ζαχαροπλαστική, Αρτοποιία, Φαρμακευτική κ.λ.π. Η καλλιέργειά του απαιτεί γόνιμη γη, καλά οργωμένη. Η σπορά γίνεται πεταχτά με το χέρι. Η οικεία χρήση του έχει δώσει και ονόματα, επώνυμα, όπως Σαμολαδάς, Σαμούτης, Σημίτης κ.ά. Επί τούτοις σήμερα αυτή η καλλιέργεια έχει στον τόπο μας εγκαταλειφθεί. Παλαιότερα κάθε χωράφι ποτιστικό είχε μια βραγιά σουσαμού τουλάχιστον για τις ανάγκες της αγροτικής οικογένειας. Θυμάμαι τα καλοκαιρινά βράδια, τις οικογένειες καθιστές στις χωματένιες αυλές, να χτυπούν με τον κόπανο τα στάχυα του σουσαμού, πάνω στην βελόντζα για να συγκεντρώσουν το απαραίτητο για τα γλυκά των Χριστουγέννων. Ιδού ένα τοπικό γλύκισμα με σουσάμι που δεν παρασκευάζεται σήμερα λόγω των ραγδαίων μεταβολών στην κοινωνική και θρησκευτική τελετουργία των Χριστουγέννων.

* Πτωχοπρόδρομος (κατά Ηγουμένου) (M.S. contra Hegumenum) «Εκείνος το αφρατόδιστον αεί με το σισάμου εμείς δε τον χονδροχύλον, και στακτοκυλισμένον. Εκείνοι τα λαλάγγια συχνά και με το μέλι». σ.σ. Ο Πτωχοπρόδρομος αεί κλαίων και παραπονούμενος ακόμη και κατά των μοναχών, λαχταρά τον άρτον πασπαλισμένον με το σουσάμι, απόλαυση των «εχόντων» της εποχής του.

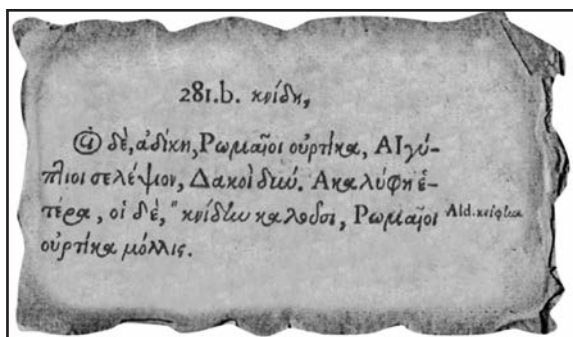
ΣΤΡΙΦΤΑΡΙΑ ΣΑΜΕΝΙΑ ΜΙ ΠΙΤ'ΜΕΖ

Ο τίτλος γράφεται περήφανα στην κατά προσομοίωση ντοπιολαλιά γιατί έτσι αποκτά ιδιαίτερη γεύση! Βλέποντας σήμερα στους πάγκους σωρούς από σοκολάτες και ξενόφερτα γλυκίσματα γυρίζει αθέλητα ο νους μας στα παλιά χρόνια του Μεσοπολέμου, που τα παιδιά στις γιορτές γύριζαν στα σπίτια για τα «Χρόνια Πολλά» με τα πληγωμένα γόνατα, τα ασήκωτα αρβύλια με τις πρόκες και τις παρενέργειες του συναχίου που ήταν φανερές στα φθαρμένα μανίκια του επενδύτη! «Χρόνια Πολλά» θειά! Και η καλόβολη θειά έβγαине με το πιάτο στην πόρτα με ρετσέλια, στραγάλια ή στριφτάρια. Ονόματα παράξενα σήμερα. Τα στριφτάρια ήταν φύλλα ζύμης γεμιστά με σουσάμι, περιχυμένα με πετιμέζι, το αρχαίο Σίραιον. Ένα χοντροκομμένο και αδρό γλύκισμα, αγροτικής καταγωγής, ίσως σήμερα δεν θα άρεσε σε κανέναν. Καμιά φορά όμως φορτισμένοι από τις σημερινές ντελικατέτσες έρχεται η επιθυμία αυτού του φυσικού γλυκαντικού με το πετιμέζι, ν' αμφισβητήσει την χημική δικτατορία της ζάχαρης! Ήταν η εποχή που η βιομηχανία δεν έπαιζε κανένα ρόλο στην οικιακή οικονομία. Ότι παρήγαγες, έτρωγες, έτσι απλά. Τι άσχημα και τι ωραία! Επιλέξτε.

Η ΤΣΟΥΚΝΙΔΑ¹ ΟΥΡΤΙΚΗ Η ΚΑΥΣΤΙΚΗ Urtika - Urens

Δικότυλο της οικογενείας των κνιδιδών, μονοετής πόα με όρθιο βλαστό, αδρότριχο, ανοικτοπράσινο. Φύλλα μικρά ωσειδή, ελαφρώς χνουδωτά. Άνθη πρασινωπά με μασχαλαιούς βότρους, ή σφαιρικά κεφάλια. Πασίγνωστη, φύτεται εύκολα παντού, σε κήπους, χέρσα, στην άκρη του δρόμου. Τα βλενούχα σπέρματα των ακμαίων φυτών είναι μαλακτικά. Τα νεαρά στελέχη της τσου-

1. URTICA membranacea (Τσουκνίδα) αναφέρεται από τον Ησίοδο (ΕΡΓΑ + ΗΜΕΡΑ 41) ότι προστάτευε από τας ασθεθείας καθ' όλον το έτος Παύλος Αιγινίτης (... και σύντροφον τρέφει με το γένος κνίδη).

κνίδας λαχανεύονται και έχουν ιδιότητες αντισηπτικές, αντιδιαβητικές, διουρητικές και αιμοστατικές. Ομοιοπαθητικό φάρμακο με την ονομασία «καΐλες» ή λαϊκή γλώσσα καταδεικνύει την καυστική της επίδραση στο δέρμα, ενώ διαχωρίζει το άλλο μη βρώσιμο είδος

«Γ' μαροκαΐλες» με τα μεγάλα σφαιρίδια που είναι πιο καυστική και δεν λαχανεύεται. Είναι ένα πανάρχαιο λαχανικό που αναφέρεται από τον Ησίοδο (Έργα και Ημέρες 41) ότι «η κατανάλωση της προστατεύει από τις ασθένειες όλο το έτος». Και οι νεότεροι συγγραφείς και ιατροί στα Βυζαντινά χρόνια αναγνωρίζουν τις πολύτιμες ιδιότητες της-Οριβάσιος (2-14), Παύλος Αιγινίτης (1-74), Συμεών Σηθ κ.λ.π. Ο δε Θεόδ. Βαλσαμών ομιλεί για την κατανάλωσή της από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ως «κνιδοπλουτόχορτον ευνούχων φύσιν». Η παροιμία απαντά παρά Βάρνηρ ως εξής: «Οι τσουνκνίδες του χωριού τρυφερές είναι σαν μαρούλια» υποδηλώνει ότι ελλείψει καλλίτερου φαγητού, τρώγεται ευχάριστα και το υποδεέστερον. «Από το ντιπ και ολόττελα καλή 'να κι η Παναγιώταινα». Καθ' ημάς σήμερα χρησιμοποιείται ως βάσις σε πίττες, «τσουκνιδόπιττα». Επίσης στην Ήπειρο παρασκευάζεται ένα είδος πολτώδους σούπας από τσουνκνίδες, αλεύρι, λάδι, αρτυσμένο με τυρί. Στη Θεσσαλία στη Μεγάλη Αποκριά, όπου αποδίδονται προφανώς και αφροδισιακές ιδιότητες στην τσουνκνίδα, παρασκευάζουν και ανάλογη σούπα. Στον Τύρναβο προσφέρεται σε ιθυφαλλικές εκδηλώσεις με αναγεννητική σημασία (Τύρναβος). Με το όνομα «Μπουρανί» προσφέρεται η σούπα αυτή στους καρναβαλιστές που περιφέρουν φαλλικά σύμβολα αυτοσχεδιάζοντας εκτός ορίων. Πρέπει να σημειωθεί ότι η λέξις «Μπουρανί» έχει περσική προέλευση και στην Περσία είναι γνωστό φαγητό με αυτό το όνομα διαφορετικής συστάσεως λαχανικών. Το τραγούδι του Τυρνάβου στο Καρ-

ναβάλι είναι εξόχως λαϊκό και ευρηματικό και παρατίθεται ακολούθως η αρχή: «Μπρε, μπρε, μπρε, το Μεγάλο Μπουρανί, το Μεγάλο Μπουρανί, της Χαράτσαινας το Μ..!».

ΔΑΤΟΥΡΑ Η ΣΤΡΑΜΩΝΙΟΣ Η σκοτεινή βασίλισσα

Προ ετών πολύς θόρυβος προεκλήθη από την δηλητηρίαση καταναλωτών λαχανικών (Βλίτα) από καταστήματα των Αθηνών. Από την έρευνα προέκυψε ότι μέσα στα βλίτα υπήρχαν και νεαρά στελέχη Δατούρας, που για τις νοικοκυρές των πόλεων είναι δυσδιάκριτα. Πράγματι σε μαζική στρεμματική καλλιέργεια λαχανικών όπως π.χ. βλίτα που θερίζονται με το δρεπάνι και πωλούνται στους πάγκους σε σωρούς είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τα νεαρά δηλητηριώδη στελέχη της Δατούρας. Παλαιότερα οι αγροδίαιτες συμπατριώτισσές μας που έβγαιναν για να «μαζέψουν λάχανα» με το χέρι και επέλεγαν με ασφάλεια τα εδώδιμα απέφευγαν τα ακατάλληλα και δηλητηριώδη. Σήμερα η απομάκρυνση από το φυσικό περιβάλλον, η ανατροπή των πατροπαράδοτων καλλιεργειών έχει αυτόν τον παράπλευρο κίνδυνο της συλλογής δηλαδή και δηλητηριωδών φυτών, αφού ότι είναι πράσινο δεν τρώγεται κατ' ανάγκην, πράγμα που τα ζώα που βόσκουν γνωρίζουν πολύ καλά, ενώ οι άνθρωποι έχουν απωλέσει αυτό το κριτήριο και την αναγνωρισιμότητα φυτών όπως η Δατούρα. Αυτή είναι η αφορμή να περιγράψουμε την Δατούρα ώστε να προστατευτούν όσοι απρόσεκτα λαχανεύουν. Η Δατούρα φυτρώνει στις πλευρές των δρόμων, σε τάφρους, άκρα καλλιεργειών, χέρσα χωράφια. Ανήκει στην οικογένεια των Σολανιδών, είναι μονοετής πόα, πράσινη, λεία, με φύλλα ωσειδή οξύληκτα. Άνθη, εντυπωσιακά μεγάλα, λευκά χωνοειδή, με σωλήνα μακρύ, μασχालιαία, που μερικοί ονομάζουν από το σχήμα «Σάλπιγγα του θανάτου». Καρπός κάψα με ισχυρά αγκάθια. Όλα τα μέρη του φυτού είναι δηλητηριώδη λόγω των ουσιών που περιέχουν (ΔΑΤΟΥΡΙΝΗ, ΥΟΣΚΙΑΜΙΝΗ, ΣΚΟΠΟΛΑΜΙΝΗ κ.λ.π.). Το φυτό αυτό ονομάζεται και διαβολόχορτο, τάτουλα, πορδόχορτο, είναι ομοιοπαθητικό φάρμακο. Χρήσιμο στην Ιατρική χάρη στις παραπάνω ουσίες που περιέχει σε πλήθος εφαρμογών, αλλά άκρως επικίνδυνο και δηλητηριώδες όπως και τα άλλα μέλη της οικογενείας των Σολανιδών (Μπελαντόνα, Μανδραγόρας, Καπνός κ.λ.π.). Υπάρχει σύγχυση μεταξύ των διάφορων ποικιλιών για την αναγνωρισιμότητά των, αλλά οι φωτογραφίες

που συνοδεύουν το κείμενο αφορούν την τοπική ποικιλία που αναπτύσσεται και συναντάμε στην κοιλάδα του Κηφισού. Υπάρχει η πληροφορία ότι ήταν συστατικό του αφεψήματος, που χορηγείτο κατά τη διάρκεια της εγκοίμησης, σε ασθενείς με νευροψυχικά νοσήματα. Ο ιατρός περιηγητής Holland, αναφέρεται στην Δατούρα*.

Η ΚΥΔΩΝΙΑ *Cudonia Vulgaris*

Η κυδωνιά δενδρύλλιο ύψους από 4 έως 8 μέτρα φυλλοβόλο, το βλέπουμε στα αμπέλια και στους κήπους να θάλλει και να μας χαρίζει τους θαυμάσιους καρπούς (κυδώνια) που αποτελούν πάντα πρόκληση στους ζωγράφους της Νεκρής Φύσης. Έχει επαλάσσοντα φύλλα ωσειδή ή προμήκη οξύληκτα, χνουδωτά στα κάτω μέρη, έμμοσχα με παράφυλλα. Άνθη λευκά ή ρόδινα μεγάλα. Καρπός μεγάλος κιτρινωπός, με εξωκάρπιο χνουδωτό. Ως αυτοφυές συναντάται σπάνια στις ρεματιές, ως ξεροκυδωνιά που είναι και η αιτία της αναφοράς μας εδώ, στο φυτό αυτό. Οι καρ-

ποί της ξεροκυδωνιάς, σκληροί και στυφοί είναι θαυμάσια πρώτη ύλη για το περίφημο «γλυκό κυδώνι» που παρασκευάζαν συχνά στην Ελάτεια παλαιότερα. Το ξύλο της κυδωνιάς χρησιμοποιείται στην λεπτοξυλουργική και οι καρποί της (κυδώνια) στη φαρμακευτική και ζαχαροπλαστική. Έχει ιδιότητες τονωτικές, στυπτικές («Για Μόππησ»* βράσε κυδωνιά και πιές»). Το αφέψημα των κουκουτσιών οι παλιές μητέρες το έδιναν στα παιδιά (για να ανοίξει η φωνή τους) αφού έχουν μαλακτικές ιδιότητες. Επίσης το αφέψημα** των φύλλων είναι κατά της αϋπνίας και θεραπευ-

* Ο Η. Holland Ταξίδι στην Μακεδονία και στην Θεσσαλία (1812-1813) Τολίδης «...κοντά στο Ζάγκο και στα Τρίκαλα. παρατήρησα μεγάλες, ποσότητες του βοτάνου *Datura Stramonium*. Στην τελευταία πόλη, εξήγησα στον Παχώμιο, την ιατρική αξία του φυτού αυτής σε ορισμένες περιπτώσεις άσθματος...».

* Αιμόπτυσις.

** Dem. Const. *Hieracosophii*, cap. 3 και «το υγρόν της κυδώνης ή κίτρου αποπέσης μετα οίνου παλαιού και μελιού...» Αγάπιος Μοναχός Κρης Γεωπονικόν κεφ. 12 «το κυδωνιάτον κίνα το ούροσ».

τικό των οφθαλμικών παθήσεων. Οι βοτανολόγοι πιστεύουν ότι η κυδωνιά εξημερώθηκε στη Μέση Ανατολή, στην Ύστερο Ακκαδική γραφή τη συναντάμε από το 2000 π.Χ. με το όνομα *Supurgillu*. Οι Μινωίτες την μετέφεραν στην Κρήτη γι' αυτό οι αρχαίοι την αποκαλούσαν Κυδώνιον Μήλον ως καταγόμενη από την Κυδωνία Χανίων. Με τη λέξη μήλον αποκαλούσαν κάθε καρπό, πίστευαν μάλιστα πως το Χρυσό Μήλον που έδωσε ο Πάρις στην Αφροδίτη, στον πρώτο διαγωνισμό ομορφιάς ήταν ένα κυδώνι και το θεωρούσαν σύμβολο αγάπης και έρωτα και το είχαν αφιερώσει στη Θεά Αφροδίτη. Ο Σόλων είχε συμπεριλάβει το κυδώνι στους Νόμους που αφορούσαν την τελετουργία του γάμου. Οι νεόνυμφοι ήταν υποχρεωμένοι να φάνε από ένα κυδώνι πριν τη γαμήλια νύκτα για να έχουν ευχάριστη αναπνοή. Επίσης με κυδώνια αρωμάτιζαν το κρασί, «Οίνος Κυδωνίτης». Ο Φιλότιμος τα κυδώνια τα ονομάτιζε χειμωνιάτικα μήλα. Πολυμνημόνευτα ήταν τα κυδώνια στη Βυζαντινή Γραμματεία. Ο Συμεών Σηθ περιγράφει το κυδωνόπαστο ως «ευστόμαχο και ήπατος ρωστικόν» και ότι λέγεται «εις τας εγγύους ταύτα συνεχέστερον εσθίει ευφρέστατον έσται το εξ αυτής παιδίον». Τα κυδώνια σήμερα είναι πρώτη ύλη στη μαγειρική (κρέας με κυδώνια) και ζαχαροπλαστική ως πάστα, μαρμελάδα κ.λ.π. (πελτές κυδώνι).

Η ΛΥΓΑΡΙΑ

Άγνος – *Vitex Agnus Castus*¹

Δικότυλο της οικογενείας των Βερβενιδών, Φυλλοβόλο δενδρύλλιο ή θάμνος με αρωματικά φύλλα και άνθη, ανθίζει από Ιούνιο έως Αύγουστο με θαυμάσια χρώματα από το λευκό, ως το ιώδες. Απωθεί τα κουνούπια και έχει ιδιότητες, κατευναστικές, και διουρητικές. Είναι επίσης ομοιοπαθητικό φάρμακο. Την γνωρίζουμε πολύ καλά στον τόπο μας και ως λυγαριά αλλά περισσότερο ως καναπίτσα. Στα παρόχθια του Λευτιάνου, αλλά και εκεί που εκβάλλει στον Πελαγινό, υπήρχε τεράστιος καναπιτσάς με χαμηλά αλλά και δενδρώδη φυτά της Άγνου*, κατάλυμα παντοίων θηραμάτων. Αγριοπερίστερα, κοτσύφια, μπεκάτσες, αλλά και ενδημικά (πλήθος από καρκαξοφωλιές). Χαιρόσουν να περπατάς σε ένα τεράστιο πάρκο με βελουδίνη γλόη. Η εξέλιξη των καλλιιεργειών εξαφάνισε αυτό το παραδείσιο βοσκοτόπι, όπως και σ' άλλα μέρη, βέβαια και την άγρια ζωή που έβρισκε εκεί ασφαλές φύλιασμα και τροφή. Τώρα την Λυγαριά συναντούμε σποράδην σε υγρά παρόχθια των ρεμάτων και

* Φωτίου. Λέξεων Συναγωγή. «Άγνον, ουχί λύγον καλούσι και αρσενικώς». Χιωνίδης Ήρωσι «και μην μα τον Δι' ούθεν επι γέ μοι δοκώ άγνου διαφέρειν εν χαράδρα πεφυκότος» Πλάτων «ή τε γαρ πλάτανος αυτή μάλα αμφιλαφής και υψηλή και του άγνου τε το ύψος και το σύσκιον πάγκαλον».

1. «Άγνος Φυτόν τι θαμνώδες ή εστίν ή Λύγος» (σχ. Πλ. Φαίδρος σελ. 230).

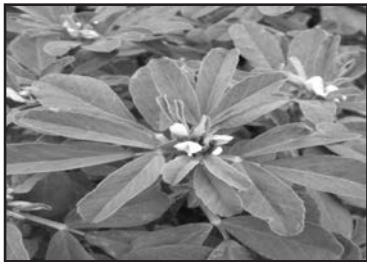
τάφρων. Το όνομα της Λυγαριάς έχει διασωθεί στο Δημοτικό τραγούδι της ξενοιασίας του βοσκού, «κρέμεται η καπότα στην Αλυγαριά...» που σήμαινε ότι οι βαρειές μέρες του χειμώνα πέρασαν και η άνοιξη θα αρχίσει να κατρακυλά από τα βουνά. Η Λυγαριά επίσης σε πυκνή διάταξη στα παρόχθια του Κηφισού, χρησίμευε για την κατασκευή αθυρμάτων (παιχνιδιών) για τα παιδιά, όπου με τα λεπτά εύστροφα κλαδιά δημιουργούσαν ένα μεγάλο σκελετό ζώου που ονόμαζαν «καμήλα» (από το σχήμα) Ομολογία Κων. Τασιόπουλου από τον Κραβασαρά. Ο Κραβασαράς, σταθμός και χάνι παλαιόθεν, πιθανώς να διέσωζε έτσι την ανάμνηση αυτού του περιεργού ασιατικού ζώου. Κατά την αρχαιότητα η Λυγαριά² ήταν σύμβολο αγνότητας (άγνος) και κατά τα Θεσμοφόρια, που ετελούντο τον μήνα Πυανεσιώνα (Οκτ-Νοεμ) οι «αγνεύουσες γυναίκες» κατεκλίνοντο σε υπόστρωμα κλάδων άγνου στο Ιερό της Δήμητρας. Τέτοιο Ιερό υπήρχε στην Φωκίδα στην Δρυμαία όπου ετελούντο οι σχετικές τελετουργίες για τρεις ημέρες. Η Δήμητρα, ήτο προστάτης των καλλιεργειών και των γεωργών και τα μυστήρια της αγνότητας είχαν σχέση λατρευτική μ' αυτές (Δαμάτηρ-Μήτηρ ΔΑ-ΓΗ Μητέρα Γη) Άγνον Άλσος (ΥΜΝ.ΟΜ.Εις Ερμ. Πίνδαρος). Άγνον Τέμενος Άρτεμις Αγνη (ΟΜ.ΟΔ.Ειτ3). Επίσης όταν ο Προμηθέας ελευθερώθηκε από τα δεσμά του, έβαλε στεφάνι λυγαριάς για να τα θυμάται. Ο Αχιλλέας στον Τρωϊκό πόλεμο έδωσε τους γιουούς του Πριάμου με κλαδιά λυγαριάς και ο Οδυσσέας τους συντρόφους του στην κοιλιά των κριαριών για να τους βγάλει από την σπηλιά του Κύκλωπα. Πρώτη ύλη για την καλαθοπλεκτική με την γνωστή ιστορία του γύφτου που τον πήγαιναν για Βασιλιά και αναστέναζε βλέποντας όμορφες βέργες λυγαριάς, κατάλληλες για πλέξιμο καλαθιών. Οι βέργες αυτές, οι «Βίτσες» στα δικά μας χρόνια,

2. ΑΓΝΟΣ (Constantinus Secretis M.S. cap.9) «εκάλουν το πεντάφυλλον τούτο αγνόν παρήχηη αυτή η κλήσις από της των Σύρων διαλέκτου, τούτέστιν το δένδρον του Αβραάμ, ότι καθαρόν εστί και αγνόν και συνεργεί προς αγνεϊαν»

ήταν αποτελεσματικό εκπαιδευτικό εργαλείο, ποιος δε θυμάται τις βιτσιές στα τεντωμένα χέρια!³ Μια εξέλιξη των Βυζαντινών «κωλορραβδίων»⁴ που εφόρμοζαν τότε οι δάσκαλοι στους άτακτους και αμελείς μαθητές. Οι πρόγονοί μας τιμούσαν λοιπόν εξαιρετικά την Λυγαριά, εμείς την θεωρούμε άχρηστη και την ξεριζώνουμε από παντού. Τουλάχιστον ας την αφήσουμε στα άκρα των αγρών, στα ρέματα αλλά και σε δημόσιους χώρους, με κατάλληλο κλάδεμα να μας χαρίζει τις καλοκαιρινές νύχτες το θαυμάσιο άρωμά της που είναι απωθητικό για τα κουνούπια. Άλλωστε ανθίζει το καλοκαίρι χωρίς νερό και πότισμα όταν όλα έχουν ξεραθεί. Ας αναζητήσουμε την προγονική αγνότητα σ' αυτήν, αφού η αναζήτηση του χαμένου καιρού δεν είναι δυνατή.

ΤΟ ΜΟΣΧΟΣΙΤΑΡΟ-ΤΗΛΙΣ *Trigonella Foenum Graecum*

Μονοετής πόα με ευχάριστη οσμή κουμαρίνης. Φυτό φαρμακευτικό, μυρεψικό, σαλατικό φύεται* σε καλλιεργούμενους και χερσαίους αγρούς. Τα σπέρματά του χρησιμοποιούνται για οφθαλμικές πλύσεις. Έχει ανθυπογλυκαιμικές ιδιότητες. Σχεδόν έχει εξαφανιστεί από τους κήπους της Ελάτειας. Είναι λοιπόν θελκτικό μέσα στον

κυκλώνα των υβριδίων, των μεταλλαγμένων φρούτων και λαχανικών ξαφνικά να συναντάς αυτό το πρώιμο edώδιμο, το ξεχασμένο Μοσχοσίταρο της Βυζαντινής Τήλεως (Τιντηλίνα). Στο δροσερό κηπάριο της αγροδίατης κας Πολυτίμης Παπαδιά, στην Ελάτεια, είδα να θάλλουν τα φουντάκια της τήλεως, σε πείσμα των καιρών, μάλιστα για το μάτι, σε ψηλό καλάμι, κρεμασμένη μια αποτρο-παϊκή πλαγγόνα, στολισμένη με πολύχρωμα κουρέλια και σκόρδα έδειχνε ξεχωριστή φροντίδα για το κηπάριο. Είναι μεγάλη χαρά να βλέπεις σήμερα μια αγρότισσα να εργάζεται με τον κεφαλόδεσμο όπως τον περιγράφει ο

3. «χρήσις λύγου, δι' ου οι διδάσκαλοι εκτύπουν την ανεστραμμένην παλάμην των παιδαρίων» (Συμεών Μεταφράστου Επιτομή Κανόνων P.G. 114-276)

4. Ν. Χωνιάτου τα Σωζόμενα (2, 180, 13)

* Προστίθεται επίσης ως άρτυμα σε λαχανόπιτες. Στο άλεσμα, στο σιτάρι πρόσθεταν ξεραμένο μοσχοσίταρο για την ευχάριστη οσμή του στην παρασκευή του τραχανά. Το μοσχοσίταρο επίσης είναι εκ των ουκ άνευ στην παρασκευή του «παστουρμά».

Δικαίαρχος «το των ματιών επί της κεφαλής κάλυμμα τοιούτον εστί, ώστε προσωπίδιω δοκεῖν το πρόσωπον κατειλήφθαι οι γαρ οφθαλμοί διαφαίνονται μόνον, τα δε λοιπά μέρη του προσώπου πάντα κατέχεται τοις ματίοις, φορούσι δε ταύτα πάντα λευκά». Ακριβώς.

ΤΟ ΧΡΥΣΟΛΑΧΑΝΟΝ *Atriplex Hortensis* Ατρίπλεξ ο Κηπαίος

Δικότυλη, μονοετής πόα της οικογενείας των χηνοποδιδών. Στην Ελλάδα καλλιεργείται από τα πανάρχαια χρόνια. Αυτό φυής σε χέρσους και ακαλλιέργητους αγρούς. Στα Γεωπονικά, την συλλογή αγρονομικών και κηπευτικών γνώσεων του 6ου μ.Χ. αιώνα που σώζονται χάρη της πολυιστορικής δραστηριότητας του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (10ος μ.Χ. αιών) διαβάζουμε τι καλλιεργούσαν οι Βυζαντινοί στον Κήπο, στο Λιβάδι του Οίκου, από λαχανικά και βότανα για τις καθημερινές ανάγκες, που όπως γράφει και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος, ιδιαίτερα τις «Νηστείες οι Θείοι γάρ Απόστολοι εν

τούτοις, ορίζουσιν άρτω μόνον και λαχάνοις». Στον τόπο μας, στην Ελάτεια χρησιμοποιούμε ακόμα και την αρχαία λέξη λάχανα και όχι χόρτα (φορβή) όπως τείνει να καθιερωθεί. Τα λαχανικά λοιπόν αυτά ήσαν το δανκί, το κάρδαμο, η κράμβη, η μολόχα, το μοσχούταρο, τα μαρούλια, τα πράσα και το χρυσολάχανον, ή λεβιδιά*. Και σήμερα λοιπόν στους δροσερούς κήπους της Ελάτειας καλλιεργείται η λεβιδιά με τα ωραία, τρυφερά καρδιάσχημα φύλλα. Δεν είναι τυχαίο ότι την συνταγή που ακολουθεί μας έδωσε η κ. Χαρίκλεια Καραφέρη —το γένος Καλαμπόκη — από τους πιο παλιούς κατοίκους στην Ελάτεια — οι οποίοι και στα Λεύθα καλλιεργούσαν την λεβιδιά στο Λιβάδιον του Οίκου... 1 κιλό λεβιδιές — 300 γρ. τράγιο γλωρό τυρί σε κύβους- αλατοπίπερο — καλό ελαιόλαδο Βράζουμε τις λεβιδιές όχι πάνω από πέντε λεπτά και τις στραγγίζουμε. Τις βάζουμε σε ρηχή κατσαρόλα μαζί με το τυρί και ανακατεύουμε καλά. Δεν πρέπει να μείνουν καθόλου υγρά. Τέλος ζεματίζουμε με το λάδι. Αυτό το ελαφρύ πιάτο χρειάζεται απαραίτητα ζυμωτό ψωμί και αν σας αρέσει η ατμόσφαιρα βρείτε ένα χαμηλό σοφρά κι ένα καρέκλι, σβήστε τα φώτα και ανάψτε λυχνάρια ή κεριά. Στους τοίχους θα βλέπετε τις σκιές των προγόνων να αγαλλιούν για την γαστρομαργική επιστρο-φή στα οικεία!

* κατά τόπους και χρήσεις και λεποντιά, λεπουδιά, (παλαιοσλαβικά loboda)

ΟΙ ΓΗΤΕΥΤΕΣ ΤΩΝ ΒΔΕΛΛΩΝ

Η βδέλλα *HIRUDO MEDICINALIS* (Ρίζα Abdel-Bδέλ-ζα-βδάλλω απομυζώ αρμέγω) είναι παράσιτο που ζει σε έλη, τενάγη και υγρολίβαδα. Στα Ελατικά Πεδία, ιδανικός χώρος υπήρξαν τα έλη της Σφάκας-Χούμποβου-Μεραλί όπου οι

ακμαίες υδροπηγές Σέλκη και Μαυρομαντήλα δημιουργούσαν ιδανικό τόπο διαβίωσής των. Ο περιηγητής H. Bell¹ που διέτρεξε το 1861-1874 την πεδιάδα του Κηφισού αναφέρεται στις βδέλλες και την συλλογή των, ηθελη-μένα και αθέλητη. Υπήρξε φόβητρο των συλλεκτών, υδροχαρών φυτών (ραγάζι², καλάμα, σαλώματα). Η βδέλλα φέρει μυζητήρα με τρία προιονωτά δόντια και προσκολλάται στα θύματά της, εκκρίνοντας την ιρουδίνη μία αντιπηκτική ουσία και απορροφώντας από τον ξενιστή,

οκταπλάσιο όγκο του σώματός της, αίμα, που αποθηκεύει σε εκπτυχώσεις του εντερικού συστήματος. Η λαϊκή ιατρική πιθανώς θα ε γνώριζε τις ιδιότητες της ιρουδίνης. Γι' αυτό παλαιότερα οι κουρείς τον μήνα Μάιο έκαναν αφαιμάξεις σε αιματώδη άτομα, με βδέλλες που συντηρούσαν σε γυάλινο δοχείο. Με τον τρόπο

αυτό μείωναν την πίεση, ενώ συγχρόνως η έκχυσις και η κυκλοφορία της ιρουδίνης στο αίμα ήταν σημαντική συνέργεια στον έλεγχο της πηκτικότητας. Η χαλκογραφία απεικονίζει την συλλογή των βδελλών μέσα στους καλαμιώνες και στα έλη είτε, από τα γυμνά μέλη του σώματος, περισσότερο από άλλα που έβαζαν στο νερό συνήθως υπέργηρα και ακατάλληλα για τις αγροτικές εργασίες και μετά συνέλλεγαν τις βδέλλες που τοπο-

1. H. BELL ταξίδι στην Ελλάδα.

2. Εκ του σλ. Rogoj και τούτο εκ του ελλ. ράχος, στοιβή, σάγμα.

3. Ο Αγάπιος Μοναχός (Du Cange σελ. 1684) αναφερόμενος στη θεραπευτική χρήση των βδελλών: «χοντραίνει το αίμα, αργεί να χωνευθεί και κάμνει φλούσσον του σώματος»

θετούσαν σε επίπεδα κοφίνια. Στο Β.Δ. της 16/03/1843 ορίζονται μεταξύ άλλων τα δασμολογικά τέλη για κριθή, μαλλιά, βδέλλες κ.λ.π. Η τιμή των βδελλών αυτή την εποχή ήταν 20 δραχμές η οκά. Τα έλη επίσης ενοικιάζονταν από το κράτος για την εκμετάλλευση υδροχαρών φυτών, αλιεία κ.λ.π. Στην χαλκογραφία του Η. Bell η σκηνή της περισυλλογής των βδελλών έχει αποτυπωθεί με ενάργεια και δύναμη με τα τρομαγμένα ζώα αλλά και τους συλλέκτες, που εκθέτουν τα ίδια τους σώματα και αποκολλούν τις βδέλλες με τα χέρια. Όπως όμως προκύπτει από την αναφορά υπ' αριθμ. 6714 του Κ.Ι. Πριτζίλα, (πρακτικά της Βουλής συνεδρ. ΡΛΓ' 27 Απριλίου 1845) η υπεραλιεία των βδελλών, λόγω των εξαγωγών, απομείωσε δραματικά μέχρι εξαφάνισεως τον πληθυσμόν των. Έτσι λαμβάνονται για πρώτη φορά μέτρα περιβαλλοντικής, εν σπέρματι, προστασίας από το νεαρό Ελληνικό κράτος, που παρά τις φοβερές δυσχέρειες της εποχής, υπήρξε νομοθετική πρόνοια «να κανονισθή δια Νόμου, η προστασία ως εν τοις πολιτισμένοις Έθνεσι, των αγρίων πτηνών και ζώων, κατά την εποχήν του τοκετού, εις τρόπον ώστε να μην ελαττωθεί ο πληθυσμός αυτών». Πρέπει να πιστωθεί η πρόνοια αυτή στα θετικά της Βαυαροκρατίας, όπως και η συνέργεια της ανανεωτικής πνοής της 3ης Σεπτ. 1843. Στην συνεδρίαση αυτή μετείχε και ο εξ Ελατείας εκλεγείς πρώτος βουλευτής Λοκρίδος Κωστούλας Ταξιάρχου Σαντάς. Φαίνεται μάλιστα ότι η ζήτησις των βδελλών ήταν τόση, ώστε να εισάγονται βδέλλες (Διάταγμα 9 Μαρ 1843), διότι η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν επαρκής. Η αποξήρανση όμως των ελών τις εξαφάνισε σήμερα και έτσι ο μαραζιάρης κάμπος ανέκαμψε μεγαλώνοντας και λεβέντες όχι μόνο άλογα, «ΠΛΙ ΚΑΙ ΚΝΟΥΠ'». Παλαιότερα η παροιμία «Ο κάμπος τρέφει άλογα και τα βουνά λεβέντες» καθόριζε ακριβώς τις ασθένειες της εύφορης κοιλάδας, την φοβερή ελονοσία «μαλάρια» που έκανε τα παιδιά «μπακανιάρικα» και στους μεγαλύτερους αφαιρούσε την ικμάδα της ζωής και εβράχυνε τον βίο. Ο χειρόγραφος ΚΩΔ ΕΒΕ 2922 14ου αι. αναφέρεται εκτενώς στις βδέλλες όχι μόνο για την ρύθμιση του αίματος, αλλά και από ατυχήματα των αγροδίαιτων χωρικών που έτυχε να καταπιούν βδέλλα, η οποία με την διόγκωση του σώματός της, αν είχε προσκολληθεί στον λάρυγγα μπορούσε να αποπνίξει τον ατυχή. Παραθέτουμε το σχόλιον αυτό παρ' ότι σήμερα είναι περιττό, προς γνώσιν, όπως και τις οδηγίες «φυλάσσοντες τα κτήνη και τον βίον σου» προς βδέλλας.

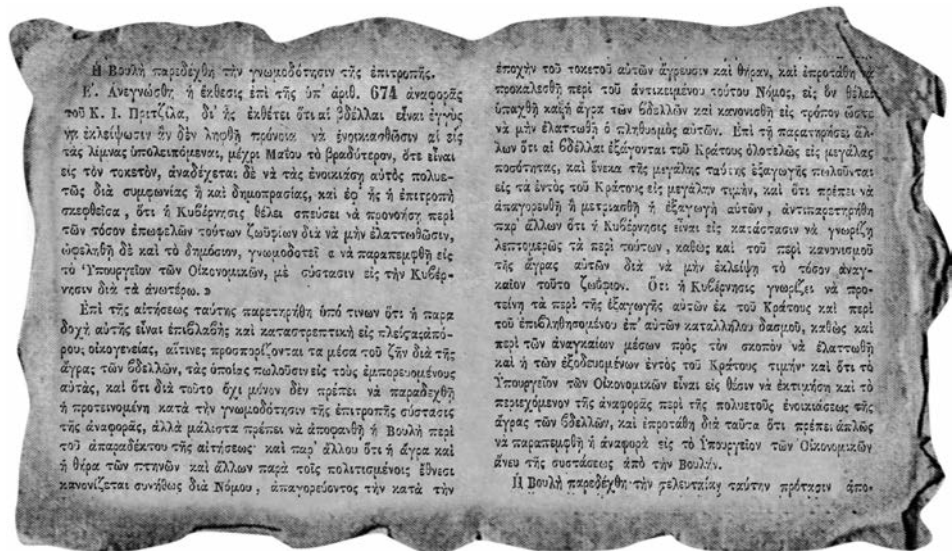
ΤΟ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΟΝ

Χειρ. ΚΩΔ. Ε.ΒΕ. 2922 14ου αιώνα + LEXICON BOTANICUM CUM Aelliis Alexandrinus promotus Alexandrini με ποικίλας ιατροσοφικής συνταγάς στο περιθώριο.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΡΥΣ (Querkus Macr.)

Πρακτικά Βουλής σελ. 1005 27 Απριλίου 1845 ΡΑΓ'

Η Βουλή παρεδόθη την γνωμοδότησιν της επιτροπής.
Ε. Ανεγνώσθη η έκθεσις επί της υπ' αριθμ. 674 αναφοράς του Κ. Ι. Πριτζίλια, δι' ης εκθέτει ότι αι Ήβερροι είναι άγνως γν. εκλείψοντι εν δυν ληθη πρόνοιαν να εννοικασθών αι εις πάς λιμένας υπολεικόμενα, μέχρι Μαΐου το βραδύτερον, ότι είναι εις τον τοκοτίν, αναδέχεται δε να τας έννοικισθ αυτών πολυετών δια συμφωνίας η και δημοπρασίας, και εφ' ης η επιτροπή παρεφείσα, ότι η Κυβέρνησις θέλει σπεισαι να προνοήσθ περί των πόσον επωφελεών τούτων ζώουον δια να μὴ ελαττωθών, ως ελεστη δι και τὸ δημόσιον, γνωμοδοτεί α να παραπεμφθ εις τὸ Ἰγουμεριον των Οικονομικῶν, με σύστασιν εις τὴν Κυβέρνοσιν δια τὰ άνωτέρω. α

Επι της αιτήσεως ταύτης παρετμήθη υπό τωνων ότι η παραδοχ αυτης είναι επιβλαβής και καταστρεπτικη εις πλείστα πόρου, οικουγενείας, αιτινες προσπαρδόνται τα μέσα του ζην δια της άρχας των Ήβερλων, τας οποίας παλοσιν εις τούς εμπροσμονένους αυτάς, και ότι δια τούτο εχμ μένον δεν πρέπει να παραδοχθ η προτινομένη κατά τὴν γνωμοδότησιν της επιτροπής σύστασις της αναφοράς, αλλά μάλοστα πρέπει να αποσπαρθ η Βουλή περί του άπαρδεκτου της αιτήσεως και παρ' άλλου ότι η άρχα και η θέμα των πενηθν και άλλων παρὰ τοις πολιτικόμενοις εδνεσι κωνοζεται συνθήας δια Νόμου, απαγορεύοντος τὴν κατά τὴν

επαχὴν του τοκοτου αυτων άρχασιν και θέμα, και επροτάθη η προκαλεσθη περί του άντικειμενου τούτου Νόμου, εις δι θελεια υπαχθ και η άρχα των Ήβερλων και κοινοσθη εις τρόπον ώστε να μὴ ελαττωθ η πολιτικουμς αυτων. Επι τῆ παραπορεσίαι άλλων ότι αι Ήβερροι εξάγονται του Κράτουσ ομοστέας εις μεγάλας ποσότητες, και ενεκα της μεγάλης ταύτης εξαγωγής πειλοσται εις τὰ έντος του Κράτουσ εις μεγάλων τιμῶν, και ότι πρέπει να άπαγορευθ η μεταρποθ η εξαγωγη αυτων, άντιπαρετρήθη παρ άλλων ότι η Κυβέρνοσις είναι εις κινδύνασιν να γνωρή λειπτωμερις τα περι τούτων, καθώς και του περι κωνοσμοσ της άρχας αυτων δια να μὴ ελλείψη τὸ τούον άναγκαιον τουτο ζωθουον. Οιη Κυβέρνοσις γνωρίζει να προτινη τὰ περι της εξαγωγής αυτων εις του Κράτουσ και περί του επιβληθησμοσ εν' αυτων καταλληλοσ διασροσ, καθώς και περί των άναγκαιων μέσων πρὸς τον σκοπον να ελαττωθ και η των εθουοισμεθων έντος του Κράτουσ τιμητιν και ότι το Ἰγουμεριον των Οικονομικῶν είναι εις θέαν να εκτιμήσθ και τὸ περιεχόμενον της αναφοράς περί της πολυμοσς έννοικιασεωσ της άρχας των Ήβερλων, και επροτάθη δια ταύτα ότι πρέπει άπλωσ να παραπεμφθ η αναφορ η εις τὸ Ἰγουμεριον των Οικονομικῶν άνευ της συστάσεως από τὴν Βουλήν.

Η Βουλή παρεδόθη τὴν σχετικὴν κούτιν πράξεισ άπό

Η σσιά του Μ. Αλεξάνδρου στα ΕΛΑΤΙΚΑ ΠΕΔΙΑ

Η Δρυς (Βελανιδιά) ανήκει στην οικογένεια των Φηγιδών και στην Ελλάδα ευδοκμούν 15 είδη (Ντουσκοβελανιδιά *Q Pedum Culiflora*, Ρουπάκι *Q Lanuginosa*, ήμερη βελανιδιά *Q aegilops* Πουρνάρι, *Q coccifera* κ.λ.π). Ακροθιγώς θα περιγράψουμε τα φυσικά χαρακτηριστικά, τα περισσότερα υπάρχουν στα σχετικά περί Φυτών συγγράμματα. Ο καρπός της δρυός (βελανίδι) από τα αρχαία χρόνια εχρησιμοποιείτο ως τροφή ανθρώπων (Άνδρες βαλανηφάγοι). Ο φλοιός χρησιμοποιείται στην βαφική και στην βυρσοδεψία, το ξύλο στην οικοδομική, ναυπηγική ως καύσιμη ύλη κλπ. Οι Αρχαίοι πίστευαν ότι οι Δρύες ήσαν ενσάρκωση των νυμφών Δρυάδων, των οποίων η ζωή εξηράτο από την ύπαρξη του Δένδρου. Οι Δρυμοί, τα δάση Δρυός ήσαν αφιερωμένα στον Δία. Εθεωρείτο δε ότι είχε το προνόμιον να είναι Μαντική (Δρυς της Δωδώνης). Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι στα προνή του Καλλιδρόμου, των ύπερθεν και εκείθεν της Ελατείας λόφων, υπήρχαν συστάδες, δασύλλια και μεμονωμένες δρύες, τμήματα των οποίων διατηρούνται ακόμη (π.χ. στην Παναγίτσα στο κτήμα Σκουτέρη, στο Μόδι, στη Δρυμαία κλπ). Επίσης ο περιηγητής Holland αναφέρει άλση δρυός και φτελιές στον άνω ρου του Κηφισού στην πεδιάδα. Η πόλις Δρυμαία των Φωκίων αναφέρεται και ως Δρυμός (εκ του Δρυς). Στο Λεξικό Σ. Βυζαντίου (Εκδ. Γκαρπόλα 1857) στο λήμμα Ελάτεια-Λεύτα αναφέρεται το πόλισμα Δένδρα. Προφανώς πρόκειται για το Δραχμάνι με άλλη γραφή και εκδοχή, για τα άλση και δένδρα που το περιέβαλλαν. Και σήμερα οι κάτοικοι αποκαλούν δένδρα τις βελανιδιές. Η αιτιώδης σχέσις των Ελατικών πεδίων με το δένδρο αυτό είναι η λεγόμενη Δρυς του Μ. Αλεξάνδρου, στα διοικητικά όρια της Αρχαίας Ελάτειας, μεταξύ των πολισμάτων Μπέλεσι και Μεραλί. Σε έκταση δύο περίπου στρεμμάτων υπήρχε μέχρι το 1987, ένα τεράστιο δένδρο, μία Βασιλική Δρυς πανάρχαιη, που είχε τον σεβασμό των κατοίκων μέχρι το 1987 που μία καταγίδα το κατέρριψε. Ο χώρος και η Δρυς είχαν κηρυχθεί φυσικό μνημείο, από το Υπ. Γεωργίας¹ και η προστασία ανετέθη στο Δασαρχείο Λεβαδείας.

Άραγε, θα υπάρξει απάντηση στο σχόλιο του «Τήλεφου» «Δρυός πεσούσης», που θέτει έναν ακόμη προβληματισμό για την ικανότητα ορισμένων υπηρεσιών να προστα-τεύσουν αυτά που κηρύσσουν σε μια στιγμή «απογραφής» διατηρητέα: Η βασιλική δρυς του Ανθοχωρίου Βοιωτίας, που ξεριζώθηκε από τους σφοδρούς βοριάδες του Ιανουαρίου, ένα ανοιχτό βιβλίο της φύσης, δεν προσήλκυσε το ενδιαφέρον κανενός ειδικού. Οι ρίζες της βαθιά χωμένες στη λαϊκή παράδοση, την είχαν συνδέσει με τον Φίλιππο και τον Μεγαλέξανδρο, με στοιχειά και αράπηδες που χόρευαν τις νύχτες, με το Εικοσιένα και την Εθνική Αντίσταση. Δέντρο αρσενικό και περήφανο, που στους αιώνες έζησε τους καημούς και τις χαρές της Ρούμελης, ήταν σημείο αναφοράς για μας τους ντόπιους. Το υπουργείο Γεωργίας κάποτε το κήρυξε «Μνημείο», σήμερα το αποχαρακτηρίζει για να γίνει καυσόξυλο. Όμως θα μου επιτραπεί να υποδείξω ότι έπρεπε να υπάρξουν και ενδιάμεσες φάσεις, π.χ. γεωπόνοι, που εξετάζουν το ριζικό σύστημα, τον γέρικο κορμό, το φύλλωμα, από παράσιτα και ασθένειες και εν ανάγκη το υποστυλώνουν. Κι αν όλα δεν τελεσφορήσουν ίσως υπάρχουν στην Ελλάδα κι άλλοι ειδικοί (υπάρχουν;) που θα εξετάσουν τον πεσμένο κορμό να μάθουν τη ηλικία και τόσα άλλα μυστικά που κρύβει ο φλοιός. Όσα με τόση υπομονή θησαύρισε το γέρικο δέντρο στους αιώνες θα χαθούν. Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, η Γεωπονική, το Πανεπιστήμιο, ο Δημόκριτος, δεν θα έπρεπε να ενδιαφερθούν, αφού και στο χώρο, στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού, η ανθρώπινη παρουσία σημειώνεται από την πρόιμη νεολιθική εποχή. Επόμενο είναι να παρουσιάζει επιστημονικό ενδιαφέρον και η χλωρίδα της περιοχής στην ιδιαίτερη αυτή περίπτωση. Παρά ταύτα ουδείς από τους υπευθύνους της προστασίας τότε εκινήθη για

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1985 ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΑΚΟΥ 589

Κήρυξη δέντρων και σπάνιων φυτών ως Διατηρητέων Μνημείων της Φύσης.

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Έχοντας υπόψη:

1. Τις διατάξεις της παραγράφου 3 του άρθρου 78 του Ν.Α. 86/1989 περί Δασικού κώδικου όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 3 του Ν.Α. 936/1971.
2. Τις σχετικές προτάσεις των αρμόδιων περιφερειακών δασικών αρχών.
3. Τη σχετική εισήγηση του τμήματος Εθνικών Δρυών και Διαφυετικών Δασών της Δ/σης Προστασίας Δασών και Δασικού Περιβάλλοντος, αποφασίζουμε:

Κηρύσσουμε ως Διατηρητέα Μνημεία της Φύσης τα παρακάτω δένδρα και σπάνια είδη φυτών που είναι μοναδικά δημιουργήματα της φύσης και αποτελούν στοιχεία στη φυτική κληρονομιά της Χώρας.

5. Ένα μοναδικό άτομο ελληνιάδας (QUERCUS AEGILOLORIS), μαζί με την έκταση γύρω από αυτό που είναι βιολογικά και οικολογικά αναγκαία για την αποτελεσματική προστασία του, γνωστό με την ονομασία «Δένδρο», που βρίσκεται στη γεωργική και πόση περιοχή της κοινότητας Ανθοχωρίου Βοιωτίας, και έχει σπουδαία εστομική οικολογική και αισθητική αξία και συνδέεται, σύμφωνα με την τοπική παράδοση με τη δέφλευση από τον τάπο αυτή του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

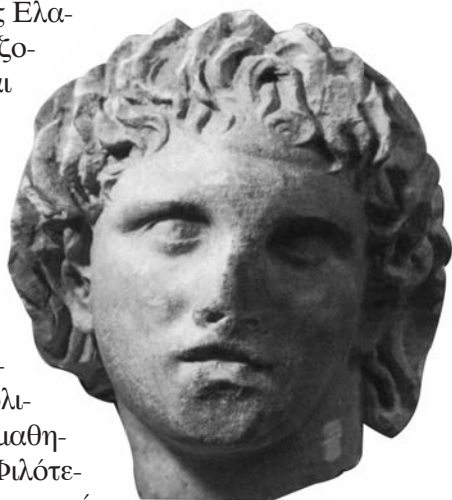
1. Απόφαση αυτή να δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Αθήνα, 30 Αυγούστου 1985 (π.μ.)

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ Παναγιώτης Δημάκης

ΓΡΑΦΗΜΑ ΥΠΟΤΑΚΗΣ

την διάσωση, περίθαλψη του τραυματισμένου δένδρου. Ο χώρος απεδόθη στην καλλιέργεια του ιδιοκτήτη του αγρού. Παραθέτω εδώ επιστολή μου τότε, στην Εφημερίδα Καθημερινή² (25/2/1987) βάσει της οποίας υπήρξε μία μικρή αναταραχή, σχόλια, συζήτηση, αλλά σύντομα όλα βυθίστηκαν στο θανάσιμο τέλμα της ελληνικής περιφέρειας. Ας επανέλθουμε όμως στην αιτιώδη σχέση της Δρυός με την Ελάτεια αφού περιγράψουμε το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, μιας μεγάλης ιστορικής στιγμής για την μεγαλύτερη πόλη της Φωκίδας, που ήλεγχε τις διαβάσεις ΒΝ, την Ελάτεια. Ο Φίλιππος το 339 π.Χ. επωφελούμενος της διαμάχης των Φωκέων με το Ιερό των Δελφών, κατέλαβε την Ελάτεια. Η κίνηση αυτή κατετάραξε τους Αθηναίους πολίτες, που αμήχανοι μπροστά στην ειδησι ότι ΕΛΑΤΕΙΑ ΚΑΤΕΙΛΗΠΤΑΙ, δεν εδέχοντο να μιλήσουν στην Βουλή, στην πρόσκληση του κήρυκα (τίς ομλήσει βούλεται;). Αυτά περιγράφονται παραστατικά και εναργώς από τον Δημοσθένη στον «περί Στεφάνου» λόγο του. Ο Φίλιππος με τον στρατό του παρέμεινε στην Ελάτεια, δύο περίπου χρόνια, επισκεύασε το τείχος και οχύρωσε τα περάσματα. Εδέχετο τους πρέσβεις των πόλεων και αντιπροσώπων / ηγεμόνων, κυβερνώντας από μία οιονεί πρωτεύουσα Πόλη, την Ελλάδα. Η πλούσια ενδοχώρα και η οικονομική ισχύς της Ελάτειας, επέτρεψε επί μακρό χρόνο να παραμένουν και να γυμνάζονται οι στρατιώτες και το ιππικό του οποίου αρχηγός ήτο ο Μ. Αλέξανδρος. Στο ιππικό μετείχαν και ιππείς από την Ελάτεια και τη Φωκίδα, γόνιοι ευγενών οικογενειών όπως γνωρίζουμε ότι αποκλειστικά μετείχαν σ' αυτό. Επίσης ο Μ. Αλέξανδρος είχε φίλιες με ομηλικούς του νεαρούς Ελατεείς ιππείς αριστοκράτες, που συναγωνίζονταν στην πεδιάδα. Αυτό τεκμαίρεται και από την πράξη του Μνάσωνα πλούσιου ευγενή, να αγοράση από τον ζωγράφο Αριστεΐδη ένα πίνακα που απεικόνιζε Μάχη του Μ. Αλεξάνδρου, με ένα υπέρογκο για την εποχή ποσό, χίλιες μνάς, όπως περιγράφει ο Αθήναιος στους Δειπνοσοφιστές. Ο Μνάσων, γιός του Μνασέα στρατηγού-αυτοκράτορα των Φωκέων από ευγενή οικογένεια της Ελάτειας, ολιγαρχικός, κτηματίας με χίλιους δούλους μαθητής και ομοτράπεζος του Αριστοτέλη, Φιλότεχνος, είχε γνωρίσει τον Αλέξανδρο στην νεαρή ηλικία του, όταν θα κάλπαζαν μαζί στην αναπεπταμένη πεδιάδα, με τους Μακεδόνες και Ελατεείς ιππείς, των οποίων τα ονόματα θα γνωρίζαμε αν υπήρχε μητρώο και είχε διασωθεί στο Ιππικό του. Πολλοί από

*Μ. Αλέξανδρος
(Αρχ. Μουσείο Πέλλας)
(Πλούταρχος «Άνω βλέποντα
τω προσώπω προς τον ουρα-
νόν... διεφύλαττον αυτού το
αρρενωπόν και λεοντώδες»)*

αυτούς συνεπώς θα τον ακολούθησαν και στην κατά των Περσών εκστρατεία του. Συμπερασματικά η παραμονή του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου στην Ελάτεια, δημιούργησε πυρήνα ολιγαρχικών μακεδονοφίλων που επί μακρό διάστημα (μαρτυρείται μέχρι του Φιλίππου Ε) υπεράσπισαν τα συμφέροντα των Μακεδόνων Βασιλέων, στη Φωκίδα και κατ' επέκτασιν στη Κεντρική Ελλάδα.

**** Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (9.3). Η ταφή των Μακεδόνων (Πολυάνδριον)* βρίσκεται όχι μακριά από την Βελανιδιά του Αλέξανδρου στον Κηφισό, όπου έστησε την σκηνή του. * Μετά την Μάχη της Χαιρώνειας που έκρινε την τύχη του αρχαίου Ελληνικού κόσμου.

ΤΟ ΤΣΑΚΑΛΙ ΘΩΣ Canis Aureus

Σαρκοφάγο θηλαστικό, συγγενικό με τον λύκο και τον σκύλο, τρίχωμα γκριζοκίτρινο, κοκκινωπή ουρά. Νυκτόβιο, τρέφεται με πτώματα ζώων τρωκτικά αλλά και μικρά θηλαστικά (υπό το τουρκικό ÇAKAL, περσικό Sagal (Ιερό ζώο των Αιγυπτίων, συνώνυμο της πανουργίας, με πολλές αναφορές στην καθημερινή μας ζωή (π.χ.είναι τσακάλι). Σήμερα είναι εντελώς σπάνιο στην περιοχή μας γιατί εξέλιπαν οι συνθήκες της διατροφής των. Παρά ταύτα παραθέτω τμήμα από την διήγηση

Τσακάλια και γύπες εκκαθαριστές της υπαίθρου απο τα θνησιμαία

της «Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι» (ΕΡΜΗΣ 1917)» που αναφέρεται με γλαφυρότητα στα πλήθη των τσακαλιών στην περιφέρεια της Αταλάντης, όπου «μιλεούνια» ως γράφει σύρλιαζαν στα περίχωρα ως κλαίοντα παιδιά. Ο συγγραφέας απετέλεσε τμήμα αποσπάσματος για την εξολόθρευση των τσακαλιών, με δόλωμα έναν «κριόν». Ο «Κριός» αυτός ήτο ιστορικός, αφού ανήκε στο απόσπασμα όπου μετά την καταδρομή οκτώ στρατιωτών εξελθόντων της Αταλάντης νύκτα κατέλαβε την αυγή ημισείαν ώραν πέραν του Δραχμανίου μέρος της συμμαχίας του Νταβέλη εις το ολημέριον, με τον «Κριόν». Η διήγηση είναι συναρπαστική αλλά μακρά (ανατρέξατε σελίδες 139-146). Θυμάμαι όταν είμαστε παιδιά που τραγουδούσαμε το τραγούδι του τσάκαλου τις φεγγαρόφωτες καλοκαιρινές νύχτες, όταν το ουράνιο ποτάμι του Ιορδάνη φώτιζε την πεδιάδα και το νυχτερινό αεράκι έφερε μαζί με το άρωμα του φρεσκοκομμένου άχυρου, τις φωνές των τσακαλιών, μια συναυλία συναρπαστική και παράξενη.

-Οουου-Ιου-βρήκα ένα κόκαλλου! -Τι κόκαλλου; Γαϊδουρνόοο!

-Θέλου κι εγώ, θέλου κι εγώ, θέλου κι εγώ, απαντούσε ο χορός των τσακαλιών αριστερά, δεξιά, παντού. Το απλοϊκό αυτό τραγούδι περιείχε με λαϊκή σοφία την χρησιμότητα του ζώου αυτού που εκτός από τρωκτικά και βατράχια καθάριζε τον τόπο από τα ψοφίμα. Το τσακάλι εξαφανίστηκε σήμερα από τα Ελατικά πεδία, με το

άνοιγμα των χωραφιών και την αποξήρανση και έτσι η ρύθμιση της φυσικής ισορροπίας αφέθηκε στα φυτοφάρμακα και τα λιπάσματα. Τα σημερινά παιδιά δεν γνωρίζουν το ζώο αυτό που έδωσε το όνομά του στην ευφύια (τσακάλι=έξυπνο), την σκληρότητα, την επιτηδειότητα. Συγγενής του σκύλου, απαντάται στην τοπική μας παράδοση με την παροιμία: «Λύκος να φάει τα πρόβατα και τσάκαλος τα γίδια!». Η παροιμία προσδιορίζει με ακρίβεια την ικανότητα του ζώου να θηρεύσει στα απόκρημνα βράχια τα γίδια σε αντίθεση με τον βαρυνπάτη λύκο, που αρκείται στα αθώα πρόβατα της στάνης.

ΓΛΥΚΥΡΡΙΖΑ ΛΕΙΑ *Clycyrriza Glabra*

Δικότυλο της οικ. των Ψυχανθών. Πολυετής βαθύρριξη πόα, 0,50-1μ. λεία όρθια, ισχυρή με αποξυλωμένη βάση. Φύλλα περωτά. Άνθη κυανά ή ιώχρωμα. Οι ρίζες κυλινδρικές και βαθύτατες ρικνές έξω και κίτρινες έχουν πολύ-

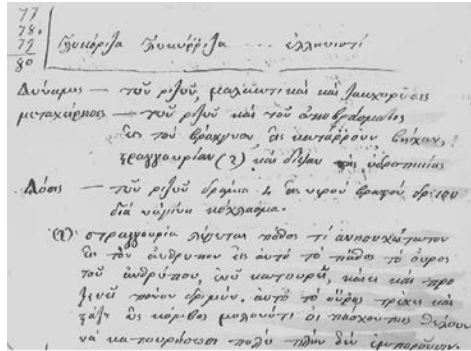
τιμες Φαρμακευτικές ιδιότητες για παθήσεις του αναπνευστικού. Έχει επίσης χολαγωγικές, αντισηπικές και μικροβιοκτόνες ιδιότητες. Το εκχύλισμα ονομάζεται Γιαμπολη και χρησιμοποιείται στην Ζαχαροπλαστική (π.χ. καραμέλες Λικορίτζια), Ποτοποιία και Φαρμακευτική. Στον τόπο μας εκαλλιεργείτο παλαιότερα, άγνωστο από τότε εντός των τειχών της Ελατειας, επίσης στην Παναγιτσα όπου συναντώνται και οι ονομασίες Γλυκοριζες. Οι κάτοχοι των αγρών για άγνωστο λόγο εγκατέλειψαν την καλλιέργεια αυτή και έτσι χάθηκε η συνέχεια με αποτέλεσμα σήμερα το φυτό αυτό να θεωρείται άχρηστο και επιβλαβές. Με την βαθιά άροση σχεδόν εξέλειπε και επιζή στα δύσκολα

άκρα και τάφρους. Η ιαματική χρήση της γλυκόρριζας ήταν γνωστή στην Περιφέρεια Ελατειας με την ονομασία Ραβεντι. Ο Λεξικογράφος Σ. Βυζάντιος αναφέρει στο λήμμα Ραβεντι (Δεν ηξεύρω αν οι παλαιοί Έλληνες το εξελλήνισαν εις το ΡΑ, ΠΟΝΤΙΚΟΝ-ΡΑΠΟΝΤΙΟΝ ή οι βάρβαροι το μεταποίησαν ύστερον. Όπως και να έχει η λέξις ΡΑ φαίνεται να είναι η πρωτότυπος, μεταποιηθείσα δια το ευφωνότερον εις το ΡΕΙΟΝ. Παραθέτω κατωτέρω ένα είδος συνταγολογίου συνταχθέν από τον συμπατριώτη μας Γεωργ. Δαή την δεκαετία του 30'. 1 Ο Δαής, σαγματοποιός και πρακτικός κτηνίατρος ασκούσε και ένα είδος Λαϊκής Ιατρικής, παρ' ότι τα γραφόμενα υλικά για την θεραπεία είναι ασαφή, δεν αναφέρει δοσολογία στα περισσότερα, έχουν όμως την σημασία τους σήμερα. Αποδεικνύουν ότι οι Φαρμακοποιοί της εποχής γνώριζαν μ' αυτά τα ονόματα τις πρώτες ύλες! Επίσης είναι χρήσιμον να σημειωθεί η φωνητική εκφορά (και μάλιστα με χαριτωμένο τρόπο) της λέξεως Δια Μόπτης! Για να μην αποσυνδέεται η ακουστική μνήμη από την ντοπολαλιά. «Βράσε κυδωνιά και ππέ». Βλέπουμε εδώ να χρησιμοποιείται το Διά, αρχαιοπρεπές και να ακολουθεί με κεφαλαία Μόπτης (αιμόπτυσις). Εντελώς απλοϊκά μη καθορίζοντας την αιτία και την νόσο. Επίσης στο τμήμα Τριχοφάγος έζημα (έκζεμα) αναφέρει το ηδοφόρον με το ν μάλιστα που δεν χρησιμοποιεί π.χ. στο Σκόρδο με αρχικό κεφαλαίο. Με μια μικρή έρευνα βρήκα ότι το τσαμπσακίζη είναι το ρεσίφι του πεύκου (τουρκ. Τσαμ - σακχιζι). Γλωσσάριο προσεγγίσεως των αγνώστων λέξεων.

Κυρί-κερί Λατόψα (ελατόπισσα) ενέα Αδελφών το έμα. Απροσδιόριστο (δρακοντιά:) ηδοφόρον² (ευφόρβιον) επίσης, κιαφη-θειάφι. Ραβέντι. Ιδού λοιπόν ότι το εκχύλισμα της γλυκόρριζας συμμετείχε και ήτο γνωστό για την συμβολή του στις ασθένειες σαν γιαιτρικό στο Δραχμάνι παλαιόθεν.

Σημειωματάριον Γ. ΔΑΗ

Συμπληρωματικό: Χειρόγραφον του ιατρο-φιλσόφου Τ. Τσιμπανοπούλου (1826) Εθν. Βιβλ. Ελλ. Αριθ. 2859. Εδώ παρατίθεται η παρενέργεια του φυτού και αναφέρεται στη θεραπευτική αξία της Γλυκόριζας, με προτάσεις φαρμακευτικής χρήσεως του φυτού. «Περί Γλυκόριζας» υπό του ιατροφιλόσοφου Τ. Τσιμπανοπούλου (1826) Εθν. Βιβλ. Ελλ. Αριθ. 2859».

Δύναμις των ριζών μαλακτικά και ζαχαρώδεις. Μεταχειρήσις των ριζών και του αποβράσματος εις τον βρόγχον, εις κατάρρουν, βήχαν, στραγγουριαν.

2 στραγγουριαν και δίψαν της υδρατιζίας Δόσις των ριζών δράμα 4 του νερού βραστού δράμα 100, δια να γίνει κόχλασμα.

2 Η στραγγουρία λέγεται πάθος ανησυχότατον, εις τον άνθρωπον. Εις αυτό το πάθος το σύρος του ανθρώπου, ενώ κατουρεί, καιεί και πρόξενει πόνον δριμύν, από το σύρος τρέχει, και στάζει ως κόμβος μολονότι οι πάσχοντες θέλουν να κατουρήσων πολύ πλην δεν εμπορούσιν». Επιπροσθέτος το 1898 αναφέρεται ΒΔ στη γλυκόριζα, πράγμα που σημαίνει ότι εκαλλιεργείτο καθ' ημάς (ΦΕΚ 40 13 Ματίου 1898).

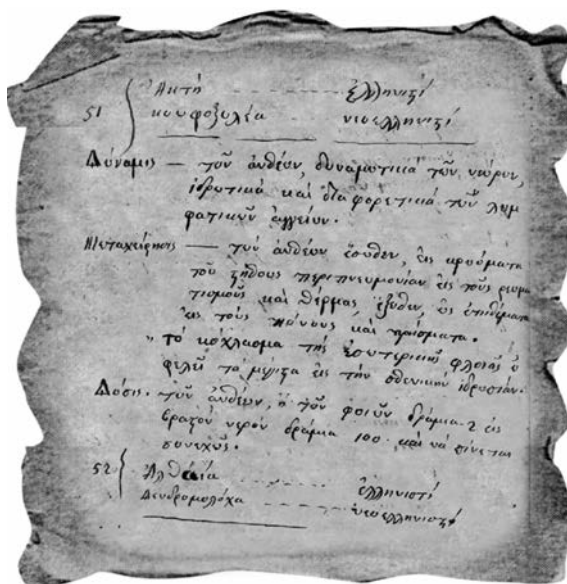
**2. Ιατροσόφιον (χειρ. ΚΩΔ. ΕΒΕ 2922, 14ου αι.)
ΕΥΦΟΡΒΙΟΝ ΗΔΟΜΕΝΟΝ**

ΑΚΤΗ-ΑΦΡΟΞΥΛΙΑ¹ (Sambucus Nigrus) Η Πριγκήπισσα των Ρυακιών

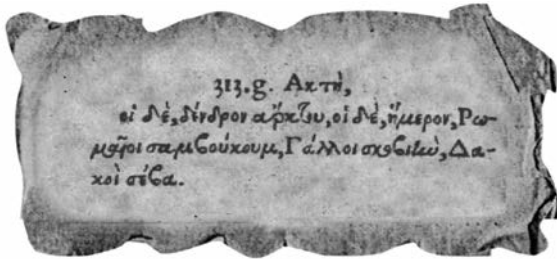
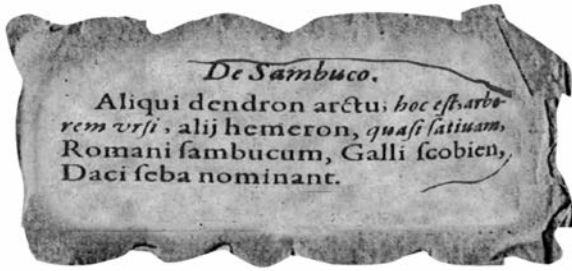
Η Αφροξυλιά με το βαθύ πράσινο φύλλωμα και τα τεράστια σκιαδία των ανθών της, με το μεθυστικό και έντονο άρωμα κυριαρχούσε σε κάθε υδρόχαρο κήπο και λασπερό ρυάκι της Ελατείας. Ήταν η εποχή με χωματόδρομους που κατέληγαν σε ρείθρα με στάσιμα και τρεχούμενα νερά όπου βατράχια, έντομα και φυτά διαγωνίζονταν για μια θέση στον ήλιο. Και μεις παιδιά τότε βυθίζαμε ηδονικά τα γυμνά μας πόδια στην

πηχτή λάσπη σ' ένα ατέλειωτο ψάξιμο στο περιβάλλον μας για να γνωρίσουμε τον κόσμο. Πάνω στα μικροσκοπικά πυκνά κίτρινα άνθη, λαμπερά ζούμπερα με απίθανες γαλάζιες κόκκινες ιώδεις μεταλλικές ανταύγειες αιχμαλώτιζαν την ματιά μας. Κάθε αφροξυλιά ήταν μια πρόσκληση για παιχνίδι. Από τα κλαδιά με την πλούσια ψίχα (Εντεριώνη) κατασκευάζαμε ένα παιχνίδι που το λέγαμε ΛΑΜΠΑΡΖΑ. Ένα κομμάτι κλαδί κατάλληλο που αφαιρούσαμε την ψίχα, δύο βύσματα και ένα ξύλινο έμβολο ήταν η κατασκευή, όπου η πίεση του εμβόλου στα βύσματα τα εκπωμάτιζε με βαρύ ήχο. Απλοϊκό τέχνηργο των παιδιών τότε που δεν

1. (Θεόφραστος περί Φυτών Γ3)

2. Συμπληρωματικό Χειρόγραφο του ιατροφιλοσόφου Τ. Τσιμπανοπούλου (1826) Εθν. Βιβλ. Ελλ. Αριθ. 2859. όπου αναλυτικά παραθέτει τις θεραπευτικές ιδιότητες της ακτής, την μεταχείρισιν (χρήσιν), του φλοιού και των άνθεων και την δοσολογίαν, με τις πρακτικές της εποχής, που όμως για κανένα λόγο δεν συνίσταται σήμερα.

είχαν την ατελείωτη σημερινή σειρά παιχνιδιών, αλλά έπρεπε να δημιουργήσουν παιχνίδια με τη φαντασία τους ή να βελτιώσουν άλλα παλαιότερα. Η σημερινή επάρκεια αφαιρεί την πρωτοβουλία για δημιουργία στα παιδιά έστω και σε τόσο απλά πράγματα. Η ΛΑΜΠΑΡΖΑ σαν παιχνίδι συνδέεται λεκτικά αλλά και πρακτικά με την γνωστή ΑΜΠΑΡΙΖΑ (αλβ. AMBAPEZE) όπου

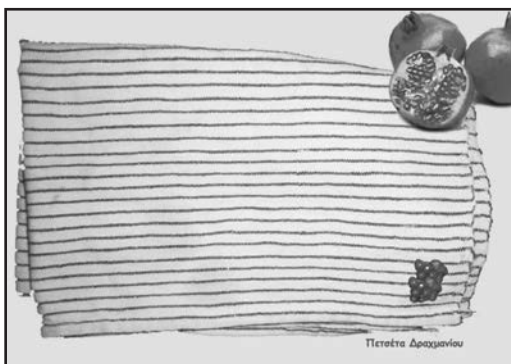
δυο παιδιά ή δύο ομάδες παιδιών κυνηγούν η μια την άλλη. Στην περίπτωση τούτη ο κυνηγός είχε και το όπλο του. Συστατικά της αφροξυλιάς χρησιμοποιούνται στην Φαρμακευτική και στην Ποτοποιία για να αρωματίσουν το ηδύποτο SAMBUCA⁴. Στην τοπική λαϊκή παραϊατρική το έγχυμα των ανθέων της εχρησιμοποιείτο για τον πονόλαιμο και την στοματίτιδα³. Επίσης είναι ομοιοπαθητικό φάρμακο. Με την αναδρομή αυτή, γυρίζοντας στα χρόνια της αθωότητας αισθάνεται κανείς μια απογοήτευση βλέποντας ένα-ένα τα στοιχεία των σκηνικών που σημάδεψαν τα παιδικά μας χρόνια, να αποσύρονται. Νοσταλγίες...

3. Παρατίθεται και το αντίστοιχο χωρίον του Διοσκοριδή περί της ακτής και της ονομασίας της.

4. Ο Κοραής (τα μετά θάνατον ευρεθέντα τομ. Γ σελ 100) γράφει ότι οι Τούρκοι παραφράζοντας την λέξη σαμπούκος προς το βαρβαρότερο, έπλασαν την λέξη «τσιμπούκι», καπνοσύριγγα. Η τουρκική λέξις κατ' αρχήν εσήμαινε ράβδον λεπτήν. Άλλωστε οι κλάδοι της ακτής όπως και της πασχαλιάς με την αφαίρεση της εντεριώνης (ψίχας) ήτο δυνατό να χρησιμεύσουν ως σίφωνες αντλήσεως κυρίως υγρών (Ησύχιος Σίφων ρυπαρός άνθρωπος και λίχνος και του νερού οι καδίσκοι και οις οι κάπηλοι τον οίνον χρώνται και όργανον τι εις πρόεσι υδάτων...) Αργότερα με την συνήθεια του καπνίσματος κατασκευάζονται οι καπνοπόροι σωλήνες «σύριγγες» Κοραής Άτακτα Τομ. Δ' σελ.402.

Η ΡΟΔΙΑ Punica Granatum

Η Ροδιά ούτε άγνωστη, ούτε σπάνια είναι στην Ελάτεια. Αντίθετα φύτευται σε κήπους, αυλές, αμπέλια, ακόμη και ως Ξινοροδιά σε ημάγρια μορφή στις ρεματιές. Δενδρύλλιο ή θάμνος της οικογένειας των Πουνικιδών δικότυλο λίγο αγκαθωτό με φύλλα προμήκη οδοντωτά σε δέσμες. Ανθη μεγάλα ακτινωτά κόκκινα έως πορτοκαλόχροα. Αυτή είναι μια συνοπτική φυτολογική παρουσίαση. Σκοπός όμως δεν είναι η περιγραφή της γνωστής Ροδιάς, αλλά οι ιδιότητες της, η της διαδρομή όπως διάφοροι συγγραφείς αναφέρονται σ' αυτήν και το κυριότερο η της μ' ένα ενδιαφέρον ιδιόμορφο τοπικό έθιμο της Ελάτειας, που σήμερα έχει εγκαταληφθεί. Η Λαϊκή Ιατρική αναγνώριζε στη ρίζα και τον φλοιό της Ροδιάς ιδιότητες θεραπευτικές ως αφέψημα, θεραπευτική συμβολή στην δυσεντερία, διάρροια κ.λ.π. παθήσεις των εντέρων. Το δε αφέψημα του άνθους (Κύτινος) ανακούφιση από τις μολύνσεις της στοματικής κοιλότητας και του λάρυγγος. Σύμφωνα με τις έρευνες των αρχαιοβοτανολόγων η Ροδιά κατάγεται από την περιοχή της Κασπίας θάλασσας και η εξάπλωσή της προς την Μεσόγειο έγινε ακτινωτά μετά την εξημέρωσή της αφού σε σφηνοειδή γραφή-κείμενο της πόλης QATNA της σημερινής Συρίας αναφέρεται ως LURMU. Επίσης στην Αίγυπτο του (14ο αιώνα π.Χ.) σε ιερογλυφική γραφή ως NURMU στις επιστολές της TEL-AMARNA. Στο Αιγαίο, στην Κρήτη, (17ος αιώνας π.Χ) συναντάμε την Ροδιά σε ανθέμια των Ανακτόρων της Κνωσού και στο Ακρωτήρι της Θήρας μια σειρά από πήλινες πρόχους είναι διακοσμημένη με ρόδια σε φυσιοκρατική απόδοση (17ος αι.π.Χ). Σπόροι Ροδιάς ταυτίστηκαν στη Μυκηναϊκή Εποχή στην Αργολίδα (Τίρυνς). Η Αρχαία και μεσαιωνική Ελληνική Γραμματεία βρίθει αναφορών περί την Ροιά. Ο Όμηρος την αναφέρει ως «Αγλαόκαρπον» Οδυσσ. 115. Κόκκους δε ή κόκκωνες αποκαλούσαν οι Αρχαίοι τα σπυριά του ροδιού και κατά μια άποψη εξ' αυτού προέκυψε το κόκκινο λέξη προσδιοριστική για το ερυθρό χρώμα, όπως προσφυώς αναφέρεται στο γνωστό Δημοτικό τραγούδι «Μήλο, μου κόκκινο, ροΐδο βαμμένο». Στα πανάρχαια χρόνια συνδεόταν με την ζωή και το χρώμα του αίματος και αυτό έχει σχέση με την συνήθεια των Παλαιολιθικών προγόνων μας να βάφουν με κόκκινο πηλό το πρόσωπο των νεκρών, δείχνοντας έτσι μια πρόωγη προβληματική με

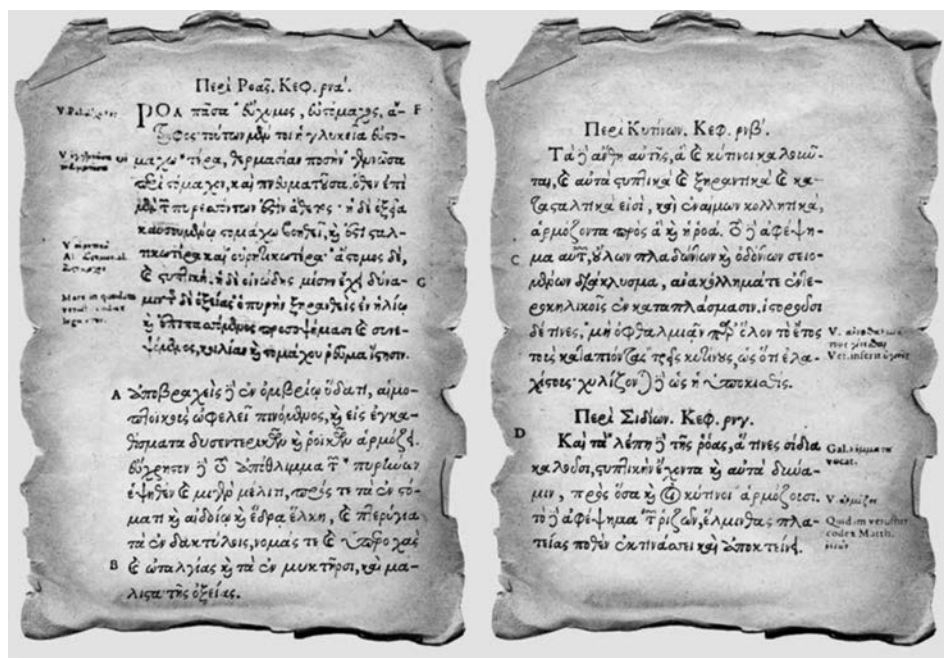
Παρετα Δραχμίου

την έννοια του θανάτου, το πελιδνό χρώμα που αλλάζοντας το ίσως επανέφεραν τον αγαπητό τους σύντροφο στην ζωή. Σύμβολο γονιμότητας, συμμετέχει και σήμερα στην κοινωνική ζωή στη χαρά και στη λύπη με την εκρηκτική χυμώδη πληθώρα των σπερμάτων που ληθαργούν μέσα στην αδρανή δρύπη που τα περιβάλλει, ο κόκκινος χυμός που υπερβατικά αντικαθιστά την ζωή και την ανασταίνει. Εξελικτικά οι συμβολισμοί και κάποια αποκρυφιστική λατρεία του ροδιού είναι ατέλειωτοι μέσα στο χρόνο. Στο Ονειροκριτικόν του Αρτεμίδωρου ρόδια στα όνειρα σήμαιναν Βάσανα, τραύματα και δουλεία. Ο Πλούτωνας όταν απήγαγε την Περσεφόνη, κόρη της Δήμητρας, της έδωσε «κόκκον ροιάς φαγείν». (Όμηρος Ύμν. εις Δήμητρα) που θεωρείτο τροφή των νεκρών για να λησμονήσει τον επάνω κόσμο. Έτσι συνδέθηκε ως τις ημέρες μας η κτέρισις των νεκρών με ρόδια, όπως και στα μνημόσυνα σήμερα τα κόλλυβα στολίζονται οι σπόροι σταριού και με κόκκους ροδιού για να τους κινητοποιήσει καθ' υπέρβασιν. Με τον τρόπο αυτόν διασώζεται μια πανάρχαια ελληνική δοξασία ως τις μέρες μας. Στα Θεσμοφόρια, στις γιορτές της Δήμητρας, οι γυναίκες που μετείχαν στις τελετουργίες απέφευγαν την κατανάλωση ροδιών σε ανάμνηση της χαμένης κόρης (Ναός της Δήμητρας καθ' ημάς υπήρχε στη Δρυμαία, όπου τελούνταν αυτές και άλλες ιεροπραξίες). Αντίθετα πολλά ομοιώματα ροδιών που βρέθηκαν στο Ναό της Ήρας στη Σάμο, υποδηλώνουν μυστική ανερμήνευτη σχέση της Θεάς με τη Ροδιά, που σύμφωνα με τον Απολλώνιο τον Τυανέα είναι το φυτό που φύτευται για χάρη της. Στη χαρούμενη πλευρά οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες στην τελετή του Λουτρού μετά το βασιλικό γάμο προ και μετά την λούσιν κρατούσαν χρυσά ρόδια και μήλα. Επίσης από το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ελάτειας στο Αλωνάκι προέρχεται ένα θαυμάσιο περίπλοκο από κεχριμπάρι σε σχήμα ροδιού (Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας). Επί του προκειμένου τώρα στην Ελάτεια μέχρι τη δεκαετία του '40 υπήρχε ένα ενδιαφέρον έθιμο - δρώμενο, που εγκαταλείφθηκε σήμερα, που δείχνει μια πυχή της συνέργειας των κόκκων του ροδιού, αυτήν τη φορά για τη χαρά. Στην ονομαστική λοιπόν γιορτή των αρρένων της οικογένειας, πατέρα, πρωτογιός κ.λπ. αποβραδís ετοιμάζονταν πιάτα με κόλλυβα, σταριών - σπόρους ροδιών πασπαλισμένα με ζάχαρη, σκεπασμένα με τη χαρακτηριστική υφαντή πετσέτα¹ της Ελάτειας που στέλνονταν σε συγγενείς, φίλους και γείτονες μια χαρμόσυνη πρόσκληση για την γιορτή της

1. Η Ελάτεια και η Κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού παρήγε βαμβάκι καλής ποιότητας. Εξ ου και οι οικοτεχνίες πανικών από τον 18ο αιώνα στα Λεύτα και αργότερα στο Δραχμάνι και αλλού έδιναν καλό εισόδημα που βελτιώνει τη ζωή των αγροτών και την άριστη τεχνική των υφαντριών. Η χαρακτηριστική λευκή με μπλε ρίγες πετσέτα, χοντρούφασμένη είναι τοπική ιδιομορφία όπως και τόσα άλλα που πρέπει να διαφυλάξουμε, ας είναι ασήμαντα φθαρά είδη χρήσεως γιατί είναι κληρονομιά της καλαισθησίας και τεχνικής της αγροτικής και ποιμενικής μας κοινότητας.

επόμενης όπου κατέφθαναν οι άρρηνες επίσης καλεσμένοι, σπάνια δε οι γυναίκες ακολουθούσαν με τα χέρια σταυρωμένα κάτω από την ποδιά. Στη γιορτινή κάμαρα, όπου υπήρχε γυναίκα και παιδί, είχαν χωριστή θέση και σπάνια τους απευθύνονταν ο λόγος, έμοιαζαν σαν παρατηρητές στα «χρόνια πολλά».

ΥΓ. Ο χυμός του ροδιού μετείχε κατά την αρχαιότητα στη μαγειρική τέχνη ως «μαγειρικός ρους» - Φώτιος Λεξικόν «Ρουν το ήδυσμα». Από τον Αριστοφάνη ο χυμός αυτός χαρακτηρίζεται «Οξύγλυκος» - Πολυδεύκους Ονομ. 6 - 80, που αποδεικνύει ότι τα ασιατικά γλυκόξινα της Νέας κουζίνας, που μας επεσκέφθη προσφάτως ήταν γνωστά εδώ παλαιόθεν. Επίσης, στις ορεινές περιοχές της πατρίδας μας, όπου η καλλιέργεια της Λεμονιάς λόγω συνθηκών ήταν αδύνατη χρησιμοποιούσαν το χυμό της Ξυνοροδιάς και της αγουριδας του σταφυλιού για το άρτυμα των φαγητών.

*Η ανάμνησις των ροδιών της Ήρας στην Σάμο διασώζεται στο τέμπλο του Μοναστηριού του Τιμίου Σταυρού (16ος αι.), όπου στο άνω διάζωμα, μια σειρά από ξυλόγλυπτα ρόδια το διατρέχει κατά μήκος. Επίσης η παρουσία των τεσσάρων λίθινων κίωνων, λιθοπλίνθων, σολίων, σπονδύλων που κείνται στο προαύλιο, μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαιότερου τίσιματος. Αραγε η παρουσία των ροδιών και οι ομιλούντες λίθοι μαρτυρούν την ύπαρξη ενός νήματος, μιας μυστικής σύνδεσης των ροδιών της Ήρας με την νεώτερη λατρεία; Ο Διοσκορίδης (Liber I) παραθέτει τρία σχόλια στην Ροδιά με στην θεραπευτική της αξία. Επειδή η πρόσβαση στις πηγές, όπως ο Διοσκορίδης είναι δύσκολη έως αδύνατη, στους πιο πολλούς αναγνώστες, παραθέτουμε τα σχόλια αυτά ανερωμήνευτα και πρωτογενή με την ελπίδα ότι θα ελκύσουν το ενδιαφέρον για την ερμηνεία ανάγνωση και κατανόηση των.

ΤΑ ΠΙΤΕΡΑ ΛΑΧΑΝΑ

Η λέξις «λάχανα» που χρησιμοποιείται ακόμη από τους αγροδίαιτους συντοπίτες μας, είναι η αρχαία και σωστή και όχι τα “χόρτα” όπως τείνει να καθιερωθεί στην καθομιλουμένη σήμερα, διότι τα “χόρτα”, είναι η φορβή, η τροφή των ζώων και υπάρχει σαφής διαφορά μεταξύ των εδωδίων και μη, πράγμα που

γνωρίζουν πολύ καλά οι γυναίκες που λαχανεύουν ενώ οι κάτοικοι των πόλεων έχουν απωλέσει το κριτήριο της επιλογής και της διαλογής των ΣΗΜ.1, λόγω της απομακρύνσης από το φυσικό περιβάλλον. Τα λιπάσματα, τα φάρμακα, η ανατροπή των πατροπαράδοτων καλλιεργειών, εγκυμονούν κινδύνους, στην αναγνωρισιμότητα των φυτών και προτιμότερον είναι η προμήθεια να γίνεται στις λαϊκές αγορές των πόλεων όπου οι ακατάβλητες μαντιλοδεμένες αγρότισσες διαθέτουν τα ευωδιαστά ματσάκια που λαχανεύουν, με ασφάλεια. Αυτό δίνει και σε μας την ευχαρίστηση να συμπληρώσουμε το πενιχρό εισόδημά των. Τα άγρια λάχανα, που αρχίζουν μετά τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές να μεγαλώνουν, βρίσκονται ήδη στην ακμή των στην αρχή της Ανοιξέως. Εδώδιμα για βραστά, μυρωδικά ευωδιαστά για πίττες, υπήρξαν παλαιόθεν κυρία τροφή των αγροτικών οικογενειών, των φτωχών, των μοναχών, εθεωρούντο δε από τους κοιλιόδουλους ευτελής τροφή, όπως και τα όσπρια, κατάλληλα για τα Μοναστήρια. Στα χρόνια του Βυζαντίου τα λάχανα αναφέρονται ως κακόχυμα, “ήμερα”, ή λεπτολάχανα. Μερικά μάλιστα όπως (Σημ.1) τα Βράκανα (Βρακανίδες ΛΕΞΙΚΟΝ ΖΩΝΑΡΑ) των οποίων τα φύλλα είναι προς τα “εσω κεκαμμένα”, άγρια και δύσπλυτα. Είναι δε τόσες οι ποικιλίες και τα ονόματα κατά τύπους, που παρέλκει να αναφερθούν εδώ πλην εκείνων που και σήμερα ακόμη για την παρασκευή πλακούντων, πιτών, την εποχή αυτή είναι νοστιμότερα και πιο ευωδιαστά. Τα πιτερά λάχανα, που συλλέγονται για τις πίττες¹ έχουν ως βάση το άγριο σπανάκι (χηνοπόδιον άλμπουμ), το σπανάκι², την τσουκνίδα³, το λάπαθο, το ξινολά-

* ΝΑΠΥ-ΣΙΝΑΠΙ ΝΙΚΑΝΔΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΑ-Ανώνυμος (2-258)...Σπέρματα ενδάκνοντα* σινήπουσ...(*καυτερά)

** Τον Ζοχό μαγείρεψε η Εκάλη για τον Θησέα (Καλλιμάχος)

1. Pitta εκ του λατανικού ΡΙCΤΑ αντιδάνειο από το Ελληνικό Πηγάς, εκ του πήζω, σταθεροποιώ, λατινικόν PALUS-Πάσσαλος-Παλούκι-Παγετός κλπ.

2. SPINACEA OLERACEA

3. URTICA URENS ή MEMBRANACEA. Η τσουκνίδα αναφέρεται από τον Ησίοδο Έργα & Ημέρες (41) αλλά και οι ιατροί των Βυζαντινών χρόνων αναγνωρίζουν τις πολύτιμες θεραπευτικές της ιδιότητες (σχ. Διήγησις του Πωρικολόγου, Παύλος Αίγινίτης Οριβάσιος, Συμεών Σηθ κλπ. Έχει ιδιότητες διουρητικές, αντισηπτικές, αντιδιαβητικές κλπ.

παθο⁴, το αγριοσέσκουλο, την λεβιδιά⁵, την μολόχα⁶. Σ' αυτά προσέθεταν τα αρωματικά λάχανα όπως το μάραθο μερνήθρα, καυκαλήθρα⁷, παπαρούνα⁸, νεόκοπα κρεμμυδάκια, αμπελόπρασο⁹, αγριοσκάντζικο¹⁰, λαγόψωμο, τραγάκι και πολλά άλλα. Η σύμμεξις των διαφόρων ειδών δεν είναι τυχαία, αλλά έχει προκύψει από την πανάρχαια αγροτική εμπειρία, που περιέχει ιατρικές και άλλες παρατηρήσεις, όσον αφορά τις ιδιότητες του κάθε είδους που βέβαια περιττεύει να αναλυθούν εδώ, αφού είναι στην ευθύνη των αρμοδίων. Την πίττα άρτυζαν με μαυροκούκι, σουσάμι ή παπαρουνόσπορο, προσέθεταν δε και τυρί ή την έλεγαν «ορφανή». Το έδεσμα αυτό, η λαχανόπιττα, με άγρια λάχανα, συνηθισμένο φαγητό στην ύπαιθρο τείνει σήμερα να εκλείψει, ή καλύτερα, έχει απλοποιηθεί σε απεχθή βιομηχανικά κατασκευάσματα, λόγω της δυσκολίας των απαιτούμενων υλικών και γνώσεων αλλά και της ισοπέδωσης των εννοιών, λόγω της απώλειας της προγονικής σοφίας που με την ανάμειξη διαφορετικών ειδών λαχάνων επετύγχαναν ένα αποτέλεσμα, που και στα αρχαία χρόνια, επαινείτο δεόντως από τους συγγραφείς (Λουκ. Αλεκτ.)Τριβλίου¹¹ λαχάνων περιλείχων άσμενος....

Οξιλάπαθο

Αμπελόπρασο ώριμο

Σκάνδιξ

Τσουκνίδα

Αμπελόπρασο

Ο δε Θ. Βαλσαμών ομιλεί για ευτελές λαχανικό που καταναλώνεται από τα μέλη κατωτέρων κοινωνικών τάξεων. Ο Αιγινίτης δίδει συνταγές μάλιστα "...βράσον την μαγειρίαν με άλευρον μέχρι να γίνει πολτός και άρτυσον με δυόσμο..."

4. Οξιλάπαθο. Ο Νίκανδρος στα ΓΕΩΡΓΙΚΑ αναφέρει ως πλήρες πιάτο λαχανικών, το οξιλάπαθο, το κυνόγλωσσον, το λάπαθο, το νεροσέλινο (Σίον) και το Ορνιθόγαλον.

5. ATRIPLEX Ο ΚΗΠΑΙΟΣ (Λεβιδιά)

6. Μολόχα-Μαλάχη αναφέρεται στο έδικτο του Διοκλητιανού, μάλιστα σε δύο ποιότητες.

7. Αλεκτροπόδιον (Φ. Κουκουλέ Βυζ. Βίος τομ5).

8. ΜΗΚΩΝ (ΛΑΤΙΝ. PAPAVER). Ο Θουκυδίδης Δ26 ... Μήκων μεμελιτωμένη... ως τροφή.

9. Αμπελόπρασο ή Αγριόσκορδο φύεται μέσα στα αμπέλια, είναι πρόγονος του πράσσου και αναφέρεται από τον Όμηρο (ΟΔΥΣ 12) έδωσε δε το όνομα του στην "πρασσιά"- "Βραγιά"). "...τόποι λαχανηφόροι από των πράσπων κληθέντες...Ι (Ευστάθιος).

10. Σκάνδιξ

11. ΤΡΙΒΛΙΟΝ Πινάκιον, λοπάς, πάροψις πιάτο (Λεξικόν Ησύχιος)

Σημ.1 Οι αρχαίοι συμβουλεύουν ...τα φυλλαράκια συλλέγονται πριν έρθουν τα χελιδόνια...Αριστοφάνης Ιπής 422. Μάλιστα ο Γαστρονόμος ΑΠΙΚΙΟΣ δίνει οδηγίες για την ώρα του φαγητού "...όταν ο ήλιος βρίσκεται στον Κριό..."

Σημ.2 Θεώρησα χρήσιμον να παραθέσω μερικά από τα λαϊκά, δημώδη, ονόματα λαχάνων όπως τα έχω καταγράψει στην Κοιλιάδα του Κηφισού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

- H.BELL Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874.
 H.HOLLAND Ταξίδι στην Μακεδονία και Θεσσαλία (εκδ. Τολίδη).
 W.M.LEAK Travels in northern Greece (London 1836).
 P.GRIMAL Λεξικόν Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας.
 P.SCHAUBERG Οδηγός φαρμακευτικών φυτών (Γκιούρδα 1981).
 THEOPHRASTI ERESII DE HISTORIA PLANTARUM ANNO 1644
 HERN LAURENTIUM IOHANNIS BODAEI Medici Botanici eximii Anno IO.IO.c.XXXVI.
 AMSTELODAMI 164φ
 ΑΘΗΝΑΙΟΣ Δειπνοσοφισταί.
 ΑΝΩΝΥΜΟΣ Περί χυμών κλπ. (IDELER Phys. Et maed.) Κοραΐς Άτακτα 1-283 Graeci
 minores Berolini 1841.
 ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣ Ονειροκριτικον P.G.
 Δ.ΚΑΒΒΑΔΑΣ Λεξικόν φυτολογικόν και βοτανικόν (ΠΗΓΑΣΟΣ 1956).
 Διήγησι του Πωρικολόγου (CG 199 Ροΐδια γρανάτα).(Γ.Ζώρας Σπουδ. Βυζ. Φιλ. Π.
 Αθ. 1958)
 ΔΙΚΑΙΑΡΧΟΣ (cum L. Holstenii Romae MD Scccix Typ. G. Bourlie)
 ΔΙΟΣΚΟΡΙΔΟΥ Αναζαρβέως Πεδακίου τα σωζόμενα Marnii+Aubrii MD XCVII-
 ILUGD
 ΗΣΙΟΔΟΣ Έργα και ημέρες.
 Θ.ΧΕΛΝΤΡΑΙΧ Λεξικόν των δημοδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδας (Αφοί
 Τολίδη 1980)
 ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΟΝ (ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ Ε.Β.Ε. 2922,14ου αιώνα). (LEXIKON
 BOTANICUM Fragmentum libri Aelliis Alexandrinus Promotus Alexandrini (με ποικίλας
 ιατροσοφικής συνταγάς στο περιθώριο 14ος 17ος 19ος αι).
 Κ. ΜΑΝΑΣΣΗΣ Έκφραση Κυνηγεσίου γεράνων Βυζ. Χρ. 12.83.155 Ν.Ε. 5419 Σπ.
 Λάμπρου Παλαιολόγια 9.50.9
 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ΦΩΚΙΚΑ
 ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΝ
 Σ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Λεξικόν Έκδοσις Γκαρπόλα 1857
 ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ Επτομή κανόνων
 ΣΥΜΕΩΝ ΣΗΘ
 F. ROUQUEVILLE VOYAGE DE LA GRECE PARIS 1826-1827
 ΦΩΤΙΟΣ ΛΕΞΙΚΟΝ
 ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ ΤΖΟΥΑΝΝΕ ΤΣΙΜΠΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΑΤΡΟΦΙΛΟΣΟΦΟΥ 1826.
 (Ε.Β.Ε. 2859 ΕΘΝ. ΒΙΒΛ. Τμήμα χειρογράφων)
 Ν. ΧΩΝΙΑΤΟΥ Τα σωζόμενα (2, 180,13)
 CONST. SECRETIS (M.S.CAPA)
 Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΖΩΗ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ (αγνώστου) Έκδοσις ΕΡΜΗΣ 1917
 ΑΓΑΠΙΟΣ ΚΡΗΣ ΓΕΩΠΟΝΙΚΟΝ
 DEM. CONST. HIERACOSOPHII

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Παναγιώτης Γεωργίου Δημάκης γεννήθηκε στην Ελάτεια το 1934. Απόφοιτος Λεοντείου Λυκείου Αθηνών συνέχισε τις σπουδές του στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ασχολείται με την Ιστορική έρευνα και το περιβάλλον στην Κοιλιάδα του Κηφισού και πέραν αυτής. Συνέστησε και διαχειρίζεται το ιστορικό αρχείο του Δήμου Αμφικλείας - Ελάτειας. (Ιστορικός σύμβουλος Δήμου Λοκρών).

**Ερωτήσεις – απαντήσεις - απόψεις
επί των εισηγήσεων της 2ης Συνεδρίασης**

ΡΑΓΚΟΥ: Ευχαριστούμε πολύ τον κύριο Δημάκη. Πώς διαμορφώνεται το πρόγραμμα στη συνέχεια; Μέχρι τις 11 περίπου, έχουμε χρόνο για ερωτήσεις, απαντήσεις και για διάλειμμα. Όσοι θέλετε να ρωτήσετε, πρέπει να έχετε λιγότερο από ένα λεπτό, γιατί δεν έχουμε πια χρόνο.

Μπορείτε να διατυπώσετε την ερώτησή σας, λέγοντας το όνομά σας, για τα πρακτικά. Επίσης οι εισηγητές που θα απαντούν θα πρέπει να λένε το όνομά τους, επίσης για τα πρακτικά. Θα παρακαλούσαμε τους εισηγητές να έρθουν όλοι εδώ, για να απαντήσουν.

ΛΕΛΗΣ: Λέγομαι Λέλης Γεώργιος. Διακατέχομαι από μια αγωνία και ένα ερώτημα. Τι θα γίνουν αυτοί οι θησαυροί; Ποιος θα αναλάβει να τους διαφυλάξει; Η Περιφέρεια; Η Νομαρχία; Οι Δήμοι; Γενική αδιαφορία. Ας γίνει ένας προβληματισμός, για το πώς θα μπορέσουμε να τους διαφυλάξουμε, διότι, όσο τους προβάλλουμε, τόσο τους λέμε, μα πού είναι; Ευχαριστώ πολύ.

ΤΣΕΛΟΣ: Ευχαριστούμε πολύ. Επόμενη ερώτηση παρακαλώ, για να κάνουμε και ένα μικρό διάλειμμα, πριν ξεκινήσει η άλλη συνεδρίαση. Να λέτε το όνομά σας παρακαλώ, για να καταγραφεί στα πρακτικά.

(ΣΥΝΕΔΡΟΣ): Ναι. Μάλλον πρόκειται για ερώτηση προς τον κύριο Δημάκη και στον προλαλήσαντα κύριο, ο οποίος διατύπωσε την απορία του τι θα γίνουν οι θησαυροί.

Καταρχήν, πρέπει εδώ να αναφέρω ένα σημείο του βιογραφικού μου σημειώματος. Είμαι τέως προϊστάμενος προγραμματισμού και εφαρμογής προγραμμάτων έρευνας της Διεύθυνσης Έρευνας του Υπουργείου Γεωργίας, στην κεντρική υπηρεσία.

Εκεί, μεταξύ των προγραμμάτων, τα οποία είχαν διαμορφωθεί και είχαν τεθεί σε ισχύ, ήταν και το πρόγραμμα συγκεντρώσεως, με δική μου ίσως πρωτοβουλία περισσότερο, όλων των φαρμακευτικών ειδών, όχι μόνο της Ελλάδος, αλλά και της Βαλκανικής περισσότερο. Οι επιστήμονες, ήταν πάρα πολύ καταρτισμένοι, ήταν όλοι δόκτορες επάνω στο αντικείμενο.

Είχα τότε εγκρίνει και με κάποιο κίνδυνο βέβαια, όπως καταλαβαίνετε, πέραν του ενός δισεκατομμυρίου, να γίνει το μουσείο συγκέντρωσης των φαρμακευτικών φυτών.

Για να έρθω όμως στην ουσία της παρέμβασης που έκανε ο κύριος Λέλης προηγουμένως και για να συνεννοούμεθα στο βάθος. Αυτό το μουσείο, αυτή η συγκέντρωση των φαρμακευτικών φυτών για την Ελλάδα, είναι ένας πολύτιμος χώρος. Η Ελλάδα, ιδιαίτερα και μέσα στα Βαλκάνια, είναι ζωντανό φαρμακείο της φύσης.

Απονεμήθηκε σε δυο άτομα, δεν θα πω τις λεπτομέρειες, από Υπουρ-

γό της τότε Κυβέρνησης...

ΤΣΕΛΟΣ: Παρακαλώ να τελειώνουμε, γιατί πρέπει να ξεκινήσει και η συνεδρίαση.

(ΣΥΝΕΔΡΟΣ): Και δεύτερον, ήταν από άτομο ο οποίος είχε πάρει doctora από την ελληνική πολιτεία, ήταν υπεύθυνος για τα φαρμακευτικά και αντιδρούσε επίμονα για να μην πραγματοποιηθεί το έργο. Εγώ έφυγα, συνταξιοδοτήθηκα και μάλιστα πρόωρα και δεν ξέρω τι θα γίνει. Αυτή είναι η απάντησή μου στον κύριο που ρώτησε τι θα γίνει ο θησαυρός αυτός.

ΤΣΕΛΟΣ: Το όνομά σας είναι Παναγιωτόπουλος Νικόλαος, για τα πρακτικά.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Μήπως έχω τον χρόνο να πω κάτι άλλο;

ΤΣΕΛΟΣ: Σας παρακαλώ, βοηθήστε μας. Η κυρία παρακαλώ, πείτε μας το όνομά σας.

ΤΣΙΑΚΑ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ: Καλλίτσα Τσιάκα Γιαννοπούλου, πανεπιστημιακή φιλόλογος, ιστορικός, συγγραφέας. Ήταν καταπληκτική η ομιλία του κυρίου Δημάκη, που είναι ερευνητής, αφορούσε πολύ τα φυτά που είναι το φαρμακείο του Θεού, αλλά εγώ πολύ σύντομα θα υποβάλλω την ερώτηση, ότι έχουμε καστανιές, οι οποίες ξηραίνονται, τα δένδρα πεθαίνουν όρθια. Αν έχει κάνει κάτι στην έρευνά του, αν έχει βρει κάτι από γεωπόνους κλπ, για το πώς θα θεραπευθεί το φαινόμενο αυτό, γιατί είναι και θέμα οικονομίας, αφορά τα κτήματα, την παραγωγικότητα και δεν θα μπορούμε να ζήσουμε από εδώ και πέρα, αν δεν τρώμε και κάστανα και καρύδια. Ας μου απαντήσει παρακαλώ. Ευχαριστώ πολύ.

ΤΣΕΛΟΣ: Ο κύριος Δημάκης. Έχετε κάτι για την Καστανιά; Θα απαντήσει στο τέλος σε όλα μαζί. Ο κύριος Μακρής.

ΜΑΚΡΗΣ: Αν έχω την άδεια του Προεδρείου, δεν θέλω να κάνω ερώτηση, αλλά μια πρόταση επάνω στον προβληματισμό που έθεσε ο κύριος Λέλης, γιατί πιστεύω πως ο προβληματισμός του ήταν ευρύτερος και δεν αφορούσε μόνο την τελευταία, ή την προτελευταία εισήγηση.

ΤΣΕΛΟΣ: Μα κύριε Μακρή, ας μη ξεχνάμε ότι έχουμε βγάλει και τέσσερα βιβλία.

ΜΑΚΡΗΣ: Ήθελα να κάνω την εξής πρόταση, η οποία θέλω να καταγραφεί στα πρακτικά, γι' αυτό και την λέω εδώ στο συνέδριο. Επειδή και τα συνέδρια Φθιωτικής Ιστορίας, με την δυναμική που αναπτύσσουν, μας υπερβαίνουν όλους, παρ' όλο ότι φέτος τουλάχιστον, σ' αυτό το συνέδριο η οργανωτική επιτροπή ανοίχτηκε στον ευρύτερο επιστημονικό κόσμο της Φθιώτιδας και τους φορείς του, πάλι νομίζω ότι το συνέδριο μάς έχει υπερβεί.

Και επειδή ακούστηκαν και προτάσεις από την κυρία Δακορώνια, πολύ ενδιαφέρουσες, για τον χώρο των Θερμοπυλών, έχω την εντύπωση ότι, όταν συγκροτηθεί ένα καινούργιο θεσμικό όργανο, εγώ θα το έλεγα

Εταιρεία Φθιωτικών Μελετών, θα μπορούσε να πείσει και τις υπηρεσίες και τα υπουργεία κλπ, ώστε να έχουμε καλύτερα αποτελέσματα, σε όλες τις ενέργειές μας.

Θα πει κανείς ίσως: Μα δεν υπάρχουν οι Εφορείες Αρχαιοτήτων; Υπάρχουν, αλλά είναι υπηρεσίες ενός Υπουργείου. Ο ευρύτερος αυτός φορέας, στον οποίο θα ενταχθούν όλοι όσοι επιθυμούν, φορείς και άτομα, όσοι ενδιαφέρονται για το θέμα αυτό, θα έχει πολύ καλύτερα αποτελέσματα.

Δεν θέλω να καταχραστώ τον χρόνο, για να πω περισσότερες λεπτομέρειες, γιατί αυτή η πρόταση, αν γίνει αποδεκτή, θα υπάρξει μια ζύμωση στην τοπική κοινωνία και θα υλοποιηθεί αργότερα. Ευχαριστώ.

ΤΣΕΛΟΣ: Ευχαριστούμε τον κύριο Μακρή. Άλλη ερώτηση;

ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ: Για τον κύριο Ευθυμίου έχω μια ερώτηση, σχετικά με το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παναγίας στο Παλαιόκαστρο Φθιώτιδας και λέγομαι Καμηλάκης. Μας ανέφερε ότι οι αδελφοί Μηλιώτου ήταν Ηπειρώτες, γενικώς και αορίστως, αλλά τα κέντρα της ξυλογλυπτικής στην Ήπειρο, στα μεταβυζαντινά και νεότερα χρόνια, είναι συγκεκριμένα και γνωστά.

Είναι αφενός ο σημερινός Γοργοπόταμος της Κόνιτσας, μεγάλο κέντρο ξυλογλυπτικής από τον 18ο μέχρι και τον 20ό αιώνα, καθώς και το Μέτσοβο από την άλλη μεριά, προς την πλευρά της Θεσσαλίας και πιο κοντά προς την περιοχή εδώ.

Αυτοί οι συγκεκριμένοι ξυλογλύπτες, λοιπόν, νομίζω ότι είναι Μετσοβίτες, πέρα από την τεχνοτροπία του τέμπλου, αυτό φαίνεται και από το όνομά τους, το επώνυμο Μηλιώτης, δείχνει ένα τοπωνύμιο και μια καταγωγή από την Μηλιά του Μετσόβου, γειτονικό χωριό προς το Μέτσοβο, πρέπει δηλαδή να ήταν τεχνίτες συγκεκριμένα από το Μέτσοβο και όχι γενικά Ηπειρώτες. Δεν ξέρω αν ο συγγραφέας έχει γι' αυτό λεπτομερέστερες πληροφορίες.

ΤΣΕΛΟΣ: Ευχαριστούμε πολύ. Άλλη ερώτηση;

ΚΙΟΥΤΡΑΣ: Χρήστος Κιούτρας, είμαι από Μερκάδα. Ακριβώς εκεί, όπως είπε ο κύριος Καμηλάκης, υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο με όνομα Μηλιώτης Μετσοβίτης.

ΤΣΕΛΟΣ: Ευχαριστούμε για την διευκρίνιση. Υπάρχει άλλος που θέλει να κάνει κάποια ερώτηση; Παρακαλώ τους εισηγητές να απαντήσουν.

ΔΗΜΑΚΗΣ: Για το συγκεκριμένο δένδρο, την κασταριά, δεν έχω ειδική αναφορά. Η εργασία μου αφορούσε φυτά και ζώα τα οποία βρίσκονται εν κινδύνω, ή έχουν εξαφανιστεί καθώς και φυτά και ζώα, τα οποία έχουν συνέργειες και σήμερα, είναι υπαρκτά δηλαδή και δεν απειλούνται, αλλά έχουν συνέργειες στην κοινωνική ζωή, στην λαογραφία, στην παράδοση, στην ιστορία κλπ.

Είναι γεγονός ότι όλα τα φυτά και αρκετά από τα ζώα είναι παραγωγοί φαρμακευτικών ουσιών. Ειδικά με την καστανιά δεν έχω ασχοληθεί, γιατί δεν αφορά τον χώρο του Κηφισού, δεν υπάρχουν καστανιές εκεί και δεν μπορώ να σας πω κάτι.

ΤΣΕΛΟΣ: Ευχαριστούμε τον κύριο Δημάκη. Παρακαλώ τον κύριο Ευθυμίου να δώσει μια απάντηση.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ: Εγώ ήθελα να πω το εξής. Όπως είπαμε, η έρευνά μας ήταν ταπεινή και περισσότερο αφορούσε την αγωνία μας να γίνουν γνωστά αυτά τα πράγματα. Τώρα, περισσότερες λεπτομέρειες, μπορούν να ερευνηθούν στην συνέχεια.

Και έχω και μια άλλη αγωνία, ότι πρέπει επιτέλους κάποιοι φορείς να ενδιαφερθούν, να υπάρχουν αυτά επισκέψιμα, για τον απλό τον κόσμο, γιατί δεν είναι δυνατόν, ένα κλειδί να το έχει ένας υπέργηρος ιερέας και να μη μπορούμε να τα δούμε αυτά τα πράγματα.

Μάλιστα, χθες πληροφορήθηκα, με τον συνάδελφο τον κύριο Κολιόπουλο, ότι και ο μητροπολίτης μας επισκέφθηκε το Παλαιόκαστρο και είδε αυτό το τέμπλο και ενδιαφέρθηκε πολύ.

Το ότι αυτό έκανε κάποια εντύπωση, αυτό εμένα με χαροποιεί, όσον αφορά τα υπόλοιπα μπορούν να ερευνηθούν. Ευχαριστώ κι εγώ για την παρέμβαση.

ΤΣΕΛΟΣ: Ευχαριστούμε τον κύριο Ευθυμίου. Εδώ φτάσαμε στο τέλος της 2ης συνεδρίασης, του 5ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας. Θέλω να ευχαριστήσω όλους τους εισηγητές, καθώς επίσης και όλους εσάς και θα κάνουμε 10 λεπτά διάλειμμα. Μετά θα ξεκινήσει η 3η συνεδρίαση του 5ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας.